

HAMERLI PETRA
EGY FASISZTA GENTLEMAN AZ OLASZ KÜLÜGYEK ÉLÉN
DINO GRANDI POLITIKAI-DIPLOMÁCIAI PÁLYÁJA

Hamerli Petra

**EGY FASISZTA GENTLEMAN
AZ OLASZ KÜLÜGYEK ÉLÉN
DINO GRANDI
POLITIKAI-DIPLOMÁCIAI PÁLYÁJA**

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

*Jelen könyv
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
150. kiadványa*

Szeged
2023

A kézirat a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiumának támogatásával, a 201102/03417. számú projekt, alkotói támogatás keretében készült.

A könyv megjelenését a Nemzeti Tehetség Program Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj támogatta az NTP-NFTÖ-20-B-0111. projekt keretében.

KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK No. 31

A VIKEK multi- és interdiszciplináris tudományos könyvsorozata

---

A SZOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK ELNÖKE:

Prof. Dr. Gulyás László

A SZOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK TAGJAI:

Dr. habil. Bene Krisztián
Dr. habil. Domonkos Endre
Prof. Dr. Hajdú Zoltán DSc,
Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc,
Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc,
Dr. habil. Tefner Zoltán CsC,

A KÖTET LEKTORAI:

Prof. Dr. Szávai Ferenc egyetemi tanár,
Prof. Dr. Gulyás László, egyetemi tanár,

FELELŐS KIADÓ:

Egyesület Közép-Európa Kutatására
Elnök: Prof. Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Lőwy Sándor utca 37.
e-mail: laszlo.gulyas65@gmail.com

ISSN 2062-3712

ISBN 978-615-81962-2-2

Nyomda: S-Paw, Üllés

Egyesület Közép-Európa Kutatására
Szeged
2023

A KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK eddig megjelent kötetei

- No1: Keczer Gabriella: Egyetemirányítás: Lehetőségek és korlátok. Szeged. 2010.
- No2: M. Császár Zsuzsa: Kisebbség–oktatás–politika a Balkánon. Szeged. 2011.
- No3: Győri Ferenc: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. Szeged. 2012.
- No4: Gulyás László – Keczer Gabriella: Projektmenedzsment 1.0. Szeged. 2012.
- No5: Győri Ferenc (szerk.): A tudás szolgálatában. Szeged. 2012.
- No6: Gulyás László: A Délvidék története 2. Szeged. 2012.
- No7: Veres Lajos (szerk.): Regionális földrajzi tanulmányok. Abonyiné Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. Szeged. 2013.
- No8: Gulyás László: A Délvidék története 3. Szeged. 2013.
- No9: Bali Lóránt (szerk.): Muramenti Nemzetiségi Területfejlesztési Társulás és szomszéd településeinek, valamint Muraköz megye opcinák társadalmi-gazdasági tényezőinek elemző bemutatása. Szeged. 2014.
- No10: Lóránt Bali (ed.): Predstavljajte drusvenogospodarstvenich címbenika. 2014.
- No11: Keczer Gabriella: Az egyetemek szerepe, irányítása és működése a 21. század elején. Szeged. 2014.
- No12: Dajnoki Krisztina: Helyet mindenkinek! Fogycatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkavállalók HR sajátosságainak feltárása az Észak-Alföldi régióban. Szeged. 2014.
- No13: Döbör András – Zeman Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig. Szeged. 2014.
- No14: Döbör András – Zeman Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig II. Szeged. 2015.
- No15: Miklós Péter (szerk.): Érték és foglalkoztatás. Tanulmányok a munka világból. 2017.
- No16: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 2. Szeged. 2017.
- No17: Gulyás László: „*Sok van mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb*”. Tanulmányok a gazdálkodás- és szervezéstudományok köréből 2009–2017. Szeged. 2018.
- No18. Polgári Szilvia: Beszélgetések vágatlanul/Conversation uncut version. Szeged. 2018.
- No19. Haffner Tamás: Az uniós és a magyar energiapolitika helyzete és kihívásai. Szeged. 2019.
- No20. Gulyás László (szerk.): SZÁZADIK! Szeged. 2019.
- No21: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 3. Szeged. 2019.

- No22: Gulyás László (szerk.): Kézikönyvek a Horthy-korszak tanulmányozásához I. kötet: 111 életrajz a külpolitika történetéhez (1919–1944). Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 2020.
- No23: Turcsányi Enikő (szerk.): Fejlődéslelektan óvodapedagógusoknak, fejezetek a fogamzástól a beiskolázásig. Szeged. 2020.
- No24: Gulyás László (szerk.): A Délvidék története 4. Szeged. 2020.
- No25: Gulyás László (szerk.): A Délvidék története 5. Szeged. 2020.
- No26: Gulyás László (szerk.): Fejezetek a versaillesi Közép-Európa történetéből. 1. kötet: Az utódállamok születése 1918–1924. Szeged. 2021.
- No27: Szónokyné Ancsin Gabriella: Magyarok a Kárpát-medencében 4. Szeged. 2020.
- No28: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): Lokális Trianon 1. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged. 2021.
- No29: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): Lokális Trianon 2. Szeged az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged. 2021.
- No30: Gulyás László – Miklós Péter – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): A Horthy-korszakról az értékteremtő történetírás jegyében: Az Újragondolt negyedszázad konferenciasorozat. Áttekintés és tanulmányok. Szeged, Magyarország: Egyesület Közép-Európa Kutatására. 2021

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	11
RIASSUNTO	15
ELSŐ FEJEZET: AZ IFJÚKOR	17
1. Család, gyermekkor, iskolák	17
2. Egyetemi évek, újságírás, háború	23
3. Csatlakozás a fasiszta mozgalomhoz	29
MÁSODIK FEJEZET: AZ ELSŐ ÉVEK A FASISZTA MOZGALOMBAN ÉS PÁRTBAN	33
1. Grandi elképzelései a fasiszta mozgalom elveiről és céljairól	33
2. A megbékélési paktum	41
3. Marcia su Roma	46
4. Grandi helyzetének megerősödése a pártban	53
HARMADIK FEJEZET: A KÜLÜGYMINISZTERIUMI ÁLLAMTITKÁR	61
1. Az Olasz Külügyminisztérium az időszakban	61
2. Hivatali élet és megbízatások	66
3. A Magyarországgal kapcsolatos államtitkári megbízatások	76
NEGYEDIK FEJEZET: A KÜLÜGYMINISZTER	81
1. Hivatalba lépés, célkitűzések	81
2. A londoni leszerelési konferencia	87
3. A Duna-medence és a Balkán	94
4. Grandi és Magyarország	108
5. Grandi Amerikában	119
6. Grandi elbocsátása	126
ÖTÖDIK FEJEZET: A LONDONI NAGYKÖVET	131
1. Az új megbízatás	131
2. Etiópia	133
3. A Berlin–Róma tengely és Grandi hazahívása	140
HATODIK FEJEZET: EGY PÁLYA VÉGE	149
1. Újra háborúban	149
2. Valamit tenni kell	154
3. A Fasiszta Nagytanács utolsó ülése	161

4. Grandi és Mussolini viszonya	170
5. Egy politikai pályafutás vége	176
HETEDIK FEJEZET: EPILÓGUS	183
FÜGGELÉK	185
Dino Grandi határozati javaslata	185
Roberto Farinacci határozati javaslata	185
Carlo Scorza határozati javaslata	186
BIBLIOGRÁFIA.	187
NÉVMUTATÓ.	195

ELŐSZÓ

Dino Grandi (1895–1988) a legjelentősebb fasiszta vezérek (gerarchi¹) egyike volt. Neve szorosan összefonódott Benito Mussolini és a faszizmus 1943. július 25-én bekövetkező bukásával, mivel Grandi fogalmazta meg azt a határozati javaslatot, amely a második világháború totális kudarca és a náci Németországgal való szövetség miatt az alkotmányos keretek visszaállítását sürgette Olaszországban. Ez már önmagában is izgalmassá tenné a személyét, mivel az olasz történelem és a faszizmus eszmerendszere, időszaka iránt érdeklődőkben minden bizonnyal felvetődik az a kérdés, hogy ki volt az a férfi, egyébként párttárs, aki megbuktatta Mussolinit annak ellenére, hogy ő maga is fasiszta volt? Mi motiválta őt erre a cselekedetre?

Dino Grandi pályája ezt megelőzően is rendkívül színes volt. Ahogyan a fasiszták közül jó néhányan, fiatalkorában eleinte Grandi is kereste az útját a politikában: a nacionalista eszméssel éppen úgy ismerkedett, mint a szocialista tanokkal és az első világháború végétől kezdve kibontakozó fasiszta mozgalommal, amelyhez végül 1921-ben, egy váratlan esemény hatására csatlakozott. Kezdetben bizonytalannak tűnt, hogy az ifjú Grandinak van-e jövője a politikai pályán, azonban 1924-ben eldőlt a sorsa: előbb belügyminisztériumi államtitkár (1924–1925), majd külügyminisztériumi államtitkár (1925–1929) és külügyminiszter (1929–1932), ezt követően londoni nagykövet (1932–1939), végül igazságügyi miniszter (1939–1943) volt. A faszizmus bukását követően emigrálni kényszerült, és csak hosszú évek múltán, körülbelül az 1950-es évek végén – az 1960-as évek elején térhetett haza Olaszországba. Az emigráció időszakában és a hazatérés után semmilyen módon nem folyt bele a politikába, teljesen hétköznapi életet élt.

*

Grandi a pályájának leghosszabb időszakában, tizennégy éven át – államtitkári kinevezésétől kezdve egészen a Londonból történő visszahívásáig – a külügyek terén tevékenykedett. Bár Grandi, mint látni fogjuk, Mussolini felfogásától teljesen eltérő külpolitikai koncepciót fogalmazott meg, tevékenysége mégis jelentősnek tekinthető magyar szempontból is, mivel a külügyminisztériumi államtitkári és a külügyminiszteri posztot éppen abban az időszakban töltötte be, amikor Magyarország és Olaszország kapcsolatai a legintenzívebben voltak.² Emiatt eleinte dilemmát okozott, hogy miként ábrázoljam Dino Grandi pályafutását: mennyire hangsúlyozzam a kötetben a magyar vonatkozásokat? Alapvetően két lehetőséget vizsgáltam meg: az egyik az lett volna, hogy csupán Grandi külügyi karrierjének, azon belül is csak a külügyminisztériumi államtitkári és a külügyminiszteri tevékenységét mutatom be. Ezzel szemben

1 A „gerarchi” szónak nincs szó szerinti megfelelője a magyar nyelvben; a legmegfelelőbb fordítás az Andreides Gábor által használt „vezérek” kifejezés. (Andreides 2019.)

2 Bár a két világháború között Magyarország és Olaszország kapcsolatai végig barátiak voltak, véleményem szerint a két állam együttműködése az 1927 és 1934 közötti időszakban volt a legintenzívebb. Erről lásd a korábban megjelent monográfiám: Hamerli 2018.

a másik – amelyet végül választottam – az volt, hogy Grandi gyermek-és ifjúkorától kezdve mesélem el a főszereplőnk történetét, képet adva arról, hogy milyen tényezők formálták Grandi világgképét, politikai gondolkodását. Ily módon a munkám műfaját tekintve politikai életrajz, amelynek célja annak bemutatása, hogy az adott személy hogyan lett magánemberből politikai szereplő, hogyan alakult a politikai pályája, és hagyományozott-e az utókorra olyan értékes forrásokat, mint a magánlevéltár, a napló, a memoár, vagy egyéb dokumentumok, amelyek révén a pályája, és valamelyest a személyisége is megismerhetővé válik.³

Ennek megfelelően Dino Grandi politikai-diplomáciai pályájának bemutatását a gyermek-és ifjúkorról fellelhető ismeretekkel kezdem: milyen volt Grandi családi háttere, honnan indult el útjára? Milyen mintákat vitt magával a gyermekkorából a felnőtt életbe? A családján kívül kik, milyen események voltak rá hatással? Előljáróban fontosnak tartom kiemelni, hogy Grandi egy északolasz településen, szerető szülei és testvére körében nőtt fel, és a családjá mellett az iskolai évei is hatást gyakoroltak rá. Kiskamasz korában kezdte, majd egyetemistaként folytatta a szárnypróbálgatásait újságíróként, és az írás politikusként, majd diplomataként is életének szerves része maradt.

Részletesen kitérek arra, hogy Grandi miért csatlakozott a fasiszta mozgalomhoz, és hogyan képzelte el a fasizmust a gyakorlatban. Ennek ismertetését azért tartom kiemelten fontosnak, mert Magyarországon kevésbé ismert, hogy a fasizmus nem tekinthető egységes eszmerendszernek, és a vezető fasiszta politikusok elképzelései olykor teljes mértékben ellentétesek voltak egymással. 2017-ben látott napvilágot az a Grandiról szóló, rövid dokumentumfilm, amely – igen találóan – „a fasizmus másik arca” címet viseli.⁴ Ennek fényében Grandi pályáján keresztül a fasizmus bizonyos, hazánkban ismeretlen aspektusairól is képet kapunk.

A Grandi külügyminisztériumi államtitkárságát, illetve külügyminiszterségét ismerető fejezetek hosszabb alfejezetekben is kitérnek a szereplőnk Magyarországgal kapcsolatos megbízatásaira, meglátásaira is: mit gondolt Grandi a magyar–olasz kapcsolatokról? Hogyan látta Magyarország szerepét az olasz külpolitikában, és miként vélekedett a revíziós törekvésekről, és azok olasz támogatásáról? Magyar szerzőként ezeket az epizódokat azért tartom kiemelt jelentőségűeknek, mert árnyalják a Magyarország és Olaszország kapcsolatairól alkotott eddigi képünket, beleértve a saját korábbi munkáimban megfogalmazott tételeket is. A magyar vonatkozások – ahol relevánsak – természetesen más alfejezetek során, így a londoni nagykövetségként végzett tevékenységről szóló részekben is felbukkannak.

A külügyminisztériumban és a londoni nagykövetségen töltött évek bemutatása során a magyar vonatkozások mellett azokat az eseményeket, epizódokat válogattam ki, amelyeket Dino Grandi a még életében megjelent emlékiratainak⁵ tanúsága szerint fontosnak tartott. Úgy hiszem, hogy ez a módszer segítséget nyújt ahhoz, hogy megérthessük Grandi politikáját és azt, hogy az egyes lépései során milyen elgondolások,

3 Kövér 2017.

4 Raiplay, 2017. „Passato e presente – Dino Grandi: l'altra faccia del fascismo”.

5 Grandi 1985.

körülmények befolyásolták őt. Grandi visszaemlékezéseit, naplóbejegyzéseit olvasva megfogalmazódott bennem az a kérdés, hogy vajon Mussolini Olaszországa számára lett volna-e más alternatíva, mint a náci Németországgal kötött szövetség. Bízom abban, hogy a kötet segíti az Olvasókat abban, hogy e kérdésre választ találjanak.

Egy Dino Grandiról szóló biográfiából nem maradhat ki a Fasiszta Nagytanács utolsó, 1943. július 24–25-ére virradó éjjelen tartott ülése sem, amelyen a jelenlévők elsőprő többséggel megszavazták Grandi határozati javaslatát, ami Mussolini és a rendszer bukásához vezetett. A tanácskozás a háborús kudarcok és a Rómát fenyegető bombák árnyékában zajlott, ezért a kötet kitér arra is, hogy Grandi hogyan élte meg a háborúba történő belépést és annak következményeit. A Fasiszta Nagytanács utolsó üléséről nemcsak Grandi, de számos más jelenlévő is feljegyezte az emlékeit, ami rámutat a megbeszélés drámai voltára. A többi szereplő által feljegyzett gondolatok segítségemre voltak abban, hogy megvilágítsam, hogy miként látták Grandit a kortársai, politikustársai. E fejezetben kitérek Grandi és Mussolini kapcsolatára is, mivel meggyőződésem, hogy ennek a rendkívül bonyolult viszonyoknak a bemutatása szükséges ahhoz, hogy mindkét politikus pályáját, személyiségét jobban megismerhessük.

Arról, hogy Grandi élete hogyan alakult a fasiszmus bukását követően, nem sokat tudunk, mivel soha többé nem tért vissza a politikához. A veronai perben, 1944 januárjában a Mussolini ellen szavazó társaival együtt őt is halálra ítélték, ám egyike volt azoknak, akik a bukás után szerencsésen elmenekültek Olaszországból, így az ítélet végrehajtására nem került sor. Grandi csaknem húsz éven át emigrációban élt. Ennek prózai oka az, hogy míg a Fasiszta Nagytanács ominózus ülése után megerősödő antifasiszta körök az egykori fasisztát látták benne, megbocsáthatatlannak tartva a párthoz való kötődését és a politikai szerepvállalását, addig a neofasiszta csoportok az „áruló prototípusának” tartották őt. Ebből következően feltételezhető, hogy mindkét oldalról „vadásztak” volna rá, ha Olaszországban élt volna, ezért a hazája jó ideig nem nyújthatott számára biztonságot. Miután a körülmények mégis lehetővé tették, hogy hazaköltözzön, szerényen, feltűnés nélkül élte életét, mezőgazdasági birtokot vezetett, majd öregkorában Renzo De Felice olasz történész segítségével hozzálátott a hagyatéka rendezéséhez, és visszaemlékezéseinek publikálásához.

*

Grandi nagyjából az 1970-es évek közepén gondolkozott el azon, hogy mi legyen a sorsa a tudatosan összegyűjtött levéltárának, amely még azzal együtt is rendkívül gazdag iratanyagot jelent, hogy a dokumentumok egy része a háború és az emigráció viszontagságai alatt megsemmisült. Az anyagot Grandi De Felicének adta át, akinek jóvoltából ma az Olasz Külügyminisztérium Levéltára (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri) őrzi azt.⁶

A több iratfolyóméternyi gyűjteményt szelektálni kényszerültem abban a tekintetben, hogy milyen jellegű forrásokat használok fel a biográfia megírásához. Nem kívántam elveszni a történeti eseményekben, több okból sem: egyfelől a történelmi adatok,

6 Inventario: Archivio De Felice, Carte Dino Grandi. A cura di Mario Missori. Roma, 1982.

okfeltárások részletezése elterelhette volna a figyelmet Grandiról, és mindenáron el akartam kerülni azt a hibát, hogy egy olyan munkát készítek el, amely valójában a fasizmusról szól, és amelynek Grandi csak az egyik mellékszereplője lett volna. Másfelől a kötet elsősorban ismeretterjesztő céllal, a szélesebb, Olaszország és a fasizmus iránt érdeklődő, valamint az életrajzokat kedvelő Olvasóknak készült, akiket vélhetően untatnának a száraz részletek. Következésképp a rendelkezésre álló forrásanyagból nem a hivatalos, tényszerű dokumentumokra támaszkodtam, hanem Grandi személyes feljegyzéseire: önéletrajzi írásaira, naplótöredékeire, és a kiadott visszaemlékezéseire.

Grandi levéltárán túl igyekeztem feltérképezni azt is, hogy a politikustársai hogyan vélekedtek Grandiról, milyennek látták őt, illetve a politikai-diplomácia szerepvállalását. Az, hogy Grandinak a politikától való visszavonulását követő életére nem tértem ki, nem a saját döntésem volt: a rendelkezésre álló források kifejezetten a főszereplőnk politikai-diplomáciai pályájára vonatkoznak, az ezt követő történekekről azonban nem árulnak el részleteket, ezért a biográfia kereteit az előbbi időszakra szűkítettem. Ugyancsak keveset tudunk meg a forrásokból Grandi családjáról, de az bizonyos, hogy kiegyensúlyozott családi élete volt a felesége, Antonietta Brizzi oldalán és két gyermekük, Franco (1925) és Simonetta (1927) társaságában. Unokái is születtek, akik részben Olaszországban, részben pedig Brazíliában élnek. Egyikük, Claudia Bufferli számos értékes információt megosztott velem a nagyapjáról, ami felbecsülhetetlen segítséget jelentett a kutatómunkám során.

*

Munkám elkészítéséhez rengeteg segítséget kaptam, amit ezúton is köszönök. Köszönöm a családomnak, hogy támogattak az írásban és abban, hogy időt szánhassak a kutatásra. Köszönöm a barátaimnak, hogy ötleteket adtak ahhoz, hogy milyen műfajok érdeklik az olvasókat. Köszönöm Claudia Bufferlinek az információkat és az érdeklődését a munkám iránt. Köszönettel tartozom, amiért a magyar állam ösztöndíj-támogatásai (Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Tehetség Program támogatásai) lehetővé tették számomra a hosszú, évekig tartó forrásfeltáró munka megvalósítását. Köszönöm a Római Magyar Akadémiának, amely az ösztöndíjas időszakok idején otthonommá vált. Köszönettel tartozom a levéltárak – Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato della Santa Sede, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – és az általam leggyakrabban használt könyvtárak – Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea, PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár – munkatársainak a segítségükért.

RIASSUNTO

Dino Grandi (1895–1988) fu uno dei gerarchi del Partito Nazionale Fascista (PNF), uno dei personaggi più prominenti e determinanti del fascismo. Durante il regime (1922–1943) Grandi occupava posizioni importanti come quella di sottosegretario degli interni (1924–1925), sottosegretario degli esteri (1925–1929), ministro degli esteri (1929–1932), ambasciatore italiano a Londra (1932–1939), ministro della giustizia (1939–1943). Il suo nome fu strettamente collegato al crollo del regime, perché lui fu l'autore del famoso ordine del giorno del 25 luglio 1943 che consigliò la restituzione delle funzioni del re e della costituzione, e contribuì al fallimento del capo del governo Benito Mussolini.

Il presente volume racconta la carriera politica e diplomatica di Dino Grandi basata sui documenti archivistici e sui diari di Grandi conservati nell'Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), sulle memorie edite di Grandi e dei suoi colleghi e sulla stampa coetanea. Lo scopo del volume è di presentare l'attività notevole di Grandi ai Lettori, e di sottolineare che sul fascismo lui aveva una concezione ben diversa da quella di Benito Mussolini.

Il volume viene diviso in sei grandi capitoli. La *prima parte* presenta l'età giovanile di Dino Grandi, mettendo in centro quelle sue esperienze che potevano influenzare il suo punto di vista politico. I genitori di Grandi – soprattutto suo padre – e i loro amici furono interessati degli eventi politici, così essere involto alla politica fu naturale per Grandi dalla sua infanzia. Durante gli studi scolastici Grandi cominciò ad occuparsi del giornalismo, e questa passione verso la scrittura lo accompagnava in tutta la sua vita. Nel primo capitolo viene spiegato anche il motivo di Grandi per aderirsi al movimento fascista.

Il secondo capitolo specifica come avvennero i fatti nei primi anni di Grandi nel Partito Nazionale Fascista, sottolineando le differenze del parere suo e quello di Mussolini e gli altri gerarchi sulla politica da seguire nel futuro. Per esempio, Grandi non fu d'accordo con la Marcia su Roma perché avrebbe preferito la conquista del potere al modo legale. Anche la concezione di Grandi sui principi del fascismo viene presentato in questa parte.

La *terza parte* si concentra sugli incarichi di Grandi come sottosegretario degli esteri, il quale venne nominato da Mussolini nel 1925 con l'incarico principale di „fascistizzare” il Ministero degli Affari Esteri. In questa parte il volume cerca di rispondere la domanda se la „fascistizzazione” avesse riuscito o meno, poi presenta in dettagli le missioni più concreti di Grandi.

La parte più lunga del volume è il *quarto capitolo* che parla del periodo di tre anni (1929–1932) quando Dino Grandi occupava la posizione del ministro degli esteri. Tra i suoi incarichi vengono elencati quelli che Grandi nelle sue memorie teneva significanti in riguardo della sua carriera. In riguardo della sua politica estera è importante sottolineare che Grandi cercava di orientare l'Italia verso i paesi anglosassoni, sopra-

tutto verso l'Inghilterra, pensando che il prestigio internazionale degli italiani fosse stato aumentato dalla stabilizzazione un'alleanza con esse. Oltre questo, il libro presenta dettagliatamente l'opinione di Grandi sui rapporti italo–ungheresi.

Nel 1932 Grandi venne nominato all'ambasciatore italiano a Londra. Gli episodi più notevoli di questo periodo vengono presentati dal *quinto capitolo* del volume. La guerra etiopica (1935–1936), che Grandi visse dall'ambasciatore, portò una svolta nella politica estera fascista che contribuì alla realizzazione dell'Asse Roma–Berlino (1936). Quest'ultimo risultò l'alleanza tra l'Italia e la Germania nazista con la quale Grandi non fu d'accordo.

L'*ultima parte* del libro parla della fine della carriera politica di Dino Grandi, presentando i dettagli – in Ungheria meno conosciuti – della notte del Gran Consiglio del 24–25 luglio 1943 e il rapporto ambivalente tra Grandi e Mussolini. Il crollo del regime fascista portò la fine della carriera dei membri del partito, Grandi incluso. Visto che lui fu l'autore dell'ordine del giorno presentato alla seduta del Gran Consiglio, Grandi dovette emigrare con la sua famiglia. I dettagli della sua vita possono essere ricostruiti fino a questo punto, perché le fonti raggiungibili non contengono informazioni sufficienti sulla sua attività dopo il crollo del regime.

In conclusione, Dino Grandi fu uno dei politici e diplomatici più determinanti del periodo fascista che fu ben noto e rispettato anche all'estero. Ebbe un punto di vista diverso sui principi fondamentali del fascismo da quello di Mussolini e, grazie alla sua attività diplomatica, il regime fascista venne accettato e riconosciuto anche in altri paesi fino ai primi del 1930. Questo cambiò successivamente con l'alleanza dell'Italia con la Germania nazista, che diminuì l'influenza diplomatica di Grandi e, in qualche anno, contribuì al crollo del regime nel quale Grandi ebbe un ruolo significativo.

Dino Grandi fu un personaggio della storia il quale, insieme alla sua attività, merita di essere più ben conosciuto non solo in Italia, ma anche in Ungheria e nel mondo.

ELSŐ FEJEZET: AZ IFJÚKOR

1. Család, gyermekkor, iskolák

Dino Grandi, aki a keresztségben a Dino Antonio Giuseppe Grandi nevet kapta, 1895. június 4-én látta meg a napvilágot az észak-olaszországi Emilia-Romagna tartományban fekvő Mordanóban.⁷ A település Bologna megyében, Imola kisváros közvetlen szomszédságában, a Santerno folyó mellett terül el. A község központjától kicsit távolabb, a folyóparton állt a Grandi család háza, amihez hatalmas kert, gyümölcsös, gabona-feldolgozó üzem, lóistálló és szőlészet tartozott. A ház ura, Lino Grandi – Dino édesapja – egy földbirtokos család hetedik fiúgyermeke volt, aki – mivel az apja, azaz Dino nagyapja jegyzőnek szánta őt – elvégezte az imolai püspöki szemináriumhoz tartozó klasszikus gimnáziumot. A család korábbi tervei ellenére azonban Lino úgy döntött, hogy nem folytatja tanulmányait egyetemen, hanem inkább visszatér a gazdaságba. Birtokait a legfejlettebb technológiával és a legmodernebb gépekkel látta el, és igyekezett összefogni a Santerno völgyében gazdálkodó birtokosok tevékenységét.⁸ A modern géppark beszerzéséhez nagyban hozzájárult az is, hogy Lino Grandi 1891-ben mintegy ötven hektárnyi földet örökölt egy gazdag massalombardai⁹ földbirtokostól, akinek Lino volt a vagyongazdálkodója a gimnáziumi tanulmányainak befejezése után. A fiatalember hat évvel később, 1897-ben eladta a földek felét, és az így befolyt összegből fedezte a fejlesztéseket.¹⁰

Dino Grandi édesanyja, Domenica Gentilini Firenzéből származott, ahol tanítónői képesítést szerzett. 1893-ban Mordano önkormányzata úgy döntött, hogy általános iskolát létesít a községben, és egy tanító házaspár mellett Domenicát alkalmazták harmadikként az újonnan létesült tanintézményben. Lino Grandi és a csinos, intelligens tanítónő egymásba szerettek, hamarosan összeházasodtak, és megkezdték közös életü-

7 Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (a továbbiakban ASMAE). Archivio Renzo De Felice, Archivio personale di Dino Grandi (a továbbiakban Carte Grandi). Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale. Dino Grandi 1943 és 1948 között Portugáliában élt emigrációban, ahol önéletrajz írásába kezdett. A memoárt kétféle változatban írta: az egyiket egyes szám első (a továbbiakban Memoriale), a másikat egyes szám harmadik (a továbbiakban Ricordi) személyben, ám miután elköltözött Portugáliából, nem folytatta a munkát. Később, 90 éves korában ismét nekilátott, hogy – Renzo De Felice olasz történész segítségével – elmesélje élete történetét, így született meg az „Il mio paese” című könyv. Ehhez Grandi természetesen felhasználta a kéziratban fennmaradt memoárokat, helyenként kiegészítve, másutt változtatva, esetenként rövidítve azt. Ily módon a három dokumentum – a két kézirat és a könyv – együttesen ad képet Grandi ifjúkoráról.

8 Grandi 1985. 21.

9 Massalombarda (vagy Massa Lombarda) település Mordano és Imola között.

10 Nello 1987. 13.

ket a folyóparti házban, amelyet akkor sem hagytak el, amikor fiuk külügyminiszter lett, és hívta szüleit, hogy költözzenek az olasz fővárosba.¹¹ Noha Grandi visszaemlékezéseinek egyik változata sem említi, a későbbi, már a portugáliai és brazíliai emigráció alatt folytatott levelezéséből kiderül, hogy Grandinak biztosan volt egy lánytestvére, Pina Grandi, aki Aurelio Manaresivel kötött házasságot.¹²

A nagy ház és a birtok valóságos földi paradicsom volt a kisgyermek Dino számára, ahol kedvére játszhatott, és ahol boldog, kiegyensúlyozott gyermekéveket tölthetett. Grandi gyakori vendég volt a szomszédságukban lakó, ragadványnevén csak Svéggiaként emlegetett állattenyésztőnél, akinek két lánya közül a kisebbik, Lea a kislánnyal egykorú volt, és gyermekszerelem is szövődött közöttük. Dino verseket is írt a kislányhoz, ám ezt a tevékenységet a későbbiekben nem folytatta. A kis Lea nagyanyja a téli estéken gyakran maga köré gyűjtötte a környékbeli gyerekeket, és kötetés közben meséket mondott nekik. Eközben a ház férfi lakói a barátaikkal pipáztak, a fiatal fiúk és lányok pedig kacérkodtak egymással. A nyári napok legemlékezetesebb eseményének a vidéken a rendszeres biciklitúrák számítottak, amelyek útvonalai a közeli települések mentén haladtak. A kirándulásokat általában szabadtéri operaelőadások követték, amelyek történeteit a résztvevők éjszakába nyúló sörözés mellett vitatták meg egymással. Mindezt a kis Dino közelről is megtapasztalhatta, mivel édesapja gyakran magával vitte őt is ezekre az alkalmakra.¹³

Grandi szülei és a szülők barátai gyakran folytattak politikai témájú eszmecsereket egymással, amelyeknek általában a kislány is fültanúja lehetett, így Dino meglepően korán, már kisiskolásként érdeklődni kezdett a politika iránt. Az apa, Lino királypártinak vallotta magát, ugyanakkor csodálta a Risorgimento¹⁴ atyját, a republikánus Giuseppe Mazzinit is, olyannyira, hogy megszerezte Mazzini összes műveit, amelyeket aztán a kis Grandi is áttanulmányozott. Az anya, Domenica vallásos asszony volt és fiát is ebben a szellemben nevelte, azonban ez nem akadályozta meg abban, hogy nyíltan

11 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

12 ASMAE. Carte Grandi. Busta 138. Fasc. 192. Sottofasc. 107. „Manaresi e figli” – Grandi levelezése nővérével és annak gyerekeivel. Aurelio Manaresi a Resto del Carlino című lapnál munkatársa volt Grandinak.

13 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

14 A Risorgimento (szó szerint: újjászületés) olasz nemzeti egységmozgalom volt az 1830-as évektől kezdődően, amely az olasz városállamok egy országban való egyesítését tűzte ki célul. A Risorgimento több szálon futott, Giuseppe Mazzini a köztársaságpárti Ifjú Itália mozgalom vezetője volt. Az egységet végül II. Viktor Emánuel szárd-piemonti királynak és miniszterelnökének, Camillo Benso di Cavour grófnak sikerült megvalósítania, miután 1859-ben Solferinónál és Magentánál francia segítséggel legyőzték az osztrákokat, így megszerezhették az addig Habsburg kézen lévő Lombardiát. Ezt követően 1861-ben kiáltották az egységes Olasz Királyságot. Velencét 1866-ban kapták vissza azután, hogy az osztrák–porosz háború – amelybe Olaszország is bekapcsolódott – szintén Ausztria vereségével végződött, ezúttal Königrätznél. Rómát, amely addig a pápai állam része volt, 1871-ben foglalták el és tették az ország fővárosává a királyi csapatok, amire „válaszul” IX. Pius pápa a „Vatikán foglyává” nyilvánította saját magát.

szimpatizáljon a szocialista párttal is.¹⁵ A kisleány két általános iskolai tanítója, Biagio Mignani – a Domenicával együtt érkező házaspár férfi tagja – és Zeno Galliani szintén szocialista beállítottságúak voltak. A két férfi jó barátságot ápolt Dino apjával, és a Grandi-szólészet termékeit kóstolgatva hosszú estéket töltöttek a nézeteik alapos megvitatásával. Később, Mordanóba költözése után tagja lett a társaságnak Andrea Costa, az Olasz Szocialista Párt megalapítója is.¹⁶

Ekkor Grandi már kiskamasz volt, akire Costa, aki az ismeretség létrejötte után gyakori vendég volt a Grandi házában, jelentős hatást gyakorolt. A politikus atyaián törődött Grandival, és félig tréfásan, félig komolyan mondogatta neki, hogy ha Dino felnő, ő is szocialista lesz. Erre a kisleány apja tiltakozott, az anyja azonban egyetértő mosollyal nyugtázta a felvetést.¹⁷ Grandi visszaemlékezésében hangsúlyozta, hogy Costa határozottan elkülönítette saját eszméit a Karl Marx által megfogalmazott elképzelésektől, és egyfajta olasz szocializmust hozott létre, amelyben a nemzeti értékek és a Risorgimentóhoz kötődő hagyományok is helyet kaptak.¹⁸

Andrea Costa 1910-ben bekövetkezett halála jelentette Grandi számára az első érzelmi veszteséget. Mivel Costa egész Emilia-Romagnában rendkívül népszerű volt, temetésének napján tartomány-szerte megemlékezéseket tartottak, amelyeken a környező települések iskolásai is felvonultak. A családi ismeretségnek köszönhetően az imolai gimnázium emlékezésén Grandi vihette az olasz zászlót a diáksereg élén.¹⁹ Későbbi élete során Grandi sokszor elgondolkozott azon, hogy vajon milyen fordulatot vett volna Olaszország történelme akkor, hogyha Costa tovább élt volna. Legvalószínűbbnek azt tartotta, hogy ebben az esetben a szocialisták nem ellenezték volna az első világháborúba való belépést, így a körülmények nem hívták volna életre a fasizmust, amely tulajdonképpen a háborúpárti ifjúság lázadása volt az azt ellenző politikusokkal szemben.²⁰ Costa halála után azonban a szocialista párt sorsát egy másik *romagnolo*,²¹ a Forlí városából származó, és Grandinál körülbelül tizenkét évvel idősebb Benito Mussolini határozta meg, aki az úgynevezett forradalmi szocializmus híve volt, és gyökeresen át kívánta alakítani a pártot és annak alapelveit.²²

Costa mellett egy családtag, nevezetesen Domenica testvére is jelentős hatással volt a gyermek, majd kamasz Grandira. A nagybácsi, Don Bernardo Gentilini pap volt, aki Chilében folytatott misszionárius tevékenységet, és több tucatnyi spanyol nyelvű könyvet írt vallásos témákról, amelyek a hittérítő akcióit segítették. Don Bernardónak a könyvírás mellett arra is maradt ideje, hogy részletes beszámolókat, útleírásokat küldjön a mordanói rokonságnak, amelyek megelevenítették a kisleány előtt a távoli, szá-

15 Grandi 1985. 21.

16 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

17 Grandi 1985. 31.

18 Uo. 25.

19 Grandi 1985. 31.

20 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

21 A helyiek ezzel az elnevezéssel illetik az Emilia-Romagna régióban élőket.

22 Grandi 1985. 30.

mára ekkor még misztikusnak tűnő Dél-Amerika tájait. A nagybácsival való levelezés mellett, hogy tágitotta Dino ismereteit a világról, megalapozta Grandi spanyoltudását is,²³ amelynek később, az emigrációban töltött évek során vette hasznát.

A kisfiú nemcsak a gyermeki fantáziával kissé idealizált nagybácsi leveleit olvasta szívesen, hanem a folyóparti ház tekintélyes könyvtárában található köteteket is. A már említett Mazzini-műveken túl Dino Plutarkhosz, Vittorio Alfieri és Alfredo Oriani írásait kedvelte leginkább, de szívesen ismerkedett a kortárs olasz írókkal is.²⁴ Grandi fogékonyságát a könyvek iránt általános iskolai tanítói is észrevették. Egyikük, a már említett Galliani – aki egyébként a Risorgimento elkötelezett híve volt – megismertette vele a szocialista hazafi, Carlo Pisacane munkásságát, aki többek között a személyi kultuszon alapuló pártokról is érdekes gondolatokat fogalmazott meg, amelyeket Grandi jól megjegyzett. Pisacane erről úgy vélekedett, hogy az ilyen jellegű pártok szükségszerűen halálra vannak ítélve, mivel sem az egyéneket, sem pedig a nemzeteket nem lehet alsóbb- és felsőbbrendű kategóriákba csoportosítani.²⁵

Grandi tízéves korában került először távolabb a szülői háztól, amikor az imolai gimnáziumban folytatta a tanulmányait. Noha Imola közel volt Mordanóhoz, ez idő tájt a bentlakásos iskolarendszer volt divatban, így az elkövetkező öt évben Dino csak a hétvégéket tölthette otthon. Mivel nem sokkal korábban nyílt meg Imolában a reáliskola, a Grandi által választott klasszikus gimnáziumba igen kevesen jártak. A koedukált oktatás ekkor még szinte elképzelhetetlen volt, így Grandi öt fiútársával járt egy osztályba. A klasszikus gimnázium lényege abban állt – és áll mindmáig –, hogy széleskörű ismeretanyagot ad át az ókori görög- és latin civilizáció hagyományaiból, beleértve a nyelvek elsajátítását és az irodalmi, filozófiai, művészeti és történeti emlékek megismerését is. Dino számára egyik nyelv sem jelentett problémát, és ez, valamint az otthonról hozott alapműveltsége hozzásegítette ahhoz, hogy hamar mintatanulóvá váljon.²⁶

A tanulásban szerzett pozitív tapasztalatok mellett Grandi az osztálytársaival megélt közös kalandok miatt is boldog éveket töltött Imolában, amelyet olyannyira megszeretett, hogy egész életében gyakran vágyódott vissza ebbe a városba. A fiúk élénken érdeklődtek a politika iránt, és arról álmodoztak, hogy a Risorgimento mozgalomban résztvevő nagyszüleik nyomdokaiba lépve ők is hasonló nagy tettet hajtanak majd végre a jövőben. Ezekhez a tervekhez nagyban hozzájárult Luigi Bertelli, becenevén Vamba, a *Giornalino della Domenica*²⁷ című ifjúsági hetilap szerkesztője, akit szombatonként a fiatalok gyakran felkerestek a firenzei házában. Az újság gyakran közölt cikkeket az ekkor még az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Trento és Trieszt viszontagsági-

23 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

24 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

25 Grandi 1985. 22.

26 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

27 A *Giornalino della Domenica* című ifjúsági hetilapot Luigi Bertelli, Vamba alapította 1906-ban (1927-ig jelent meg). A lap avantgárd stílusban, hazafias, olykor irredenta szellemen írt cikkeket közölt, és rendkívül népszerű volt a fiatalok körében. Több későbbi fasiszta, illetve – az idősebb fasiszták esetében – gyermekeik ezen a lapon nőttek fel.

ról, és egy alkalommal Vamba kirándulást is szervezett a fiúknak ezekben a városokban, amelyek felszabadítását a gyerekek egyfajta romantikus küldetésnek érezték. Szintén Bertelli hatására a fiatalok azzal múltatták az időt, hogy *Stato dei Ragazzi* (Ifjak Állama) néven „mintaállamot” alapítottak maguknak, amelynek kormánya, hivatalai és hadserege is volt. Vamba írói vénát is látott Grandiban, ezért lehetőséget biztosított a fiúnak arra, hogy lapjában cikkeket publikáljon. Ezekon a játékokon kívül Grandi emlékezetébe véste a Bertellivel való utolsó találkozását, amelyre nyolc évvel később – 1918 karácsonyán –, Rómában került sor. Az ekkor már öreg és megtört Vamba dicsérte „tanítványa” tehetségét, érdemeit, és az időközben megkezdett politikai tevékenység folytatására biztatta.²⁸ Összességében Grandi úgy értékelte az imolai gimnáziumban töltött éveket, hogy azok jelentős hatással voltak egyéniségének, jellemvonásainak és későbbi világnézetének formálódására.²⁹

Ezt követően Grandi Bolognában, a Minghetti gimnáziumban folytatta iskoláit. Könnyedén osztályelső maradt itt is, ám az iskolai teendők nem kötötték le eléggé kíváncsi, kritikai gondolkodást kedvelő szellemét. Könyvekkel próbálta elfoglalni magát, ám üresnek érezte a bolognai életét, és nosztalgiával gondolt az elhagyott világra.³⁰ Az olvasás mellett Grandi időnként utazott is. Egyik alkalommal útja Ferrarába vezetett, amely gazdag művészeti és történelmi emlékeivel olyannyira lenyűgözte őt, hogy úgy döntött, átiratkozik az itteni Ludovico Ariosto gimnáziumba, s a középiskolát itt fejezte be.³¹ A ferrarai gimnáziumban ismerkedett meg a később szintén a fasiszta párthoz csatlakozó, és abban Grandihoz hasonlóan vezérszerepet betöltő Italo Balbóval. A két fiú között mély barátság szövődött, ami Grandi szerint az ellentétek vonzásán alapult, ugyanis Grandi befelé forduló és elmélázó alkat volt, Balbo pedig élénk és extrovertált.³² Kettejük barátságáról írva találunk némi ellentmondást Grandi 1947-ben írt visszaemlékezése és az 1985-ben kiadott könyv között. Korábbi írásában Grandi úgy emlékezett, hogy ez a barátság töretlen maradt egészen Balbo 1940-ben bekövetkezett tragikus haláláig,³³ később írt könyvében viszont árnyalta ezt azzal, hogy az 1930-as években Mussolini – aki Grandi szerint megirigyelte a közte és Balbo között lévő bizalmas kapcsolatot – összeugrasztotta őket, és barátságuk csak 1939-ben vált szorosabbá ismét, amikor Grandi hazatért Londonból, Balbo pedig Afrikából. A jó viszony helyreállításában szerepe volt annak is, hogy az éppen kirobbanó második világháború kapcsán mindketten Olaszország semlegessége mellett foglaltak állást.³⁴

Grandi korán megmutatkozó politikai érdeklődése a gimnáziumi évek alatt tovább fokozódott. Mielőtt erre rátérnék, célszerűnek tartom címszavakban bemutatni, hogy milyen trendek uralkodtak a korabeli Olaszországban. Az olasz egység megszületését

28 Grandi 1985. 23–24. Bertelli két évvel később, 1920-ban hunyt el.

29 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

30 Grandi 1985. 33.

31 Uo. 34.

32 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

33 Uo. Balbo repülőszerecsétlenségben halt meg 1940-ben.

34 Grandi 1985. 34.

követő első években az ország politikáját a pártrendszer bipolaritása jellemezte, vagyis a parlamentben a jobb- és a baloldal állt szemben egymással. A jobboldali erőket az uralkodóházzal összefonódó nagypolgárság és az arisztokrácia képviselték, a baloldalt pedig a köztársaságpártiak és a liberálisok. 1876-ban a baloldal került hatalomra – az ezt követő évtizedeket gyakran nevezik liberális érának is –, ám a kormány alapvetően gyenge tényezőnek számított az országban, így a körülményekhez történő alkalmazkodás, a *transzformizmus* vált általános trenddé, ami vegyes összetételű koalíciók kialakulását eredményezte. Így végső soron a többségben lévő baloldal szövetekezett a jobboldal csoportjaival, ami oda vezetett, hogy egyfelől a kormányok hatalma nem volt szilárd, másfelől a két oldal közötti választóvonal hamar elveszítette a jelentőségét. A 19. század utolsó harmadában megjelent a politikai palettán két tényező, amelyek később az ellenzéket képviselték. Az egyiket a katolikusok jelentették a „római kérdés”³⁵ miatt, a másikat pedig a szocialisták, akik 1892-ben alapították meg pártjukat. Mindent egybevéve, az új állam gyenge legitimitással született és a politikai hatalom is ingoványos talajon állt, aminek következtében az olasz társadalom mindinkább szembehelyezkedett a fennálló politikai renddel.³⁶

Mindebből végeredményben logikusan következik, hogy az ifjúság – mint a társadalom általában legkritikusabb csoportja – többségében az ellenzéket jelentő erők valamelyikével szimpatizált. Grandi és a gimnáziumi társai is így tettek. Ferrarában a fő politikai tényezőt a mérsékelt klerikálisok, a radikális demokraták és a szindikalista revizionisták³⁷ jelentették, emellett a katolikus egyházhoz való viszony alapján is két csoportba tömörültek. A diákok többségének politikai attitűdjét ez utóbbi formálta elsősorban, így a gimnáziumban két tábor volt meghatározó, a katolikusok és az antiklerikálisok csoportja. Grandit – aki neveltetésénél fogva feltehetően érettebb gondolkodású volt társainál – ez a felosztás nem elégítette ki, így ő inkább a nem annyira vallási, mint inkább ideológiai síkon megkülönböztetett csoportokkal ismerkedett. A három tényező közül kezdetben leginkább a szindikalista revizionistákkal szimpatizált, akik elvetették Marx tanait, és elutasították a gilottinianizmust is. Grandi politikai állásfoglalását ekkoriban kétségtelenül olvasmányélményei határozták meg leginkább, ugyanis ezekben az években szinte falta a szindikalizmus atyjaként tisztelt

35 Az olasz egységért vívott küzdelem – Risorgimento – utolsó fázisa az volt, amikor az 1861-ben kikiáltott Olasz Királyság csapatai benyomultak Rómába, és fővárosukká tették azt (1871). A királyi csapatok ajánlatot tettek a francia katonák védelmét élvező pápai államnak, amely bizonyos területet és éves apanázst biztosított volna az egyházi állam részére, azonban IX. Pius (1846–1878) visszautasította azt, és önkéntes fogságba vonult vissza a Lateráni Palotába. Ezzel együtt megtiltotta, hogy a katolikus körök részt vegyenek az olasz állam politikai életében, ami a hagyományosan vallásos, de a Risorgimento eszméit is fontosnak tartó olasz nép körében egyfajta meghasonlást eredményezett. Az Olaszország legégetőbb belpolitikai problémáját jelentő ügy a „római kérdés” elnevezéssel került be a köztudatba, amelynek megoldása a lateráni szerződés megkötéséig (1929) váratott magára.

36 Tanács-Mandák–Nuber 2017. 16–20.

37 A munkásmozgalomban a szakszervezetek szerveződését támogató (szindikalista), Marx tanainak felülbírlását (revízió) szorgalmazó irányzat a szocializmuson belül.

Georges Sorel írásait, és a Giuseppe Prezzolini által szerkesztett, *La Voce* címet viselő napilapot, amelynek cikkei elsősorban a kormánypolitikát bírálták, és változtatásokra ösztönözték a többségében az értelmiségiek köréből kikerülő olvasókat.³⁸

szindikalista revizionizmussal történő rokonszenvezéssel Grandi 1911-ben hagyott fel, ugyanis ez a politikai csoport ellenezte, hogy Olaszország háborút vívjon Líbia gyarmatosítása érdekében. A hazafias Dino nem értett egyet ezzel az állásfoglalással, és – mivel, mint láthattuk, édesanyja alapvetően vallásos szellemben nevelte őt – a szindikalisták egyre erőteljesebben megnyilvánuló ateizmusát is túlzásnak érezte. Ily módon az ifjú Grandi lassacskán kiábrándult a szocializmusból, és a keresztényszocialista eszmerendszer felé fordult. Ennek egyik olaszországi alapítója a bolognai születésű Romolo Murri volt, aki több lapot alapított, és a „haza, vallás és szocializmus” jelszavával mozgalmat alapított. Mivel a Szentszék nem támogatta azt – sem pedig a katolikusok részvételét az állam politikai életében –, a Murri-féle kereszténydemokrata párt³⁹ hamar megbukott, viszont kifejlődött belőle a *Lega Democratica Nazionale* [Nemzeti Demokratikus Liga]. E pártot ugyancsak Murri irányította, tagjai pedig a harminc éves kor körüli, hithű katolikusok közül kerültek ki. Grandi 1913-ban, tizennyolc éves korában hivatalosan is csatlakozott a párthoz, miután megismerkedett Murrival, aki jó barátja és mestere lett. Dino jól érezte magát ebben a közösségben, amelynek tagjai intelligens, képzett emberek voltak, akik célul tűzték ki a katolikus autonómia biztosítását a politikában, és igyekeztek közelebb hozni egymáshoz a klerikálisokat és a Risorgimento híveit. Mindazonáltal Grandi visszaemlékezésében leszögezte, hogy ha a szocialista párt az Andrea Costa által alapított elvekkel folytatta volna a működését, ő maga is biztosan a szocializmus híve maradt volna.⁴⁰

Ugyancsak 1913-ban kezdődtek meg Grandi egyetemi évei a Bolognai Egyetem jogi karán, ahol tovább folytatta a politikai tevékenységet, valamint újságírással is foglalkozott, és az időközben kirobbanó háborúban is szolgálatot teljesített.

2. Egyetemi évek, újságírás, háború

Grandi kitűnő bizonyítvánnyal zárta a gimnáziumot, majd a Mordanóban, családi körben töltött nyári szünet után megkezdte egyetemi tanulmányait Bolognában. Dino, mint láthattuk, sokat és szívesen olvasott és írt, amiből logikusan következett volna, hogy a fiatalember irodalom, vagy filozófia szakra jelentkezzen. Édesapja azonban biztos kenyérkereseti lehetőséget kívánt a fia kezébe adni, így amellet kardoskodott, hogy

38 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi. A liberális éra kései időszakát gyakran illetik a gilottinianizmus elnevezéssel, mivel a szóban forgó évtizedek legmeghatározóbb miniszterelnöke Giovanni Giolitti volt.

39 Nem azonos sem az 1919-ben alapított kereszténydemokrata párttal, sem pedig a fasizmus bukása utáni olasz kereszténydemokráciával.

40 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

Dino orvosnak tanuljon. Ez a szakma azonban igencsak távol állt az ifjú Granditól, aki végül, mintegy kompromisszumos megoldásként, az egyetem jogi karára iratkozott be. Az ily módon voltaképpen kényszerűnek tekinthető pályaválasztás azonban nem bizonyult jó döntésnek abból a szempontból, hogy Grandi meglehetősen elhanyagolta a jogi stúdiumokat, és idejét inkább a politikai vitáknak, majd pár év múlva az újságírásnak szentelte,⁴¹ amellyel, mint láthattuk, már kamaszkorában is kacérkodott.

1913 őszén, Grandi tanulmányainak kezdetén történt, hogy Giovanni Borelli, aki neoliberalizmus néven politikai mozgalmat alapított, felhívást intézett az olasz fiatalokhoz a körükben rendkívül népszerű bolognai napilap, a *Resto del Carlino* hasábjain. A cikk nagy hatással volt Dinóra, aki úgy döntött, hogy nyílt levélben válaszol Borellinek, amelyet elküldött a ravennai székhelyű *Corriere di Romagna* című lapnak. Meglepetésére az írást az újság november 13-ai lapszáma vezércikként jelentette meg, *Levél Giovanni Borellinek* címmel. Ettől felbátorodva Grandi 1915–1920-ig – a későbbi katonai szolgálat idejét kivéve – cikkek hosszú sorát küldte különféle lapoknak, ami hamar ismertté tette a nevét.⁴² 1914-ben *L’Azione* címmel Milánóban nacionalista-liberális hetilapot alapítottak, amelynek szerkesztő titkári posztjára a *Resto del Carlino* egy másik munkatársa, Alberto Caroncini Grandit ajánlotta. A fiatalember hatalmas lelkesedéssel látott neki a feladatnak, és biztosra vette, hogy újságíróként fogja leélni az életét.⁴³

Ami Grandi világnézetének alakulását illeti, új társaságának köszönhetően közelebb-ről megismerkedett a nacionalista eszmékkal, és hamarosan eltávolodott a keresztényszocialista elvektől, amelyeket korábban követett. Ez idő tájt különösen nagy hatást gyakorolt rá a nála tizenegy-tizenkét évvel idősebb Renato Serra,⁴⁴ akivel a mindkettőjük által gyakran látogatott cesenai könyvtárban ismerkedett meg. Serra számos olasz gondolkodó írásairól publikált kritikákat, amelyek közül Grandit a Benedetto Croce⁴⁵ munkásságáról készített bírálatok ragadták meg leginkább. Ezekben az írásokban Serra kifejtette, hogy nem ért egyet Croce nézeteivel, ám ennek ellenére – mivel ismerte, és emberileg szerette őt – biztatta Grandit arra, hogy forgassa Croce munkáit, és alkosson saját véleményt azokról.⁴⁶ Croce liberális filozófusnak vallotta magát, ami saját

41 Nello 2003. 13.

42 Grandi 1985. 43.

43 Nello 2003. 15.

44 Renato Serra (1884–1915): író, irodalomkritikus. Fő művét – *Esame di coscienza di un letterato* –, amely nagy hatással volt Grandira, 1915-ben, nem sokkal halála előtt írta.

45 Benedetto Croce (1866–1952): olasz filozófus, történész, ideológus. A „szellem filozófiájának” nevezett ideológiájának lényege, hogy szerinte a szellemi tevékenység a történelem segítségével leírható, így a filozófia maga is történelem. A szellem története pedig végtelen fejlődés, amely idővel felváltja majd a vallást. Ennek megfelelően bírálta többek között a fasiszmus eszmerendszerének egyik alapját jelentő futurizmust, amely a múltnélküli jövőben hitt, azaz tulajdonképpen elvetette a történelmet. Lásd: Croce 1940: http://mtdaportal.extra.hu/books_kulf/croce_benedetto_tortenelem_es_szabadsag.pdf (Letöltve: 2019. 03. 17.)

46 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

értelmezésében annyit jelentett, hogy munkásságában mindvégig a szellemi szabadságot hirdette. Noha az 1900-as évek elején Croce és a fasiszta párt későbbi ideológusa, Giovanni Gentile együtt szerkesztették a *La Critica* című folyóiratot, így a két férfi kétségtelenül hatást gyakorolt egymásra, a fasizmust illetően Croce előbb várakozó, majd szembehelyezkedő álláspontot képviselt, és a liberális államrend helyreállítását javasolta helyette.⁴⁷ 1913 tájékán ezeket a gondolatokat Grandi még nem olvashatta, ám az ezt megelőző Croce-műveket illetően is úgy vélekedett, hogy a férfi kétségtelenül zseniális filozófus, azonban politikai nézeteivel nem értett egyet.⁴⁸

Grandi szintén ekkoriban ismerte meg az irodalom szakon tanuló, ekkor utolsó éves Nello Quilicet,⁴⁹ aki ugyancsak a *Resto del Carlino* munkatársa volt. A két fiatal összebarátkozott, és ettől kezdve Dino tevékeny részt vállalt ennek a lapnak a működtetésében is. 1914 júniusának végén elkísérte Quilicet Bécsbe, ahol több hetet töltöttek, így Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös meggyilkolásának, majd az első világháború kirobbanásának híre itt érte őket.⁵⁰

Pár hónappal később, 1914. október 20-án a *Resto del Carlino* szerkesztősége megbízta Grandit azzal, hogy információkat gyűjtsön egy, a szocialista párt vezetősége által indított eljárásról, amelyet azért indítottak, mert a párt egy tagja – ellentétben a szocialisták által elfogadott állásponttal – a háborúba történő belépés (intervenció) mellett foglalt állást. Az illetőt, aki nem is olyan sok idő elteltével Grandi életének egyik meghatározó szereplőjévé vált, s akit Dino ekkor látott először, Benito Mussolininak hívták.⁵¹ Grandi későbbi visszaemlékezése szerint Mussolini fő vádlója a szocialista vezetők közül Giacinto Menotti Serrati volt, aki órákon át tartó szópárbajt folytatott Mussolinival. Mint ismeretes, az eset azzal végződött, hogy az utóbbit kizárták a pártból, aminek Grandi szerint a fő oka voltaképpen nem az intervenció kérdése volt, hanem sokkal inkább az, hogy az idősödő szocialistákat zavarták Mussolini átalakító törekvései. Az ítéletre Benito úgy reagált, hogy kirohant a teremből, és becsapta maga után az ajtót. Grandi, abban a reményben, hogy interjút készíthet vele az újság számára, utánament, ám a felbőszült Mussolini észre sem vette Dinót.⁵²

Grandi, aki már gyerekkorában is rokonszenvezett bizonyos Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes eszmékkel (gondoljunk csak a Trieszt visszaszerzését célzó álmódosításokra), teljes mértékben egyetértett az intervencióval, és Mussolinit pártolta a kérdésben. A legtöbb olasz nacionalistához hasonlóan Grandi is úgy vélekedett, hogy

47 Nagy (é. n.): <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00019/manifnj.html> (Letöltve: 2019. 03. 17.)

48 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

49 Nello Quilicet (1890–1940): újságíró, a Bolognai Egyetem irodalom szakán végzett 1914-ben. Már az egyetemi éve alatt több észak-olasz újságnak munkatársa volt. Mikor Grandival találkozott, az 1885-ben alapított, jelentős bolognai napilap, a *Resto del Carlino* kötelékében dolgozott, amelynek 1921-ben a főszerkesztője lett.

50 Nello 2003. 13–14.

51 Uo. 14.

52 Grandi 1985. 70.

Olaszország a gyűlölt Monarchiával (helyesebben szólva, Ausztriával) vívja a háborút, és az, hogy ennek révén Németországgal is hadiállapotba kényszerült, szintén az osztrák birodalom számlájára írandó. A fiatalember bőszen hangoztatta ezeket a nézeteit, még annak ellenére is, hogy a *L’Azione* több ízben felszólította őt arra, hogy térjen vissza a hetilap által követett mérsékelt politizáláshoz, és ne kövesse az interventisták rögeszmés Habsburg-ellenességét. Az intelmek azonban süket fülekre találtak Grandinál, aki továbbra is kritizálta a habozó kormányt, és a szintén a semlegesség megtartására buzdító katolikusok állásfoglalását is. Végül Dino úgy döntött, hogy csatlakozik a háborúba való belépést sürgető, ekkor még baloldali *fasciókhoz* – amelyek jórészt azt követően alakultak meg, hogy Mussolinin kizárták az Olasz Szocialista Pártból, ám amelyek nem azonosak az 1919-ben létrejött, már jobboldali *Fasci di Combattimentoval* –, és tevékeny részt vállalt az intervenció melletti propagandában.⁵³ A hangos akció nem tekinthető Grandi sajátjának, ugyanis az olasz ifjúság jelentős hányada ugyanilyen nyílt kritikát fogalmazott meg Giovanni Giolitti, majd 1914-től Antonio Salandra liberális kormányaival szemben.⁵⁴ A háborúba való belépés kérdése tulajdonképpen egyfajta lehetőséget teremtett a fiataloknak arra, hogy nyíltan szembehelyezkedjenek az addigi kormányzattal, és „csak azért is” a politikai vezetőkkel ellentétes álláspontot képviseljenek.

A *fasciókhoz* az olasz társadalom minden rétegéből csatlakoztak azok, akik az intervenciót támogatták. Noha a köztudatban elterjedt az a nézet, miszerint Olaszország háborús csatlakozását Mussolini döntötte el, Grandi szerint a dolgok alakulása sokkal inkább a társadalom hozzáállásán múlt.⁵⁵ A történések arra készítették Grandit, hogy levélben fejezze ki szolidaritását a jövőbeni Duce iránt: „*Benito Mussolininak. Engedje meg egy fiatalnak – egy «szokásos ismeretlennek» – (aki nem szocialista), hogy kifejezze az Ön bátor és elszánt tevékenysége iránt érzett csodálatát. Küzdelmét, amelyhez nincs más eszköze, mint a retorika és a nemtörődömség, egy elhatározásokra és cselekvésre képtelen polgárság, egy álságos, ravasz nemzetközi demokrácia-kép, a gyávaságot dogmaként hirdető, új szocialista egyház, végezetül pedig mindazon ostobák ellen kell vívnia, akik egyszerre vannak Önnel és Ön ellen. De Önnel tart az egész ifjúság, a legfiatalabbak, akiket aggodalommal és haraggal töltenek el Olaszország kudarcai, s akik abban a pillanatban, hogy érdeklődni kezdtek a nemzet élete iránt, keserűen mondtak le az [addigi] reményeikről. Ön az ő nevében küzd, a húszas generáció [névében], amely holnap a barikádok élén fog állni, és hittel, büszkeséggel lép a Risorgimento első testvéreinek nyomdokaiiba. Ez az Ön és az ő csatájuk. Azt kívánom Önnek, hogy ennek az utolsó nemzeti háborúnak az első katonája legyen. Híve, Dino Grandi. Mordano (Bologna).*”⁵⁶

53 Nello 2003. 16.

54 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

55 Uo.

56 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale. Grandi levele Mussolininak, 1914. november 17. Saját fordítás (a továbbiakban is, minden idézet).

A jövőbeni vezér bő egy héttel később, egy-két sorral válaszolt: „*Kedves Barátom, köszönöm a szolidaritását. De küzdeni kell, még a megkövezés árán is. Üdvözlettel: Mussolini.*”⁵⁷

Grandi későbbi visszaemlékezésének hangvételéből kiviláglik, hogy a fiatalembert – noha örült annak, hogy Mussolini írt neki – csalódással töltötte el, hogy lelkes levelére csak „néhány nyers sornyi” választ kapott.⁵⁸ Mindazonáltal egyre inkább vonzódott a formálódó politikai irányvonalhoz, amely a nemzeti értékekért vállalt harcot hirdette, és ennek jegyében folytatta újságírói tevékenységét is. Ebben a szerepében Grandi 1914 októberétől kezdve négy hónapot töltött Rómában – a Mussolinival való levélváltás is ekkor történt –, amit felejtethetetlen időszaknak élt meg, és sokat tanult arról, hogy miként lehet hatásosan megfogalmazni politikai véleményeket. E kitérőnek az vetett véget, hogy Caroncini visszahívta Grandit Bolognába, hogy folytassa a *L’Azione* szerkesztőségében megkezdett tevékenységét. Írásainak témája továbbra is az intervenció és a háború maradt.⁵⁹ Közben Dino természetesen beleásta magát a külföldről érkező hírekbe is, és ezek nagy része ráébresztette őt arra, hogy a háborúnak árnyoldala is létezik. E tapasztalatra reagálva írta meg *A háború nem old meg semmit* [La guerra non risolverà nulla] című cikkét, amely nem nyerte el Caroncini, mint főszerkesztő tetszését. Később Grandi úgy értékelte az esetet, hogy az előrevetítette sorsát, vagyis azt, hogy utóbb a faszizmus „elárulójaként” tartották számon őt.⁶⁰

Ez azonban ekkor még messze volt. Egyelőre 1915 elején járunk, amikor Grandi igen aktív szerepet vállalt a háború melletti propagandában, ami azt eredményezte, hogy az aggó édesapa, Lino – látva Dino fanatizmusát és egyre romló tanulmányi eredményeit – 1915 tavaszán megpróbálkozott azzal, hogy a Ferrarai Egyetemre írassa át a fiát. Ám igyekezete hiábavalónak bizonyult, minthogy addigra már Ferrarát is megfertőzte a háborús hangulat, és Olaszország jövőbeni belépése minden nappal egyre nyilvánvalóbbá vált. Az olasz kormány végül azt követően szánta rá magát az intervencióra, hogy az antanthatalmak, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben Trentino, Trieszt, Gorizia, Pola (Pula), és Zara (Zadar) városokat, a dalmát partvidék egyéb olaszlakta településeinek birtoklását (Közép-Dalmáciát), a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát, valamint bizonyos albán területek feletti protektorátusságot ígérték Olaszországnak.⁶¹ Mivel ezek igencsak szép reményekkel kecsegtető kilátások voltak, Olaszország május 23-án hadat üzent a Monarchiának.

Grandi tüstént jelentkezett katonai szolgálatra, amint hírül vette a hadiállapot beálltát. Önkéntes ajánlkozására végül nem volt szükség, mert június 1-én az általános mozgósítás keretében kötelező érvényű behívót kapott, és VI. Alpesi Hadtestbe osz-

57 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi. Mussolini válasza Grandinak, 1914. november 25.

58 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

59 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

60 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Memoriale.

61 DDI. Quinta serie, vol. 3. 470. irat. A londoni titkos szerződés szövege, 1915. április 26.

tották be (*VI reggimento alpini*). 1915. szeptember 27-én vonult be, és végigharcolta az isonzói csatákat. Csak három és fél év elteltével, 1919 februárjának végén szerelhetett le. Háborús szerepvállalásáért kapitánnyá léptették elő, és katonai erényeiért több vitézi érmet kapott, valamint az Olasz Királyság igen impozánsnak számító lovagi kiüntetését is elnyerte (*Cavalierato della Corona d'Italia*).⁶²

A hadtestben Grandi Vittorio Emanuele Rossi tábornok parancsnoksága alatt harcolt, aki jóindulattal viseltetett az ifjú iránt. Ezen kívül Grandi visszaemlékezésében nem részletezte a háborúban töltött három év eseményeit, csupán azt említette meg, hogy a tűzkeresztségen 1915. október 24-én esett át, és itt kezdődött barátsága Cesare Battistival, akivel éjszakákba nyúlóan beszélgettek. Vele osztotta meg Grandi azt a titkos vágyát, hogy a harcok után a *Resto del Carlino* főszerkesztője lehessen. Szót ejtett önéletrajzában az 1917 októberében zajló caporettói csatáról (amely Magyarország szemszögéből caporettói áttörésként ismert) is, amely rendkívül nehéz helyzetbe hozta az olasz haderőt. Ennek ellenére egy évvel később Olaszország győztesként fejezte be a háborút, és 1918. november 3-án sor került a padovai fegyverszünet aláírására, amelyet az antanthatalmak az Osztrák–Magyar Monarchiával kötöttek.⁶³

Grandinak, aki kezdetben honfitársainak többségével együtt lelkesedett az intervencióért, a háborút követően azt kellett tapasztalnia, hogy nem csupán nem jött létre az az Olaszország, amelyről az interventisták pár évvel korábban álmodtak, de a négy évvel korábbinál sokkal rosszabb helyzetben találták hazájukat. Ehhez nagymértékben hozzájárult a „megcsonkított győzelem” érzése, vagyis az, hogy az antanthatalmak nem tartották be a londoni szerződésben foglaltakat.⁶⁴ 1918 végén ugyanis megalakult a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, aminek domináns állama, Szerbia már 1914 őszén bejelentette, hogy igényt tart Boszniára, Hercegovinára, a Vajdaságra, Horvátországra, Szlovéniára, valamint Dalmácia és az Isztria egészére.⁶⁵ Olaszországgal nyilvánvalóan a két utóbbi terület jelentett vitás pontot, miután ebben a térségben vitathatatlanul nagyobb létszámmal bírtak a délszlávok, mint az olaszok, és a Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontjában megfogalmazott önrendelkezési jog értelmében a párizsi békekonferencia (1919) a jugoszláv királyságnak ítélte a területeket. Grandi visszaemlékezése szerint a miniszterelnök, Vittorio Emanuele Orlando és a külügyminiszter, Sidney Sonnino kivert kutyaként tértek haza Versailles-ból, az olaszok pedig tüntetéseket szerveztek a korábban még szövetséges államok ellen, és átkokat szórtak rájuk. Az ifjú Dinóban mély nyomot hagytak ezek a megmozdulások, s mint később elbeszélte, mindig lelki szemei előtt látta a dühödt tömeget, amikor politikusként és diplomataként az olasz érdekekről tárgyalt a nemzetközi konferenciákon, amelyeken részt vett.⁶⁶

62 Nello 2003. 17.

63 Grandi 1985. 85–91.

64 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

65 Hornyák 2004. 11.

66 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

A fegyverszünet megkötését követően Grandi visszatért Bolognába, ahol 1919 októberében sikerrel befejezte a jogi tanulmányait. Diplomamunkáját *A Nemzetek Szövetsége és a szabad kereskedelem* [La Società delle Nazioni e il libero scambio] címmel írta, amelyben a később az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, neves antifasiszta történész, Gaetano Salvemini volt a segítségére. A dolgozatban kifejtette, hogy véleménye szerint az egyetemes béke csak teljes leszerelés és a szabad kereskedelem biztosítása által válna lehetségessé. Ezeket az elveket Grandi mintegy tíz évvel később, a Népszövetség Tanácsának ülésein is szem előtt tartotta.⁶⁷ Ez azonban még messze volt, a 24 éves Grandi egyelőre a lázadó ifjúkorát élte, és kereste azt a közeget, amelyik leginkább illeszkedik az évek során formálódó világnézetéhez.

3. Csatlakozás a fasiszta mozgalomhoz

A jogi diploma megszerzése után Grandi úgy döntött, hogy új életet kezd, szakít a politikával és hasznosítja az egyetemen tanultakat. A Bolognában található Santangelo ügyvédi irodában helyezkedett el polgári jogi szakértőként, és időközben egy imolai hivatalban is állást talált, mint büntetőjogi ügyvéd. Az itt töltött időszakban az ifjú Dino betekintést nyerhetett a legsúlyosabb ügyekért felelős Corte di assise⁶⁸ munkájába is. A hivatali munka azonban nem elégítette ki Grandit, aki saját bevallása szerint vérbeli politikusnak és írónak született, és hamarosan visszatért az újságíráshoz. Egyfelől folytatta korábbi tevékenységét a *Resto del Carlínónál*, másfelől a *Libertà Economica* című lapnak is munkatársa lett, amelynek főszerkesztője, Alberto Giovannini professzor Grandi egyetemi tanára volt, és rendkívül nagyra becsülte a fiatalembert, akinek teljes mértékben szabad kezet adott a publicisztikáinak témáit illetően.⁶⁹

Ezen felbátorodva Grandi nyíltan kifejezte a háborús fejlemények miatt érzett keserűségét és kiábrándultságát, kikelt a liberálisok, a szocialisták, a kommunisták és a klerikálisok ellen, valamint saját ötleteit is kifejtette. Mivel Dino ekkor még hivatalosan a hadsereg kötelékében szolgált, a katonai tekintélyek figyelemmel kísérték tevékenységét, és szerfelett izgatónak találták azt. Hamarosan csak úgy emlegették a fiatalembert, hogy „a forrófejű forradalmár”, és nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy vizsgálatot rendeljenek el ellene. Izgatás vádjával börtönre ítélték, ám végül csak szóbeli feddést kapott.⁷⁰ Hogy a katonatisztek mi bírta rá az ítélet enyhítésére, arról nincsenek ismereteink.

1919. április 9-én megalakult a bolognai *Fascio di Combattimento*, amelyhez Grandi ekkor még nem csatlakozott. Vele egy időben ugyanis létrejött az *Associazione Nazionale Combattenti* [Nemzeti Harcosok Egyesülete], amely kezdetben politikai színezet

67 Grandi 1985. 47.

68 A Corte di assise – esetenként Corte d’assise – az olasz bíróságnak a legsúlyosabb büntetőjogi ügyekkel foglalkozó széke.

69 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

70 Uo.

nélkül tömörítette a háborúból hazatért, belépni kívánó katonákat. Az egyesület gyűléseiről azonban nem sokáig maradhatott távol a politika, és kisvártatva mindennaposak lettek az éjszakákba nyúló eszmecserek.⁷¹ Dino feltehetően azért az utóbbi szervezet mellett döntött, mert – amint önéletrajzi könyvében bevallja – a szocialista eszméket alapvetően közelebb érezte magához, mint a *fasciók* gondolatvilágát. Amikor hazatért a háborúból, sok katonatársával együtt úgy vélekedett, hogy a szocializmus ideológiája fejezi ki leginkább az olasz nép elkeseredettségét, csalódottságát, nyugtalanságát, és a reményeit is, ugyanakkor a háborúban résztvevő fiatalság hazafias érzületű volt, és büszkeséggel töltötte el őket, hogy harcoltak országukért. Noha a szocialista párt, mint láthatuk, eleinte az intervenció ellen foglalt állást, a háborús évek során a szocialisták körében is teret nyert a bajtársiasság, az olasz nemzetért való összefogás szükségességének érzése. Grandi megítélése szerint ennek ékes bizonyítéka az, hogy Gabriele D’Annunzio költő „fiumei kaland” néven elhíresült vállalkozása is a forradalmi szellem jegyében kezdődött.⁷²

1919–1920-ban tehát Grandit egy többé-kevésbé hétköznapi életre készülő fiatalemberként látjuk viszont, aki lediplomázott, jó állást kapott, és aki – mint a fiatalok általában – időnként hangot adott a véleményének, kortársaitól csak annyiban eltérően, hogy mivel alapjában véve szerette hallatni a hangját, ezt nem csupán közvetlen környezete előtt tette, hanem újságok lapjain, nyilvános közegben is. 1920. október 17-én azonban történt valami, amit Grandi sorsdöntő eseményként élt meg, és ami végleg a politikai pályára sodorta őt. Mint fogalmazott, „*politikai pályafutásom (...) 1944-ben halálos ítélettel ért véget, és halálos ítélettel vette kezdetét 1920-ban*”.⁷³

Ezen a vasárnapi délutánon történt ugyanis, hogy amikor Grandi hazafelé, a családjához tartott az imolai irodából, két ismeretlen illető revolverrel megtámadta őt. A merényletkísérletről két helyi lap, a szocialista *Lotta* és a katolikus *Il Diario* számolt be. Grandi, aki évtizedek múlva is úgy emlékezett az esetre, mintha aznap élte volna át a történeteket, az utóbbi lap beszámolóját teljes mértékben hitelesnek tartotta: „*Múlt vasárnap a Via Emilián, egy forgalmas órában Dino Grandi ügyvéd példátlan agressziót szenvedett el, amelynek merész kivitelezése rendkívül megdöbbentette a lakosságot. Délután negyed egy körül az ifjú szakember biciklire ült, és az irodából elindult Mordanóba*

⁷¹ Uo.

⁷² Grandi 1985. 96–99. A „fiumei kaland” – amelyről Grandi kétségtelenül tájékozódott, ám aminek életét tekintve nem volt jelentősége – előzménye az volt, hogy 1918 novemberében a Fiumei Nemzeti Tanács a Wilson 14 pontjában megfogalmazott „nemzeti önrendelkezés elvének” értelmében kérte a város Olaszországhoz csatolását. (DDI. Sesta serie, vol. 1. 134. irat.) Ennek hatására az olaszok a békekonferencián bejelentették igényüket Fiuméra is, amely nem szerepelt a londoni titkos szerződés ígéretei között, ám a döntéshozók a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak ítélték a várost. „Válaszul” 1919. szeptember 12-én Gabriele D’Annunzio szabadsapataival – Fiumei Légión – elfoglalta a várost, létrehozva a Reggenza del Carnaro nevű városállamot, amelyet gyakran tekintenek a fasiszmus modelljének is.

⁷³ Grandi 1985. 110.

a családjához. Mikor a Via Emiliára ért, a Sant'Agostino [templom] mellé, két ismeretlen, akik közül az egyik a járdán állt, úgy tett, mintha utat engedne neki, majd mintegy két méter távolságból öt-hat pisztolylövést adtak le rá. Dr. Grandi, [aki] szerencsére sértetlenül [megúsza az esetet], hatalmas hidegvérrel azonnal lelassított, és megpróbálta azonosítani a két támadót, akiknek elég idejük volt ahhoz, hogy elmeneküljenek és eltűnjenek [a tömegben]. Az emberek rémülete leírhatatlan volt, de a lövedék senkiben nem tett kárt. Dr. Grandi nem ismerte a revolvereseket. Az agressziót a szóbeszéd szerint az indokolta, hogy Grandi részt vett az előző nap, 16-án Bolognában rendezett fasiszta tüntetésen.⁷⁴

Úgyszintén az *Il Diario* erősítette meg néhány nap múlva, hogy hiteles forrásból igazolható, hogy Grandi nem vett részt a szóban forgó tüntetésen, és nem is áll összeköttetésben a *Fasci di Combattimento* csoportjaival.⁷⁵ A lap nem számolt be viszont arról, hogy a merényletkíséret után a szocialisták egy csoportja provokálta Grandit, aki – mivel egyedül volt – nem szállt szembe velük, hanem menekülni kezdett. Bekopogott a legközelebbi ház ajtaján, amelyet egy idős asszony nyitott ki. Miután a fiatalember röviden ismertette a körülményeit, az asszony beengedte őt a lakásába, így szerencsésen megmenekült.⁷⁶

Két nappal később Grandi levelet küldött a *Lotta* főszerkesztőjének, Giulio Micetinek azzal a kéréssel, hogy az írást a *Lotta* és a másik helyi szocialista lap, a *Squilla* hasábjain is közöljék.⁷⁷ A levélben Dino így fogalmazott: „*Sosem tartoztam nacionalista vagy fasiszta csoportokhoz, és nem is csatlakoztam hozzájuk, valamint nem értettem egyet a programjaikkal sem, aminek oka csupán az, hogy lelkiismeretemtől és eszemtől egyaránt mérföldekre vannak az ehhez hasonló politikai nézetek. (...) mindenki, aki jól ismer engem, tudja ezt.*”⁷⁸

Néhány nappal később azonban Grandi felkereste a *Squilla* főszerkesztőjét, Silvio Alvisit azzal, hogy megváltoztatta szándékát a levél közlését illetően, és kérte annak visszaszolgáltatását.⁷⁹ A hirtelen páfördulás oka az volt, hogy a támadás okozta sokk hatására átértékelődött Grandiban az, amit addig gondolt a szerveződő fasiszta mozgalomról. Láthattuk, hogy amikor 1919-ben megalakult a bolognai *fascio*, Dino nem csatlakozott hozzá, aminek oka az volt, hogy nem tudott azonosulni annak elveivel, és nem értette azt a szimpátiát sem, amellyel bizonyos körök üdvözölték a mozgalom születését. Mindazonáltal értékelte azt a bátorságot, amellyel a tagok lázadtak az általuk „vörös zsarnokság” névvel illetett jelenség ellen, így a fasizmus – ahogy ő maga is bevallotta – egyszerre vonzotta és taszította Grandit. Az ellene megkísérelt merénylet elültette Grandi fejében azt a gondolatot, hogy a születőben lévő mozgalom lázadása voltaképpen jogos, így az esetet

74 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

75 A cikket idézi: Grandi 1985. 111.

76 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. Sottofasc. 3. Ricordi.

77 ASMAE. Carte Grandi. Busta 4. Fasc. 70. Grandi Micetinek, 1920. október 19.

78 Uo.

79 Nello 1987. 69.

követően felmerült benne a csatlakozás lehetősége. Heteken át rágódott a kérdésen, ám hosszú ideig nem tudott határozott döntést hozni.⁸⁰

1920. október 31-én tartották Bolognában a helyi választást, amelyen egy újonnan szerveződő, liberálisokat, nacionalistákat és radikálisokat egyaránt soraiban számláló politikai erő, a *Pace, Libertà, Lavoro* [Béke, Szabadság, Munka] is képviseltette magát. Az *Associazione Nazionale Combattenti* tagjainak többsége is ide tartozott. A csoport rendkívül agresszív, erőszakos kampányt folytatott, és a fasiszták hathatós támogatását is élvezte. Jelentős számú szimpatizánst szerzett, s noha a szavazatok többségét (58,2%) még a szocialisták szereztek meg, a változás szele érezhető volt, ugyanis a *Pace, Libertà, Lavoro*, valamint a katolikusokat tömörítő *Partito Popolare Italiano* [Olasz Néppárt] is nagyszámú voksot kapott. Ezen a választáson Grandi már nem a szocialistákkal tartott, és publicisztikáiban is mind gyakrabban hangoztatott antiszocialista nézeteket.⁸¹

Az i-re a pontot végül az tette fel, hogy november 21-én ismeretlen okból kegyetlenül meggyilkolták Giulio Giordanit, aki az *Associazione* képviselője lett a választáson. Giordani szintén ügyvéd volt, Dino kollégája és jó barátja, így az eset mélyen megérintette Grandit, aki ezt követően úgy vélte, hogy csupán erőteljes fellépésre hajlandó politikai tényező képes elejét venni a hasonló történéseknek. Ennek köszönhetően Dino egyike volt azoknak a Bologna-környéki polgároknak, akik aznap éjjel a fasiszta mozgalomhoz való csatlakozás mellett döntöttek.⁸² Lélektani szempontból tekintve gyakori jelenség, hogy alapvetően szélsőséges politikai nézeteket egyáltalán nem valló fiatalokat olyan sokk éri, hogy annak hatására egyik napról a másikra elkötelezett radikálisokká válnak. A legtöbb esetben csak pillanatnyi felindulásról van szó, ami az idő múlásával elcsitul, így az érintett ifjú „szélsőjobboldali” korszaka egy-két megnyilvánulásra, választási szavazatra korlátozódik. Grandi azonban olyan fiatalember volt, aki mindenáron tartozni akart valamely politikai csoporthoz, így ő nem elégedett meg szimpátiájának alkalmi kifejezésre juttatásával, hanem elkötelezte magát a mozgalom mellett.

Grandi hivatalosan november 23-án lett a bolognai *fascio* tagja. Ezzel egy időben felszámolta az imolai ügyvédi irodát, és Bolognába költözött.⁸³ Ezzel kezdetét vette Dino sikerekkel és buktatókkal teli politikai pályafutása a fasiszta mozgalom, majd párt berkein belül.

80 Grandi 1985. 111–112.

81 Nello 1987. 69–71.

82 Grandi 1985 112.

83 Nello 1987. 72.

MÁSODIK FEJEZET: AZ ELSŐ ÉVEK A FASISZTA MOZGALOMBAN ÉS PÁRTBAN

1. Grandi elképzelései a fasiszta mozgalom elveiről és céljairól

Grandi, nem szakadva el ifjúkori énjétől, a fasisztákhoz történő csatlakozást követően tüstént a tettek mezejére lépett, és hamarosan a mozgalom egyik legaktívabb tagja, vezéregyénisége lett. A *fasciók* ekkor még nem alkottak egységes szervezetet, és heves viták folytak az alapvető elvekről, szempontokról és célokról is. A mozgalom útkeresésébe Grandi is élénken bekapcsolódott, és nézeteinek a *L'Assalto* címet viselő, bolognai illetőségű hetilap hasábjain adott hangot, amely rendkívül sikeres orgánumnak bizonyult, és már alapításakor is mintegy 40 ezres példányszámban kelt el.⁸⁴ Az újságírói tapasztalattal rendelkező fiatalember ugyanis azt kapta feladatul a helyi *fascio* vezetőségétől, hogy olyan cikkeket írjon a nevezett újság számára, amelyek képesek meggyőzni a fiatalok tömegeit a mozgalomhoz való csatlakozás helyességéről.⁸⁵

Ezek az írások hűen tükrözik, hogy Grandi számára mit jelentett a fasizmus, és milyen elvek mentén képzelte el a mozgalom jövőjét. Amikor hirtelen elhatározásában Dino csatlakozott a bolognai *fascio*hoz, a tagok körében megfogalmazódó nézeteket nem egy egységes eszmerendszer alapjainak tartotta, hanem olyan átmeneti jelenségnek tekintette a mozgalmat, amely a háborús események miatt csaldott fiatalok felfokozott érzelmeit tükrözte. Úgy vélekedett, hogy az áramlat különböző ideológiák sokaságát foglalja magában, amelyeket az aktív életben, a forradalomban és a fiatalság világmegváltó szerepében való hit valamelyest összekapcsol, de amelyek ennek ellenére eléggé szétszórtan jelennek meg a politikai palettán.⁸⁶ Grandi meglátása annyiban helytállónak bizonyult, hogy – mint láthattuk is – a *fasciók* kezdetben provinciális alapon, a regionális sajátosságoknak megfelelően szerveződtek. Az elvi alapok megteremtése évekig, mintegy 1914–1921-ig tartott,⁸⁷ ám Mussolini – Giovanni Gentile segítségével – csak 1932-ben készítette el az Enciclopedia Italiana számára a „Fasizmus” – *La dottrina del fascismo* [A fasizmus doktrínája] – című szócikket,⁸⁸ amelyben Gentile az alapelveket (*Idee fondamentali*), Mussolini pedig a politikai és társadalmi elveket (*Dottrina politica e sociale*) foglalta össze.⁸⁹ A fasiszta mozgalomban eleinte dominánsan voltak jelen a szocialista elemek, azonban a szerveződő *fasciókat* elkülönítette a szocialista párttól az intervenció kérdése, ugyanis míg az utóbbiak elleneztek a háborúba történő belépést, addig az előbbiek kifejezetten szorgalmazták azt. Ugyancsak hatást

84 Spinosa 1989. 88.

85 Nello 2003. 27.

86 Nello 1987. 73.

87 Ormos 1987. 176.

88 Ormos 2019. 260.

89 Az eredeti: Fascismo in „Enciclopedia Italiana”.

gyakorolt a mozgalomra a francia Georges Sorel szindikalista elmélete, amely a munkások érdekeinek képviselőjét a szakszervezeti mozgalom révén látta megoldhatónak. Helyet kapott a faszizmus kibontakozó eszméi között az anarchista-voluntarista áramlat, amely a neveléssel, az ideológiával szemben az akciónak, és abban az erőszaknak juttatta az első helyet. A nacionalizmus – ami később a mozgalom szervező elvévé vált – a háborús propaganda, valamint a kudarcot jelentő békerendezés és Fiume ügye nyomán erősödött meg. A fasiszta ember életszemléletére a legnagyobb hatást a futuristák gyakorolták,⁹⁰ akiknek ismert jelszavai a *vivere pericoloso* [veszélyesen élni] és a *non me ne frega* [szalonképes fordításban: tesztek rá] voltak.

Ahhoz, hogy Grandi elképzelései érthetővé váljanak, szükséges röviden kitérni arra, hogy hol tartott a fasiszta mozgalom akkor, amikor Dino csatlakozott hozzá. Láthattuk, hogy *fasciók* már az első világháború előtt és alatt is alakultak. Ezek az első csoportok egy laza, főként baloldali interventistákat tömörítő, a szociáldemokráciát megteremtő alakulatot képzeltek el, amely dogmák nélkül, pragmatikusan oldja meg a felmerülő problémákat. Fő feladatként az olyan társadalmi reformok előmozdítását határozták meg, mint a köztársaság megteremtése, az agrárreform végrehajtása, a szenátus megszüntetése, az egyházi javak kisajátítása, a tőke részleges kisajátítása, valamint gazdasági tanácsok létrehozása.⁹¹ A *Fasci di Combattimento* [harci *fasciók*] létrejötté, amelyeket a fasiszta párt közvetlen elődjeiként ismerünk, és amelyek bolognai alakulatához Grandi is csatlakozott, 1919. március 23-ára datálható. Mussolini az általa alapított lapban, az *Il Popolo d'Italia*ban tette közzé meghívását a milánói San Sepolcro téren tartandó gyűlésre, ahol, mint fogalmazott, „létrejön az antipárt, azaz megszületnek a Harci Fasciók, amelyek két veszéllyel szállnak szembe: a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszéllyel”.⁹²

Az ülést megelőzően Mussolini lapjában részletezte a *Fasci di Combattimento* elveit, elképzeléseit is, kifejtve, hogy nézete szerint az egykori interventisták az egyedüliek, akiknek jogukban áll forradalomról beszélni, ugyanis a háborúba történő belépésért folytatott harc, majd maga a háború tulajdonképpen maga volt a forradalom. Ebben az értelmezésben a „forradalmárok” azok voltak, akik a semlegesség helyett az intervenciót, a harcokban való részvételt támogatták. Ebből következően a belépést ellenző szocialistákat Mussolini „ellenforradalmároknak”, „reakciósnak” tartotta. Célként az olasz nemzet nagyságát fogalmazta meg, amelynek eléréséhez nem csupán a törvényes utat látta elfogadhatónak, hanem a törvénytelen eszközöket is. Az írás továbbá egyértelművé tette, hogy a tervezett mozgalom tömegeket kíván magához vonzani, aminek érdekében a politikai és gazdasági demokrácia biztosítására tett ígéretet.⁹³ Mai szóval élve azt is mondhatnánk, hogy Mussolini populista programot fogalmazott meg. Megjegyzendő, hogy az intervenciót nem csupán a *fasciók* szorgalmazták, hanem az olasz

90 Ormos 1987. 176–188.

91 Nolte 2003. 285–286.

92 Idézi: Ormos 2019. 113.

93 Opera Omnia, Vol. 12. 310–311. „23 Marzo.” Eredeti megjelenés: *Il Popolo d'Italia*, 1919. március 18.

társadalom jelentős része is emellett foglalt állást. Az Antonio Salandra által vezetett kormány (1914–1916) kezdettől fogva tárgyalásokat folytatott az antantállamokkal és a központi hatalmakkal egyaránt, és igyekezett kipuhatolni, hogy melyik oldal kínál többet Olaszország háborús szerepvállalásáért, vagyis a semlegesség időszaka tulajdonképpen taktikázásként is felfogható. Mint ismeretes, Olaszország végül az 1915. április 26-án aláírt londoni titkos szerződésben foglalt ígéreteknek köszönhetően az antant oldalán lépett be a háborúba.⁹⁴

A harci *fasciókhoz* kezdetben nem sokan csatlakoztak. Június 6-án a programot kiegészítették néhány konkrétabb javaslattal, amelyek főként szindikalista, vagyis az iparigazgatásba a munkásságot és a munkásszervezeteket is bevonni akaró irányvonal szellemében megfogalmazott gazdasági és szociális reformokat jelentettek. Időközben megkezdődött Gabriele D’Annunzio fentebb említett fumei vállalkozása,⁹⁵ amely tovább erősítette a nacionalista közhangulatot, majd 1919. november 16-án sor került az első olyan választásra, ahol Mussolini *fasciói* is szerepeltek. Az eredmény csúfos kudarc lett, mivel a fasiszták jelöltje, Mussolini nem érte el a választási küszöböt, a szocialisták viszont jelentős sikert könyvelhettek el. A sikertelenséggel egy időben felszínre kerültek bizonyos ellentétek a mozgalmon belül, aminek hatására a tagok egy része, akik többnyire szocialisták, szindikalisták, anarchisták és köztársaság-pártiak voltak, elhagyták a *fasciókat*. Ugyanakkor a fasizmus nacionalista, valamint bolsevik- és szocialistaellenes vonásai mindinkább előtérbe kerültek.⁹⁶

Ilyen előzmények után került sor 1920. május 24-25-én a fasiszták második kongresszusára, ahol Mussolini az előzőtől némileg eltérő programot vázolt fel. Ebben a korábbinál jóval hangsúlyosabban jelent meg a nemzeti eszme, és az a vélekedés, miszerint a nemzet felemelkedésének és a belpolitikai problémák megoldásának útjában főként a szocialisták és a liberálisok állnak. Ami a társadalomról alkotott felfogást illeti, Mussolini úgy látta, hogy a munkásságnak és a polgárságnak „parazita”, vagyis az előbb említett ideológiákat követő, valamint „produktív” elemei egyaránt vannak. Az utóbbiakra lehetett számítani, ezért Mussolini hangsúlyozta, hogy együttműködés szükséges e „produktív” csoportok között. Az új program is tartalmazott szociális reformokat sürgető elképzeléseket, és felmerült az Apostoli Szentszékkal való jó viszony megteremtésének szükségessége is.⁹⁷ A liberális éra kormányainak legitimitása ugyanis nem kis mértékben azért állt gyenge lábakon, mert a katolikus egyház – köszönhetően a már említett „római kérdésnek” – azáltal, hogy nem engedélyezte híveinek az olasz politikai életben való részvételt, voltaképpen megtagadta a támogatást a mindenkor hivatalos olasz kormányzattól. Mussolini hamar felismerte ezt, és arra a következtetésre jutott, hogy hatalmát hosszú távon a katolikus egyházzal történő kiegyezés révén biztosíthatja, ezért kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy céljai között szerepel Olaszország és a

94 A tárgyalásokról lásd részletesen: Candeloro 1984. 78–102.

95 Lásd: 72. lábjegyzet.

96 Részletesen lásd: Ormos 2019. 116–126.

97 Opera Omnia, vol. 14. 466–471. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d’Italia, 1920. május 26.

Szentszék viszonyának helyreállítása is.⁹⁸ Beszéde végén Mussolini a jövőbeni vezető a külpolitikai céljait is ismertette a jelenlévőkkel, amelyek lényegében előrevetítették a hatalomra jutást követően megfogalmazott törekvéseket,⁹⁹ melyekről még bőven lesz szó a későbbiekben.

Ez volt a Mussolini által szervezett fasiszta mozgalom programja akkor, amikor Dino Grandi 1920 novemberében belépett a bolognai *fasciába*. Eddigre a mozgalomra rányomta a bélyegét az arditizmus is. Az *ardítók* alkották az olasz haderő elitalakulatait az első világháborúban, akik a hazatérést követően feleslegessé vált energiájukat és harci kedvüket a *squadrizmus* révén vezették le, ami lényegében „rendteremtés” címen folytatott vandál akciókat jelentett.¹⁰⁰

Mivel a *squadristák* akcióikat „rendteremtés” címen folytatták, „sikereikkel” birtokosok, polgárok és kispolgárok százait vonzották a mozgalomhoz,¹⁰¹ többek között – mint láthattuk – Grandit is. Dino alig néhány héttel a csatlakozást követően vezető pozícióba került, ugyanis a bolgionai *fascio* soron következő ülésén megválasztották a szervezet irányítóit, és a triumvirátusnak ő is tagja lett, mint a *L'Assalto* főszerkesztője. A mozgalom titkári és parancsnoki tisztségét Leandro Arpinati látta el, a szervezési feladatokkal pedig Gino Baroncinit bízták meg.¹⁰²

Bolognát 1919–1920 tájáán gyakran hívták „vörös városnak” is, mert errefelé sokkal erősebb hagyományai voltak a szocializmusnak, mint Olaszország más régióiban, és elvértve a bolsevik eszmék is megjelentek a tartományban,¹⁰³ ezért a bolognai fasizmusban voltaképpen az antibolsevizmus öltött testet. Grandi úgy vélte, hogy a bolsevizmus „legyőzését” követően a fasizmus is eltűnik majd, ugyanis a mozgalmat egy olyan tényezőnek látta, amely egy nemzeti-liberális, a demokratikus értékeket megőrző rend létrejöttét volt hivatott elősegíteni. A fasizmusban látta továbbá a gazdasági liberalizmus és a kisvállalkozók autonómiájának biztosítékát is, azaz úgy gondolta, hogy a mozgalom a városi és a vidéki kispolgárság támogatója. Grandi hangsúlyozta továbbá a vállalkozók és munkások összefogását elősegítő, úgynevezett nemzeti szindikátusok alapításának szükségességét, amivel véleménye szerint meg lehetett nyerni ezeket a csoportokat a liberalizmus és a nemzet számára.¹⁰⁴

Utóbb visszaemlékezve ezekre az időkre Grandi úgy ítélte meg, hogy a fasizmus növekvő népszerűsége a vidéken nagymértékben volt köszönhető annak, hogy a radi-

98 Guasco 2013. 92–94. Az Apostoli Szentszék és Olaszország közötti tárgyalásokról még bővebben lesz szó a későbbiekben: miután a megbeszélések jelentős része és a lateráni szerződések (1929) aláírása Grandi külügyi államtitkárságának idejére esett, Grandinak volt szerepe a kérdés rendezésében.

99 Opera Omnia, vol. 14. 466–471. „Discorso inaugurale al secondo congresso dei fasci.” Eredeti megjelenés: Il Popolo d'Italia, 1920. május 26.

100 Ormos 1987. 181.

101 Ormos 2019. 136.

102 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

103 Uo.

104 Nello 2003. 28–29.

kális szocialisták és bolsevikok gyakran hajtottak végre erőszakos akciókat, amit a fasiszták igyekeztek „megtorolni”, és ebben a tulajdonképpen polgárháborús hangulatban az emberek egyfajta védelmezőt láttak a mozgalomban.¹⁰⁵ Ez a fejtegetés nem teljesen helytálló, ugyanis a „megtorló akciókat” bonyolító *squadristák* nem kevésbé erőszakos cselekedeteket hajtottak végre, mint a baloldali radikálisok, ám erről Grandi visszaemlékezése hallgat. Az viszont igaz, hogy a fasiszták szocialistaellenes fellépése élvezte a lakosság egy részének, különösen a birtokosoknak a támogatását, és a helyi hatóságok is többnyire elnézően viseltettek a *squadrizmus* iránt. Ennek oka röviden az volt, hogy a háború alatt hatalmon lévő kormányok földreformot ígértek, azonban ez elmaradt, aminek következményeként az országban – főként annak északi régióiban – a parasztság önhatalmúlag kezdett földfoglalásokba. Emellett a háborút követő általános gazdasági válság miatt a munkássztrájkok is mind gyakoribbakká váltak. Mivel az olasz kormány nem volt képes megoldani ezeket a problémákat, a birtokosok által létrehozott agrárszövetségek a fasisztákhoz fordultak segítségért, a *squadristák* pedig vállalták a kisajátított földek visszaszerzését és a sztrájkoló munkások elleni fellépést, amiért cserébe a birtokosok anyagi és morális támogatásban részesítették őket, ami az úgynevezett „agrárfasizmus” kibontakozását eredményezte.¹⁰⁶

A bolognai *fascio* 1920. december 4-i ülésén a résztvevők körében élénk eszmecsere bontakozott ki az Olaszországot érintő aktuálpolitikai kérdésekről, és körvonalazódni kezdett egy „jobboldali” és egy „baloldali” irányvonal a mozgalmon belül.¹⁰⁷ Az előbbi a *squadristák* és a velük szövetkező agrárfasiszták képviselték, az utóbbit pedig a szindikalista-forradalmi irányzat hívei, akik közé Grandi is tartozott.¹⁰⁸ A két csoport a következő, 1921. január 3-4-én tartott ülésen ütközött össze. A balszárny D’Annunziót és alkotmányát tekintette követendő mintának és a republikánus eszméket részesítette előnyben, a főként a nacionalisták által támogatott jobbszárny pedig a fasizmus politikamentességéért küzdöttek. Grandi kompromisszumként azt szorgalmazta, hogy őrizték meg a politikamentességet, de alkalmazzák a quarnarói alkotmányt.¹⁰⁹

Az ülést követően Grandi hosszú vezércikket publikált a *L’Assalto* 1921. január 8-i számában, „*Rombolni és építeni. A mi forradalmunk*” címmel.¹¹⁰ Az írásban Grandi mindenekelőtt leszögezte, hogy „*a fasizmus nem párt, és nem is akar párttá válni. Egy kicsit jelen van minden pártban, és egy csodálatos rendszerben összegzi őket.*”¹¹¹

Kifejtette továbbá, hogy a fasizmust az egyetlen olyan tényező, amely a tehetetlen, és az olasz nemzet érdekeit megvédeni képtelen kormánnyal szemben új, a nép akaratát képviselő államot kíván teremteni. A fiatalember vélekedése szerint ez a szándék mutatkozott meg Fiumében is, amelynek ügyét a kormány csúnyán elárulta, szükség-

105 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

106 Ormos 2019. 136–137.

107 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

108 De Felice 1966. 17.

109 Nello 2003. 30–31.

110 *L’Assalto*, 1921. január 8. 1. „Demolire e costruire. La nostra rivoluzione.”

111 Uo.

gessé téve a fasiszták forradalmi fellépését,¹¹² vagyis ebben az értelmezésben a forradalom az állam megújítását jelentette. D’Annunzio többi hívéhez hasonlóan Grandi is legfőképpen a cikkben csak *Cagoia*, azaz „Meztelen csiga” néven említett Francesco Saverio Nitti¹¹³ egykori miniszterelnököt okolta, amiért Fiume nem kerülhetett olasz kézre. A nem túl hízelgő becenevet Dino D’Annunziótól kölcsönözte.

Grandinak egy véletlen folytán hamarosan alkalma nyílt arra, hogy személyesen is találkozzon „*Cagoiával*”. Ennek előzménye az volt, hogy az 1921. január 24-25-re virradó éjjel Bolognában a *squadristák* – három bajtársuk meggyilkolásáért való bosszúállás címén – megrohamozták a szocialisták székházát. Mivel az eset véres harccá fajult, a hatóságok elrendelték, hogy a város és a környék lakosai szolgáltatassák be a tulajdonukban lévő fegyvereket. Az ügy rendezése érdekében a helyi *fascio* bizottságot küldött Rómába, hogy az illetékes minisztereket rábírják a rendelet visszavonására. A küldöttség szószólója Grandi volt, aki a megbeszélésnek helyet adó *Palazzo Montecitorio* [a mai képviselőház – H. P.] ajtaján kilépve összetalálkozott Mario Missiroli¹¹⁴ újságíróval,¹¹⁵ akivel 1913-ban ismerkedett meg, amikor a *Resto del Carlino* munkatársa lett. A lap főszerkesztője akkoriban Missiroli volt, így Grandi javarészt tőle sajátította el az újságírás fortélyait.¹¹⁶ Missiroli jó viszonyt ápolt Nittivel, aki többször jelezte barátjának, hogy szívesen informálná a *padaniai*¹¹⁷ fasizmusról.¹¹⁸ Az ifjú Grandi, aki alapvetően megtisztelve érezte magát, amiért egy ilyen ismert és tapasztalt politikussal folytathatott eszmecserét, készséggel feleltetett Nitti kérdéseire, ám mivel a volt miniszterelnököt a fasiszták „fekete báránynak” és „árulónak” tartották, az egyébként rövid találkozó utóbb szerzett néhány kellemetlen perccet Dinónak,¹¹⁹ amiről még lesz szó a későbbiekben.

Grandi Missirolival is hosszasan elbeszélgetett a fasizmusról, és általában véve a politikáról. Ennek apropóját az adta, hogy még az év elején a *L’Assalto* közölt egy írást, amely azzal vádolta Missirolit, hogy a korábban népszerű *Il Resto del Carlino*t a szocialisták szolgálatába állította. Az újságíró ennek hatására úgy döntött, hogy el-

112 Uo.1920. november 12-én az olasz kormány aláírta a jugoszlávokkal a Fiume Szabadállamot létrehozó rapallói szerződést, és a városból való kivonulásra kényszerítette D’Annunziót és szabadcsapatait. Utóbbit csak a „véres karácsonynak” nevezett fegyveres összecsapás révén sikerült elérni. Ezeket az eseményeket D’Annunzio hívei árulásnak értékelték.

113 Francesco Saverio Nitti (1868–1953) 1919. június 23–1920. június 15-ig volt Olaszország miniszterelnöke.

114 Mario Missiroli (1886–1974): újságíró, több lap főszerkesztője. 1921 és 1924 között a milánói *Il Secolo* vezetője volt.

115 Nello 2003. 33.

116 Grandi 1985. 125.

117 Padania Észak-Olaszország alternatív elnevezése, amely a 19. század második felében jelent meg először, s földrajzi értelemben a Po folyó völgyét jelentette. Az elnevezés – bár az észak-olasz fasiszták olykor használták azt – inkább az 1990-es évektől, a Lega (Nord) – (Északi) Liga – programja révén vált közismertté.

118 Nello 2003. 33.

119 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

hagyja Bolognát, Rómába költözik, és az *Il Secolónál* folytatja pályafutását, azonban nem lett volna ellenére, ha lehetősége nyílt volna visszatérni az előző lapjához. Grandi, aki hűséges volt a barátaihoz, sajnálatát fejezte ki a történetek miatt, és igyekezett megmagyarázni a fasiszták szocialistaellenes érzelmeinek okát.¹²⁰ A személyes beszélgetést követően a két férfi váltott néhány levelet, amelyek ugyancsak arról árulkodnak, hogy Grandi nem tekintette hosszú életűnek a fasiszta mozgalmat. A fiatalember 1921. február 5-én írta első levelét barátjának, amelyben igyekezett hűen beszámolni az Emilia Romagna-i politikai helyzetről, részletezve a szocialisták és a fasiszták közötti viszálykodást és annak már ismertetet következményeit. Mint fogalmazott, „*a fasiszmus jelensége, amely a központi bizottságok [létezése] ellenére sem több, mint a helyi irányzatok kaotikus egyvelege, amely a nagyfokú erőszakra reagál, csupán átmeneti lesz, amennyiben a szocialisták megértik az erőszak megszüntetésében rejlő lehetőségeket.*”¹²¹

Vagyis Grandi úgy ítélte meg, hogy ha a szocialisták véget vetnének a tartományban és az országban dúló erőszaknak, az egyúttal a fasizmus végét is jelentené. Dino beszámolt idősebb barátjának arról is, hogy a bolognai *fascio* tagjai, különösen a fiatalok, ígéretesnek tartották Grandi fellépését. Missiroliról viszont ugyanők úgy vélekedtek, hogy az újságíró veszélyt jelent a fasiszta mozgalomra nézve, és nem tudták megbocsátani neki azt, hogy főszerkesztői tevékenysége idején az *Il Resto del Carlino* némileg a szocialisták szócsövévé vált.¹²²

Missirolit két nap múlva válaszolt, megköszönve a Granditól kapott információkat, és leszögezte, hogy folytatni fogja az írást annak ellenére is, hogy korábbi lapjához nem térhet vissza. Erre reagálva Dino kiegészítette néhány adalékkal az előző levelében foglaltakat, nyíltan kimondva, hogy a fiatalok nem tudtak azonosulni többé a szocialista Missirolival, akinek írásai nem sem tartalmukat, sem stílusukat tekintve nem feleltek meg a háborúból hazatért ifjúság ideáinak.¹²³

Válaszában Missirolit kifejtette, hogy véleménye szerint a fasizmus nem tér el olyan jelentős mértékben a szocializmustól, ahogyan azt a hevesen tiltakozó fiatalok gondolják. A szindikalizmust például olyan pontnak tartotta, amely mindkét áramlat eszmevilágában kulcsfontosságú tényezőként jelent meg. Éppen ezért Missirolit nem értette, hogy az ifjúság miért fordult ellene. Erre Grandi hosszú ideig nem válaszolt, majd miután Missirolit újabb levélben kereste meg őt a hallgatás miatt, Dino kifejtette, hogy a fasiszták szélsőséges szárnya „árulónak” bélyegezte őt a szocialista újságíróval ápolt barátsága miatt. A fiatalember néhány elejtett szóból arra következtetett, hogy kettejük levelezését valamilyen módon mások is láthatták, ami miatt neheztelését fejezte ki. Missirolit biztosította Grandit arról, hogy senkinek nem mutatta meg a leveleket, és mindig csodálta, hogy Grandi a politikai nézeteltérések ellenére is ilyen mély barátságot táplál iránta. Válaszában Grandi invitálta Missirolit, hogy utazzon Bolognába aznap, amikor Mussolini is a városba látogat, és győződjön meg saját szemével a moz-

120 Grandi 1985. 125–126.

121 Uo.

122 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

123 Uo.

galom céljairól. Mint fogalmazott, nem sok kétség él benne aziránt, hogy ezután Misiroli is hozzájuk csatlakozna. Az újságíró erre reagálva kifejtette, hogy ő nem tud a korábbiaktól eltérően vélekedni a szocialistákról akkor sem, ha bizonyos tekintetben megérti a fasiszta mozgalom szervezőit, és mindennek ellenére Grandit továbbra is barátjának tekinti. Erre Grandi már nem válaszolt, így a levelezés ezen a ponton véget ért.¹²⁴ Ez az epizód majd a Baroncival való konfliktus során fogja nehéz helyzetbe hozni Grandit, amiről még lesz szó.

A fasiszta mozgalomról, és annak az olasz politikában elfoglalt helyéről alkotott kezdeti álláspontját Grandi az eddigieknél is jobban kifejezésre juttatta a „*Levél egy szocialistához*” címmel, az *Il Resto del Carlino* 1921. szeptember 11-i számában megjelent írásában: „*A fasiszmus a szocializmus elfajzásának közvetlen terméke, amelynek vitathatatlan érdeme, hogy elsőként ismerte fel azt a nagyszerű történelmi ténytet, hogy a szocialista szindikalizmus fokozatosan pusztá politikai [tényezővé] alacsonyította magát, ezért mára bűnös demagógiává vált. [A szocializmus] láthatóan nem értette meg az események sodrát, amikor azt gondolta, hogy a Nemzetben való, szinte vallásos, elpusztíthatatlan hit a régi polgári állam kiváltsága, és megtagadásával le lehet győzni azt. A háborúhoz kétkedően és félelemmel állt hozzá. Nem értette meg, hogy a háború nem volt más, mint egy hatalmas társadalmi és forradalmi tényező, egy igazi osztályharc a nemzetek között. Nem értette meg, vagy úgy tett, mintha nem értené, hogy mi volt az orosz forradalom, hogy a rabszolgák és a parasztok lázadtak fel a feudalizmus ellen. A fumei felkelésben nem látott egyebet, mint a háborút követő arditizmus egy jelentéktelen epizódját. Nem értette meg, hogy Fiume jelentette a szindikalista és munkás olasz nép forradalmát a versailles-i Szent Szövetség ellen... Ti, szocialisták visszavonhatatlanul eltávolítottátok magatokat a középosztálybeli és értelmiségi fiatalokat. Betapasztottátok a szájukat, és tapsoltatok azoknak, akik meg akarták ölni őket az utcán. Egy idő után az értelmiségi munkásság, a nép és a kispolgárság gyermeke nem tűrhetett tovább, talpra állt és forradalmi lelkületet öltött. Polgári reakció? Nem tagadom, hogy a polgárság (a polgárság alatt nem kis- és középpolgárságot értem, amelyet a Nemzet lelki nagysága és anyagi lehetőségei szültek, hanem az illiberális plutokratákat) próbált és próbál nyereségre szert tenni ebből a még nem jól szervezett, fegyelmezetlen erőből, ami ma a Fasci di Combattimento, és megpróbálta eltulajdonítani és védelmi eszközévé tenni [a fasiszmust]. Azt a csodálatos, spontán virágzó mozgalmat, amit fasiszmusnak hívnak, nem ez az úgynevezett polgárság határozta meg. Mit akarunk mi? Mindent, amit az úgynevezett polgári reakció nem. Ha a fasiszmus is olyan volna, vagy egyszer csak olyannak éreznénk, holnap meghalna, és mi segítenénk meggyilkolni. Vannak meghatározott pontok, elpusztíthatatlan igazságok, amelyek a kiindulópontjaink voltak, és amelyek holnap az érkezési pontjaink lesznek: szindikalizmus és nemzet.*”¹²⁵

Vagyis, összegezve, Grandi szerint a fasiszmus a szocializmus „elfajzására” adott válaszreakció volt, amely az abból kiábrándult fiatalság – főleg az értelmiségi és a középosztálybeli ifúság – útkeresését jelentette. A mozgalmat, melynek hívószavai

124 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

125 „Lettera ad un socialista.” Lásd itt: ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

Grandi számára a szindikalizmus és a nemzet voltak, ekkor még forradalmiként határozta meg, és úgy vélte, hogy az több ideológiának a legjobb elemeit foglalja magában. Számára a fasizmus testesítette meg a nemzetet, az államot és a törvényességet, amelyekre nézve véleménye szerint a szocializmus és a liberalizmus jelentett fenyegetést, ezért azon az állásponton volt, hogy a nemzeti erőknek össze kell fogniuk a liberális és szociáldemokrata állam ellen.¹²⁶ Grandi ezt az elvet vallotta akkor is, amikor terítékre került az úgynevezett megbékélési paktum ügye, ami a fiatalember fasizmus-képének módosulásához, kiforrottabbá és érettebbé válásához is nagymértékben hozzájárult.

2. A megbékélési paktum

1921 tavaszán olyan események történtek, amelyek Grandi pályafutásában és a fasiszta mozgalom fejlődésében egyaránt meghatározóak voltak. Mussolini év elejétől kezdve egyre határozottabb lépéseket tett annak érdekében, hogy a fasisztákat mielőbb jelentős parlamenti tényezőkké tegye. Giovanni Giolitti miniszterelnök 1921 májusára választásokat írt ki, ezért a fasiszták erőteljes propagandába kezdtek. Mussolini úgy igyekezett alakítani a választási programját, hogy abban Olaszország-szerte mindenki megtalálhassa a számításait. A birtokosokat biztosította arról, hogy nem megtörténni a föld szocializálása, a parasztságnak viszont a földkérdés megoldását ígérte. A munkásokat azzal kecsegtette, hogy a fasizmus szabadságot és kedvező feltételeket teremt számukra. A *squadristák* tevékenységét azzal magyarázta, hogy egyedül ők képesek a bolsevizmus legyőzésére, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem támogatja azokat az egyéni akciókat, amelyek ártanak a fasiszta mozgalom jó hírének. A nagytőkéseknek azzal igyekezett kedvezni, hogy kifejtette, hogy noha az államnak ellenőrzést kell gyakorolnia szinte minden területen, a gazdaság irányítása nem tartozik a feladatkörébe.¹²⁷

A propaganda kezdetével nagyjából egy időben, 1921. április 2-3-án került sor Bolognában az emilia romagnai *fasciók* kongresszusára. Az esemény megrendezését Mussolini is pártolta, mivel kontrollálni akarta az általa „saját teremtményként” definiált mozgalmat.¹²⁸ Az eseménynek az 1700-as években épült, impozáns méretű *Teatro Comunale* [Városi Színház] adott otthont, amely zsúfolásig megtelt érdeklődőkkel. A bolognai *fascio* nevében Grandi meleg szavakkal köszöntötte Mussolinit, „a mozgalom motorját”, akit 1914 óta most látott először viszont. Mussolini hasonlóképpen szívélyes, öleléssel kísért szavakkal mondott köszönetet Grandinak, aki állítása szerint már az első találkozásukkor mély szimpátiát ébresztett benne. Ezt követően a régió 117 *fasciójának* tagjai a *Libertà e Patria* [Szabadság és Haza] jelszót skandálva végigmasírozott Bologna árkádos utcáin. Ezt követően került sor a konferenciára, ahol Grandi *A Fasizmus és az Állam* címmel adott elő, amelyben azt fejtette ki, hogy az állami

¹²⁶ Nello 2003. 46.

¹²⁷ Ormos 2019. 140–141.

¹²⁸ Nello 2003. 37–38.

intézmények működése a jövőben csak akkor lehet gördülékeny, ha a lakosság nemzet-tudatra nevelése fasiszta szellemben folytatódik a továbbiakban. A rendezvény keretében Grandi és Mussolini a tartomány más városaiba is ellátogattak, hogy a fasiszták választási programját minél szélesebb körben ismertté tegyék.¹²⁹

Fiatal kora ellenére Grandi is helyet kapott a Bologna–Ferrara–Ravenna–Forlì kerület képviselőjelöltjei között, Mussolinival, Arpinatival, Baroncinival és Aldo Oviglióval együtt. Egyéni kampánya keretében Grandi a következő hetekben is számos rendezvényen részt vett. Május 11-én Bolognában mondott beszédében ismét fontos gondolatokat fogalmazott meg arról, hogy mit tartott a fasiszta mozgalom céljának: „*a fasiszmus lesz majd egy új, mazziniánus és klasszikus demokrácia lelke: a nép és a tömegek (...) megértették, hogy a demokrácia problémája mindenekelőtt a nevelésben és a világnézetben gyökerezik. Úgy akarjuk, hogy [a fasiszmus] legyen az új nemzeti demokrácia lelke, és állhatatosan, töretlen hittel küzdünk ezért. Meggyőződésünk, hogy Olaszországnak jelentős történelmi küldetése van a világban, ennek a holnapi Olaszországunknak, [amely] szabad és gazdag (...) Mindent elkövetünk azért, hogy olyan Olaszországot teremtsünk a szenvedélyünk tüzét tápláló új generációnak, amely azon nemzetek egyike lesz, akik nélkül az emberiség jövőbeni történelme értelmezhetetlen.*”¹³⁰

1921. május 15-én sor került a várva várt választásokra, ahol a szocialisták 122 mandátumot szereztek meg (ez némi visszaesést jelentett az 1919-es, 156 helyet jelentő eredményhez képest), a néppártiak 107 képviselőt delegálhattak, és 16 hely jutott a kommunistáknak is. Így a baloldal 245 székert szerzett a parlamentben. A Nemzeti Blokk 275 helyet kapott, amelyből a fasiszták által megszerzett 35 mandátum igencsak elenyésző volt. Mindazonáltal a választások kimenetele Giolitti gyengülését jelentette, így végeredményben megfelelt Mussolini céljának.¹³¹

A választások eredményeképp Grandi parlamenti képviselő lett. Az agráriusok és a középosztály többsége nem órá adta a voksát, de a középbirtokosok, a parasztság és a helyi republikánusok meghozták neki a szükséges számú szavazatot. Ez nagyrészt annak volt köszönhető, hogy Grandi a kampányidőszakban megszervezte a *Camera Sindacale del Lavoro della Città e Provincia di Bolognat* [Bologna Város és Tartomány Munkaszakszervezeti Kamarája], amely a fasiszta mozgalomtól függetlenül alakult meg március 15-én annak ellenére, hogy a kezdeményezés nem találkozott a helyi *fascio* vezetője, Arpinati rokonszenvével. A szervezethez, amelyen belül több kisebb, specifikusabb szindikátus jött létre, néhány hét leforgása alatt sokan csatlakoztak. A munkások, parasztok, iparosok, mezőgazdászok, vasutasok, postások és értelmiségi dolgozók külön-külön szakszervezeteit összefogó egyesület sikerét mutatja, hogy az hamarosan túlnyúlt Bologna határain, a szindikalisták *Il Lavoro d'Italia* néven új hetilapot alapítottak. Grandi csakhamar más, olasz és külföldi városokba is meghívást kapott, hogy tartson előadást a szervezet működéséről. Így jutott el első ízben Genfbe, későbbi éle-

129 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

130 Uo.

131 Ormos 2019. 144.

tének e meghatározó helyszínére is, ahol egy nemzetközi munkáskonferencián mutatta be az általa létrehozott egyesületet.¹³²

A választásokat követően nem kellett sokat várni arra, hogy sor kerüljön az első kisebb összeütközésre Mussolinival, ami annak kapcsán történt, hogy a fasiszta frakció jobboldalon, közepén, avagy baloldalon foglaljon-e helyet a parlamentben. Grandi úgy vélte, hogy baloldalon, a szocialisták és a szociáldemokraták mellett volna a helyük, Mussolini azonban kifejtette, hogy jobboldalon kíván ülni, hogy szembenézhesen egykori bajtársaival, akik mára ellenségeivé váltak. Így történt, hogy a frakció jobboldalon, a nacionalisták és a jobboldali liberálisok között helyezkedett el, ahol Antonio Salandra is helyet foglalt. Grandi később, az Epoca 1965. április 18-i számában így fogalmazott: „*a fasiszmus egy baloldali mozgalom volt, az kellett volna, hogy legyen, és az, hogy a szélsőjobboldalon foglaltunk helyet, az első volt azoknak a hibáknak a sorában, amelyek hatalmas félreértést és zűrzavart keltenek.*”¹³³

A kisebb nézeteltérést hamarosan súlyosabb konfliktus követte. A választások kimenetelének eredményeképp fennállt annak a veszélye, hogy a szocialista párt a soron következő kongresszusán szövetségre lép a liberálisokkal, baloldali koalíciós kormányt hozva létre, ami véget vetne a fasiszták kormányzati reményeinek.¹³⁴ Ennek elkerülése érdekében Mussolini első parlamenti beszédében szövetséget ajánlott fel a radikálisoknak, a néppártiaknak és a reformista szocialistáknak. Utóbbiak kedvezően fogadták az ajánlatot, ezért Mussolini javaslatot tehetett egy megbékélési paktum megkötésére, ami nyílt lázadást eredményezett ellene a fasiszmuson belül.¹³⁵ Ennek fő oka Grandi elmondása szerint az volt, hogy Mussolini anélkül kezdte meg a paktummal kapcsolatos tárgyalásokat a szocialistákkal, hogy azt előzőleg egyeztetette volna a Nemzeti Tanács központi bizottságával, amely akkoriban a fasiszta mozgalom központi szerve volt.¹³⁶

A fasiszták többsége nem értett egyet a paktumtervezettel. A tartományi vezetők, vagyis az úgynevezett *rasok* – akiknek célja az volt, hogy kivegyék a vezetést Mussolini kezéből, és szabad mozgásteret biztosítsanak maguknak¹³⁷ – közül különösen Grandi és Roberto Farinacci elleneztek azt, és az utóbbi még a központi bizottsági tagságáról is lemondott, hogy nyomatékot adjon a tiltakozásának.¹³⁸ Grandinak és követőinek főként azért volt ellenérzésük a paktummal kapcsolatban, mert attól tartottak, hogy annak megkötése veszélyt jelenthetett az általuk szervezett, nem szocialista szindikátusok működésére nézve.¹³⁹

A *rasok* tiltakozására Mussolini azzal reagált, hogy véleménye szerint Grandi és a többiek „*nélküle sehol nem lennének*”, ezért jogában áll egyedül dönteni e kérdés-

132 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

133 Uo.

134 Ormos 1987. 200.

135 Ormos 2019. 146–148.

136 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

137 Gentile 2008. 163.

138 Nello 2003. 46.

139 De Felice 1966. 147.

ról.¹⁴⁰ Mindeközben, még júliusban ismét akcióba léptek a *squadristák* is, és Olaszország több városában valóságos összecsapások kezdődtek a szocialista-kommunista csapatok és a fasiszták között, ám Mussolinin ez sem tántorította el a tárgyalások folytatásától.¹⁴¹ Augusztus 3-án aláírta a szocialista párt vezetőivel a békéltető paktumot, majd kijelentette, hogy felőle elhagyhatják a mozgalmat azok, akik bármilyen kifogással bírnak a fejlemények ellen.¹⁴² Az eseményekre reagálva Grandi augusztus 6-án hosszú vezércikkben fejtette ki véleményét a *L'Assalto*-ban. Mint írta, sem ő, sem a paktumot szintén ellenző fasiszták nem kívánnak konfrontálódni Mussolinival, akit továbbra is a mozgalom motorjának tekintenek, ám Mussolininak nincs joga kisajátítani a fasizmust, mert egyfelől nem egymaga hozta létre azt, másfelől az eredeti célokot leginkább az emília-romagnai régió *fasciói* tartják szem előtt, így az itteni vezetők közvetítették leginkább a fasiszták akaratát. Ez pedig az volt – folytatódott a cikk –, hogy a békéltető paktum, amely a mozgalom és az olasz nemzet érdekeivel egyaránt ellentétes, ne kerüljön elfogadásra.¹⁴³

Mussolini az *Il Popolo d'Italia*-ban válaszolt, kifejtve, hogy a szocialisták számára nem a paktum jelenti a győzelmet, hanem az, hogy a *rasok* által generált belső vita következtében szét fog esni a mozgalom.¹⁴⁴ A paktumot illetően továbbra sem változtatta meg a véleményét, s ráadásul néhány nap múlva Grandi hírül vette azt is, hogy Modenában egy szocialista-*squadrista* összecsapás során egy kedves ismerőse, Duilio Sinigaglia is megsebesült.¹⁴⁵ Ezek után az emília-romagnai *fasciók* augusztus 16–18-án kongresszust tartottak, amelynek résztvevői egyöntetűen a paktum ellen szavaztak. Erre válaszul Mussolini kijelentette, hogy „akit legyőznek, annak távoznia kell”, ezért lemond a mozgalom vezetéséről, mire Grandi úgy reagált, hogy meglepi és elszomorítja a döntés, de a fasizmus jövője érdekében ő és a vele egyetértők nem másíthatják meg a paktummal kapcsolatos álláspontjukat.¹⁴⁶ Mindazonáltal Grandi tisztában volt azzal, hogy a fasiszta mozgalom nem lehet hosszú életű egy olyan kaliberű vezető nélkül, mint amilyen Mussolini volt. Hosszasan tanácskozott Farinaccival és Balbóval arról, hogy miként oldják meg a helyzetet, és úgy döntöttek, hogy felkeresik D'Annunziót, és felkérlik őt a mozgalom vezetésére.¹⁴⁷ A Garda-tó partján lévő kastélyában a pusztán a verseinek és a különféle nőknek élő D'Annunzióra azonban nem lehetett számítani, így hamar belátták, hogy nem mehetnek szembe Mussolinival.

140 Uo. 148.

141 Uo. 148.

142 Ormos 2019. 149.

143 *L'Assalto*, 1921. augusztus 6. 1. „Pensieri di Peretola.”

144 De Felice 1966. 150.

145 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”. Duilio Sinigaglia (1898–1921) a Fiumei Légio, majd a modenai fascio tagja volt. A támadást követően néhány héttel, 1921. szeptember 26-án belehalt sérüléseibe.

146 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

147 De Felice 1966. 151.

Ezt követően Grandi kompromisszumra törekedett, Mussolini pedig jegelte a paktum ügyét, amelyre végül nem is lett szükség, mivel október 10-én, a szocialisták pártkongresszusán nem valósult meg a szocialisták és a liberálisok megegyezése, így nem volt mit kiküszöbölni a paktummal.¹⁴⁸ Grandi és Mussolini nézeteltérése azonban nem ért véget, ugyanis a „harcostársai fegyelmetlenségét” látva Mussolini arra az elhatározásra jutott, hogy politikai párttá alakítja a mozgalmat, Grandi viszont egyfajta antipártot akart, amely megteremti majd az új nemzeti demokráciát. Meggyőződése szerint a fasiszta mozgalom jelentette az egyetlen olyan tényezőt Olaszországban, amely azokat tömörítette, akik hittek az olasz nemzet egységében, ezért csak a fasizmust tartotta képesnek arra, hogy megmentse az országot a belső széteséstől.¹⁴⁹

Az erről való döntésre a fasiszta mozgalom harmadik kongresszusán került sor, amely Rómában, 1921. november 7-én vette kezdetét. Grandi másnap mondta el *A fasizmus eredete és küldetése* című beszédét,¹⁵⁰ amelyben a fasiszta mozgalom addigi alakulásának meglehetősen részletes bemutatásával, és a háborús események néplélektani következményeinek felvázolásával próbálta alátámasztani szindikalista-nacionalista irányvonal létjogosultságát, és igyekezett meggyőzni a hallgatóságot arról, hogy a parlamenti jellegű párttá alakulás eltántorítaná a mozgalmat eredeti céljaitól. Grandi szólt a paktum ügyéről is, jelentéktelen epizódnak minősítve azt.¹⁵¹ Mussolini válaszában kifejtette, hogy véleménye szerint a fasiszta szindikalizmus túlzottan kötődik a parasztlázadások ellen kibontakozó agrárius reakcióhoz, amivel végeredményben elvetette ezt az irányzatot. A paktumot illetően elhangzottakkal kapcsolatban azonban egyetértését fejezte ki.¹⁵² Ezután a két férfi szertartásosan összeölelkezett, amit a jelenlévők tapsviharral üdvözöltek. Ezzel a mozgalom egysége megmenekült, és sor kerülhetett a program formálására. Grandi és Mussolini hamar kompromisszumos megoldást találtak, ugyanis Grandi elfogadta a párttá alakulást, Mussolini pedig felismerte, hogy a fasizmus az új nemzeti szindikalizmus mozgatórugója, motorja. Már csak a párt főtitkárát kellett megválasztani, aki Michele Bianchi, régi szindikalista-forradalmár lett.¹⁵³

Ezt követően Grandi hatalmas belső változáson ment keresztül. Mint utóbb emlékezett, az 1921-ben történtek ráébresztették őt arra, hogy a D'Annunziótól tanult antiparlamentáris, forradalmi út hosszú távon nem kifizetődő a politikai életben, ott más módszerek szükségesek. Így „a forradalmárból politikus lett”, és ettől kezdve sokkal megfontoltabban, érettebben és a törvényességet tiszteletben tartva viszonyult az eseményekhez.¹⁵⁴ Ezt tükrözte a *arcias u Roma* idején tanúsított hozzáállása is.

148 Ormos 1987. 200.

149 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

150 ASMAE. Carte Grandi. Busta 168. Fasc. 204. Sottofasc. 2. „Le origini e missione del fascismo.”

151 Uo.

152 De Felice 1966. 187–189.

153 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

154 Grandi 1985. 155.

3. Marcia su Roma¹⁵⁵

Miután megtörtént a fasiszta mozgalom párttá alakítása, a fő célkitűzés az lett, hogy a *squadrimus* sikereinek köszönhető „hódításokat”, amelyek révén Olaszország több tartománya fasiszta befolyás alá került, politikai-parlamentari szintre emeljék.¹⁵⁶ Mivel, mint láthattuk, a fasiszták meglehetősen csekély számban jutottak be a parlamentbe az 1921-ben tartott választásokon, Mussolini egyelőre abban reménykedhetett, hogy a liberális kormányok válsága tovább mélyül, és országos krízisbe torkollik, amelyből a fasiszták hasznot húzhatnak majd.¹⁵⁷

Erre nem is kellett sokat várnia, mivel 1922. július 31-ére az *Alleanza del Lavoro* [Munkások Szövetsége] általános sztrájkot hirdetett, amely „törvényességi sztrájk” néven vált ismertté.¹⁵⁸ Ekkor, 1922 februárjától kezdődően Luigi Facta töltötte be a miniszterelnöki posztot, akinek kormányát minden olasz politikai tényező csupán átmenetinek tekintette.¹⁵⁹ A Facta-kormány bukásához a sztrájkot követően nem fűződött kétség. Ami a folytatást illeti, két lehetőséggel lehetett komolyabban számolni: az egyik az új választások kiírása, a másik pedig Giolitti ismételt kinevezése volt. A fasiszták számára egyik opció sem kecsegtetett kedvező kilátásokkal, mert bár mindkét esetben vélhetően bevonták volna őket a kormányzásba, csak kisebbségként lehettek volna jelen. Az alternatívák közül Mussolini különösen Giolitti visszatérését tartotta nemkívánatosnak, ezért mindent megtett annak érdekében, hogy megakadályozza azt. Ennek jegyében kezdte meg a *Marcia su Roma* előkészítését is.¹⁶⁰ A „fasiszta forradalom” szervezésének első lépéseként Bianchi, mint pártfőtitkár ultimátum-szerűen közölte a kormánnyal, hogy amennyiben nem verik le 48 órán belül a sztrájkot, a fasiszták fognak közbelépni ennek érdekében.¹⁶¹ Mivel az olasz társadalom egy része, különösen a középosztály, a *squadristákat* továbbra is védelmezőjének tartotta, nyugodt szívvel vállalkozhattak a beavatkozásra.¹⁶²

A fasiszták 1922. augusztus 13–14-én egy ülés keretében vitatták meg a jövőbeni lépéseiket. Hasonlóan a korábbi tendenciákhoz, ezúttal is két irányvonal jött létre a párton belül. Az egyik – Grandival és Giacomo Acerbóval az élen – a törvényes keretek között történő hatalomra jutást szorgalmazta, míg a másik – amelyet Balbo, Bianchi és Farinacci képviseltek – forradalmi utat képzelt el.¹⁶³ Az ülésen az a döntés született, hogy létrehoznak egy parancsnokságot, amely egyesíti a párt katonai alakulatait. Ennek élére Balbo, Cesare Maria De Vecchi és Emilio De Bono tábornokokat

155 Jelentése: Menetelés Rómába.

156 Nello 2003. 59.

157 Ormos 2019. 154.

158 Nello 2003. 63.

159 Candeloro 1984. 396–397.

160 Ormos 2019. 157–158.

161 Candeloro 1984. 396–397.

162 Nello 2003. 64.

163 Candeloro 1984. 402.

neveztek ki, akik mindhárman jelentős katonai múltal büszkélkedhettek. Októberben a parancsnokság, Bianchival kiegészülve, négytagúvá bővült, így létrejött a fasiszta hatalomátvétel előkészítésének feladatával megbízott Quadrumvirátus.¹⁶⁴

Ezt követően Balbo összetrombitálta a nyolc legjobb *squadrot*, amelyek Milánó, Piacenza, Cremona, Mantova, Reggio Emilia, Bologna, Ferrara és Carrara városok alakulatait jelentették, és vezényletével megkezdődtek a forradalom kirobbantásához szükséges előkészületek. Ennek szervezése mellett Balbo különös gondot fordított arra, hogy elkerülje az erőszakosság látszatát, és meggyőzze a közvéleményt a fasiszta csapatok rendkívüli fegyelmeztségéről.¹⁶⁵ Grandi szerint Balbo, aki egyébként az ő javaslata nyomán került a párt vezetőségébe 1922 áprilisában, kiváló szervezőképességről tett tanúbizonyságot az alakulatok irányítása során, ám Dino elhibázott lépésnek tartotta barátja részéről azt, hogy nem fékezte meg azt az erőszakot, amivel a nagyobb városok elfoglalása együtt járt. Ennek megállítása érdekében Grandi békéltető akciót szorgalmazott Mussolininál, akit azonban Balbo és Bianchi időközben meggyőzött a forradalmi úton történő hatalomátvétel helyességéről. Mivel Dino nem értett egyet ezzel, felajánlotta a pártvezetői tagságáról való lemondást is, amit társai nem fogadtak el. Mindazonáltal Grandit csalódással töltötték el az események, mivel – miután beadta a derekát a fasiszta mozgalom párttá alakulását tekintve – valódi, törvényes keretek között működő politikai erőt képviselt el, és nem hadsereg-jellegű szervezetet.¹⁶⁶

Grandi véleménye azonban a forradalmi láz hevületében nem válhatott hangadóvá, így tovább folytak a *Marcia su Roma* előkészületei, amelyek kapcsán szempontunkból elsősorban az érdekes, hogy Grandi hogyan élte meg ezt a történelmi fordulatot, és miként értékelte benne saját szerepét. A fiatalember naplót¹⁶⁷ vezetett ezekről a „drámai hetekről”. Az 1922. október 3–november 3-ig írt bejegyzések nemcsak arra világítanak rá, hogy milyen szerepe volt Grandinak az eseményekben, hanem tükrözik a történeletről megfogalmazott álláspontját és a pillanatnyi benyomásait is.

Az első naplóbejegyzésben, amely október 3-án kelt, Grandi arról számolt be, hogy Balbo társaságában részt vett Modenában egy megemlékezésen, amelyet a város elesett katonái emlékére tartottak. A ceremónia után a két ifjú hosszasan beszélgetett a fasiszta párt jövőjéről, és arról, hogy miként lehetne jelentős politikai tényezővé tenni azt. Balbo kifejezte nemtetszését az iránt, hogy „amikor Mussolini végre megértette a fasiszmus forradalmi lelkületét”, akkor hirtelen Grandi lett a parlamentáris út képviselője. Dino azt felelte barátjának, hogy egy évvel korábban még azért tartotta szükségesnek a forradalmat, mert a fasiszták társadalmi bázisa meglehetősen csekély volt. Az idő múltával azonban a fasiszták szert tettek akkora támogatottságra, hogy a hatalmat alkotmányos eszközökkel is meg lehessen szerezni: „*Ti, Mussolinival az élen, akkor készültök*

¹⁶⁴ Uo. 405–406.

¹⁶⁵ Rochat 1986. 75.

¹⁶⁶ ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

¹⁶⁷ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

*forradalmat csinálni, amikor nincsen többé szükség forradalomra. Hibát követtek el, és ehhez én nem csatlakozom.*¹⁶⁸

Ezzel Grandi lezártnak tekintette a kettejük vitáját, és naplójával megosztotta azt a vélekedését is, hogy szerinte alapvetően Mussolini sem akarja, mert józanul gondolkodva nem akarhatja a forradalmat, aminek kirobbantásán Balbo – akinek halálmegevető bátorsága csodálatot keltett Grandiban, de akit jó politikusnak nem tartott – Bianchival karöltve munkálkodik.¹⁶⁹

Amíg a *Marcia su Roma* előkészületei folytak, Grandi váratlan meghívást kapott. Arnaldo Dello Sbarba, a Facta-kormány munkaügyekért felelős minisztere invitálta őt Rómába, és azzal bízta meg, hogy mutassa be az általa szervezett szindikalista egyesületet a Nemzetközi Munkáskonferencián, amely október 18-án vette kezdetét Genfben.¹⁷⁰ A rendezvényről Grandi október 20-án számolt be naplójában. Későbbi pályafutása tekintetében az esemény annyiban volt fontos, hogy a fiatalember itt ismerkedett meg közelebről a Népszövetség intézményével, amelyről kedvező benyomása alakult ki, és ettől kezdve úgy vélte, hogy Olaszországnak ezen a fórumon kell elérnie azt, hogy az olaszokat elégedetlenséggel eltöltő versailles-i békerendszert felülbírálják.¹⁷¹ Látni fogjuk majd, hogy Grandi a későbbiekben is a nemzetközi konfliktusok békés megoldására törekedett.

Amíg Grandi Genfben volt, október 24-én Nápolyban kezdetét vette az a fasiszta nagygyűlés, amelynek feladata a *Marcia su Roma* tervének elfogadtatása volt. A katonai akció kivitelezését illetően a vezetők három mozgósítási központ kialakítását tervezték Ancona, Orte és Civitavecchia városokban, a főhadiszállást pedig Perugiában képzelték el. De Vecchi és De Bono nem volt meggyőződve a terv kivitelezhetőségéről, de Mussolini mindenesetre kijelentette, hogy ha az elgondolás megvalósítása mellett döntenek, akkor legkésőbb október 28-án cselekedjenek. Ezután a Quadrimvirátus tagjai megállapodtak abban, hogy október 27-én elkezdik a mozgósítást, ám a kivitelezés részleteiről nem esett szó közöttük.¹⁷² Mire Grandi október 25-én Nápolyba érkezett, a többiek kész tényként közölték vele az akció tervét és azt, hogy őt tették meg a Quadrumvirátus által szervezett haderő főparancsnokává, mivel az első világháború idején szert tett kellő hadvezetési tapasztalatra.¹⁷³

A Rómából Nápolyba tartó vonatút során Grandi szemügyre vette az előző napi híreket. Az újságok sorra leközltek Mussolini nápolyi beszédét, amely Grandi szerint akár ultimátumként is megállta volna a helyét, mivel burkoltan körülírta, hogy vagy a kormány önként lehetővé teszi a fasiszták hatalomra jutását, vagy az utóbbiak erő-

168 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

169 Uo.

170 Nello 2003. 66.

171 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

172 Ormos 2019. 162–163.

173 Nello 2003. 67.

szakkal fogják kikényszeríteni azt. A fiatalember azt remélte, hogy a kormány megteszi a békés megoldást eredményező lépést. Grandi ezekkel a gondolatokkal érkezett meg Balbóhoz, aki szembesítette a Quadrumvirátus megalakulásával, és a neki kijelölt főparancsnoki feladattal. Grandit megdöbbenette ez a meggondolatlanság, és rákérdezett, hogy vajon Mussolini akarja-e a forradalmat. Hogy barátja meglepetését fokozza, Balbo kifejtette, hogy a Ducét végre sikerült meggyőzni a forradalom helyességéről, annak lelkes előmozdítója lett, és azt kívánja elérni általa, hogy a fasiszták legalább hat miniszteri tárcát megszerezzenek a várhatóan hamarosan megalakuló új kormányban.¹⁷⁴ Grandi nem rejtette véka alá a véleményét: „*De ez teljesen örültség. Senki nem csinál forradalmat azért, hogy magához ragadjon hat miniszteri helyet a kormányban.*”¹⁷⁵

Ezután Balbón volt a sor, hogy elképedjen a hallottakon, és kifejtette, hogy azért számított Grandira a *Marcia su Roma* kivitelezésében, mert korábban mindannyian éppen az ő hatására tették magukévá a forradalmi szemléletet, és azért fordultak el egy időre Mussolinitól, mert benne látták a forradalom akadályát. Balbo mindazonáltal nem fogadta el Grandi ellenvetését, és búcsúzóul közölte, hogy a Perugiában várakozó csapatokkal együtt várja Grandit, mint főparancsnokot. Ezt követően Grandi felkereste De Vecchit, aki megerősítette a Balbo által elmondottakat, azonban gondterhelten látszott, mivel alapjában véve királyhú ember volt, és nem volt meggyőződve arról, hogy a forradalommal a monarchia érdekeit szolgálhatja. A legkevesebb, amit ebben a helyzetben megtehetett az uralkodóháért, az volt, hogy értesítette a királyt a várható fejleményekről. Grandi némileg megkönnyebbült, amiért nem volt teljesen egyedül a forradalmi útban való kételyekkel, és kifejezte azt az aggályát, hogy véleménye szerint egy ilyen módon hatalomra jutó kormány sohasem fogja élvezni a parlament bizalmát.¹⁷⁶

Ezekben a napokban Grandi De Vecchi mellett Costanzo Cianóval (Galeazzo Ciano édesapjával) működött együtt annak érdekében, hogy megoldást találjanak a belpolitikai válság kezelésére. A fiatalember Vittorio Emanuele Orlando egykori miniszterelnököt tartotta a legalkalmasabbnak arra, hogy átvegye Factától a kormányzást. Látva, hogy De Vecchi és Ciano a nacionalista Salandrát részesítették előnyben, nem vetette el ezt az eshetőséget sem. Kizártnak tartotta viszont azt, hogy Mussolini vehetné át a miniszterelnöki stafétát, mint ahogyan azt Bianchi szorgalmazta. Grandi nem ellemezte a Duce kinevezését, ám az események tükrében úgy gondolta, hogy az elképzelés nélkülözi a realitást. De Vecchi és Ciano ugyancsak hozzá hasonlóan vélekedtek Mussolini esetleges kinevezéséről.¹⁷⁷

Másnap délelőtt, még mindig Nápolyban, Grandi beszédben számolt be a genfi konferencián szerzett tapasztalatairól. Kitért a tervezett mozgósítással kapcsolatos álláspontjára is: „*A fasiszmus fejlődésének egy fontos mérföldkövéhez érkezett. Belső ellent-*

174 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

175 Uo.

176 Uo.

177 Nello 2003. 68.

*mondásai nem tarthatók tovább. Azt kívánom, országunk szerencséje érdekében, hogy a fasizmus előretörése az államban törvényes előretörés legyen. Úgy hiszem, hogy az erőszakos eszközök nem hozhatják a kívánt eredményt.*¹⁷⁸

Grandi szavai nem arattak osztatlan sikert, különösen Michele Bianchi adott hangot neheztelésének a beszéd miatt, majd berekesztette a nagygyűlést azzal, hogy most már biztosan győzelemre viszik a fasizmust. Az ülés után Grandi Rómába utazott, hogy De Vecchivel együtt felkeresse Salandrát, aki egyetértését fejezte ki abban, hogy Facta kormányának le kell mondania. Salandra tárgyalási készségét látva Grandi kimódolta, hogy De Vecchi és Grandi olyan parancsot írjon alá, amelynek értelmében a tervezett mozgósítás október 27-e déli 12 óra helyett csak 24 órával később venné kezdetét. Az egynapos haladéktól Grandi azt remélte, hogy ennyi idő alatt spontán végbemegy a kormányváltás, és a fasiszták elállnak a forradalomtól.¹⁷⁹

Facta ugyanaznap, október 26-án értesült a fasiszta szervezkedés híreről. Összehívta a minisztertanácsot, és néhány miniszterét rábírta a tárcájuk felajánlására, vélhetően azzal a céllal, hogy helyet csináljon a fasisztáknak az új kormányban, amelyet saját vezetése alatt képzelt el.¹⁸⁰

Ekkor azonban Facta lemondása már voltaképpen eldöntött tény volt, miként a *Marcia su Roma* is. Bianchi másnap, október 27-én egyeztetett a Milánóban tartózkodó Mussolinival, aki kijelentette, hogy az akciót nem szükséges elhalasztani, és semmisítsék meg az erre vonatkozó parancsot. Grandi úgy vélekedett, hogy valójában nem annyira Mussolini, mint inkább Bianchi siettette az eseményeket. Aznap Grandi meglátogatta Orlandót, aki időközben Giolittival is többször tárgyalt a lehetséges megoldásról, és azt javasolta, hogy a miniszterelnök Giolitti legyen, Mussolini pedig a belügyi tárcát kapja. Erre Grandi felvetette napok óta dédelgetett tervét, miszerint Orlandónak kellene kormányt alakítania, amire az egykori miniszterelnök nem reagált. Mivel mindeközben az *Il Popolo d'Italia* nyilvánosságra hozta a Quadrumvirátus kiáltványát, amelyben bejelentették a mozgósítás elrendelését, Grandi arra kérte Orlandót, hogy járjon közbe a királynál annak érdekében, hogy ne robbanjon ki polgárháború a fasiszták és a királyi csapatok között, majd De Vecchivel együtt útra kelt Perugiába, a főhadiszállásra. A városban már javában folytak az események, a fasiszta csapatok több középületet elfoglaltak.¹⁸¹

Grandiék Perugiában vették hírül, hogy Facta ostromállapotot hirdetett, és megtorló intézkedéseket helyezett kilátásba. Állítása szerint a király szóban beleegyezését adta az intézkedéshez, azonban ezt más források nem erősítik meg. Az mindenesetre bizonyos, hogy a király október 28-án délelőtt kijelentette Factának, hogy nem írja

178 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

179 Uo.

180 Ormos 2019. 164.

181 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

alá az ostromállapot kihirdetéséről szóló végzést.¹⁸² Erről Orlando számolt be Grandinak, aki időközben visszatért Rómába. A fiatalember naplójában úgy vélekedett, hogy az, hogy a király végül nem írta alá a Facta által előírányzott mozgósítási parancsot, Orlando közbenjárásának volt köszönhető, aki beszámolt arról is, hogy a király is a Facta-kormány lemondását óhajtja, Salandrát kívánja kinevezni miniszterelnöknek. III. Viktor Emánuel Orlando útján hívatta De Vecchit is, aki a félórás audiencia után arra a következtetésre jutott, hogy a fasizmus közel került a győzelemhez, ezért Grandi – akinek De Vecchi röviden beszámolt a magánkihallgatáson elhangzottakról – ismét szorgalmazta, hogy tegyenek meg mindent azért, hogy megállítsák a forradalmat, és alkotmányos mederbe tereljék az eseményeket. Közben Grandi, De Vecchi és Ciano Salandrával is tárgyaltak, aki három megoldási javaslattal állt elő, amelyet Grandi táviratban elküldött Mussolininak: *„Salandra, akit az uralkodó megbízott az új kormány megalakításával, arra kért minket, hogy továbbítsuk neked az alábbi három megoldási javaslatot, hogy válassz közülük: 1. egy Salandra által vezetett kormány, amelyet a fasiszták támogatnak, és amely azonnal új választásokat ír ki; 2. egy Salandra által vezetett kormány a fasiszták közvetlen részvételével, akiket Mussolini választ ki; 3. egy Salandra–Mussolini kormány, amelyben Salandra az elnök, Mussolini pedig olyan tárcát kap, amelyet választ magának. Salandra holnap reggelre választ vár.”*¹⁸³

Grandi, noha elküldte a táviratot, kételkedett abban, hogy Mussolini bármelyik változatot elfogadná. Kicsivel később telefonon is felhívta a Ducét, aki Grandi várakozásainak megfelelően kijelentette, hogy mindennemű együttműködést visszautasít Salandrával, és mivel más tervei vannak, nem utazik Rómába sem. Terveit nem árulta el, csupán felszólította Grandit, hogy a továbbiakban is tájékoztassák őt az események alakulásáról.¹⁸⁴ Nyilvánvalóan azért utasította vissza az ajánlatot, mert titkon abban reménykedett, hogy egyedül alakíthat kormányt és nem kényszerül koalícióra lépni senkivel.¹⁸⁵

Másnap Grandi, De Vecchi és Ciano közölték Salandrával Mussolini választát. Ajánlatainak visszautasítása miatt Salandra nem fogadta el a miniszterelnöki kinevezést. Ezután nem sokkal Arturo Cittadini tábornok arról informálta a három férfit, hogy a király személyes meghívását küldte el Mussolininak, akit a kormányalakítással kíván megbízni, miután – legalábbis Cittadini így látta – a Salandra-féle megoldás kudarcát követően nem maradt más választása. A férfiak azon tanakodtak, hogy ki tájékoztassa Mussolinit a fejleményekről. Grandi úgy vélte, hogy neki biztosan nem hinne a Duce, ezért az ebben a pillanatban belépő Gaetano Polverelli újságírórt kérte meg a feladatra, aki örömmel vette, hogy ilyen fontos hírt közölhet. Mussolini az információ megerősítését kérte Granditól, ám még ezt követően is kételkedett, és kijelentette, hogy csak a hivatalos megbízó távirat megérkezése után hajlandó elindulni Rómába. Miután

¹⁸² Ormos 2019. 165.

¹⁸³ ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

¹⁸⁴ Uo.

¹⁸⁵ De Felice 1966. 374.

ezt megkapta – folytatta –, azonnal az uralkodó rendelkezésére áll. Cittadini biztosította Grandit arról, hogy már elküldték Mussolininak a táviratot. Egyúttal aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy három fasiszta osztag Róma felé menetel. Grandi tüstént intézkedett Balbónál és Bottainál, akik – látva a közelgő győzelmet – elrendelték a csapatok megállítását.¹⁸⁶

Mussolini végül megkapta az írásbeli kinevezést, ezért vonatra szállt, és október 30-án délelőtt Rómába érkezett, ahol III. Viktor Emánuel király fogadta őt. Grandi, aki úgy vélte, hogy a többi politikai csoporttól nem sok támogatásra számíthat a kormány, így a nemzeti dráma még korántsem ért véget, így összegezte a gondolatait: *„Mostanra az egyetlen dolog, amit tudok, az, hogy a király megbízta Mussolinit a kormányalakítás feladatával. (...) De mi fog történni ezután? Milyen kormányt alakít Mussolini? Mekkora cselekvési szabadságot ad a király a felkelők vezérének? Az államfő kétségtelenül a hatalom legitimitásának forrása. De nem elég. Az alkotmányjog világosan kimondja, hogy minden feltételes megbízatás a Parlament akaratán múlik. Nem hiszem, legalábbis abból a kevésből, amit tudok a királyról, hogy III. Viktor Emánuel „sbogunt”, diktátort, „államvédelmezőt” kívánt volna csinálni Mussoliniból, és tolerálná, ha Mussolini a Parlament nélkül és a Parlament ellenében kormányozna, amelyben a fasiszmus csak egy jelentéktelen kisebbséget képvisel.”*¹⁸⁷

Ettől függetlenül Grandi is hatalmas lelkesedést érzett, amikor október 31-én, Mussolini miniszterelnöki kinevezését követően megnyitották Róma kapuit a fasiszta alakulatok előtt, és a feketeingesek a Quirinale elé járulhattak.¹⁸⁸ Hamarosan megalakult a kormány is. A fasiszták közül tagja lett Mussolini (miniszterelnök, valamint bel- és külügyminiszter), Alberto De Stefani (pénzügyminiszter), Aldo Oviglio (igazságügyi miniszter), De Vecchi (jóléti miniszter), és Giovanni Giuriati (a felszabadított területekért felelős miniszter). Mellettük három független, ám fasiszta-szimpatizáns úriember is tárcát kapott, nevezetesen Armando Diaz (hadügyminiszter), Paolo Thaon di Revel (a haditengerészetért felelős miniszter), és Giovanni Gentile (közoktatásügyi miniszter). A nacionalisták közül Luigi Federzoni gyarmatügyi miniszterként került a kormányba, a néppártiak közül pedig ketten, Vincenzo Tangorra (kincstárnok) és Stefano Cavazzoni (munkaügyi és szociális biztonságért felelős miniszter) lettek kormánytagok. A szociáldemokraták közül Gabriele Carnazza (közhivatalokért felelős miniszter) és Giovanni Colonna di Cesarò (postaszolgálatért felelős miniszter) kapott tárcát. A jobboldali liberálisokat Giuseppe De Capitani D'Arzago (mezőgazdasági miniszter) képviselte a kormányban, a liberális demokrata Teofilo Rossi di Montelera (iparügyi miniszter) pedig az egyedüli volt, aki a Facta-kormány tagjai közül megmarthatta a posztját.¹⁸⁹

186 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

187 Uo.

188 Nello 2003. 69.

189 Candeloro 1984. 416.

Grandi nem kapott miniszteri tárcát, Mussolininak más tervei voltak vele. A két férfi november 3-án találkozott, és Mussolini biztosította Grandit arról, hogy ő nem ért egyet azokkal, akik a forradalom elárulójának tartják a fiatalembert. E bevezető után előállt a Grandinak szánt megbízatással is: *„Nem ez az első alkalom, (...) hogy mi ketten másképp látjuk a dolgokat. De most egy fontos megbízatásom van számodra, amelyet, ebben biztos vagyok, megfelelő kompetenciával, intelligenciával és szenvedéllyel fogsz ellátni. Te leszel az emigrációért felelős megbízott.”*¹⁹⁰

Grandi feladata tehát az lett volna, hogy az emigrációban élő olaszok helyzetét koordinálja, és először Braziliában kellett volna szolgálatot teljesítenie. Dino gondolkodási időt kért, mert ugyan vonzotta, hogy új országokat ismerjen meg, ám tudta, hogy Braziliában sok ellensége van, akik megghiúsítanák a feladata elvégzését. Mivel a felajánlott megbízatást úgy értékelte, hogy Mussolini el kívánja távolítani őt a pártból, úgy döntött, hogy nem fogadja el azt, és visszatér az ügyvédi irodájába.¹⁹¹ Ezzel a gondolattal zárul a napló.

Mussolini motivációja vélhetően nem az volt, hogy félreállítsa Grandit, mivel hatalmának megszilárdításához szüksége volt intelligens és ambiciózus párttagokra, akikre támaszkodhatott. A pártban azonban sokan nem nézték jó szemmel Grandi megváltozott hozzáállását, ezért Mussolini úgy vélekedett, hogy ebben a helyzetben nem adhat központi szerepet a fiatalembernek. Kompromisszumos megoldásként azt ötlötte ki, hogy egy látszólag kevésbé fontos, ám valójában szívügyének tartott feladattal, nevezetesen a külföldön élő olaszok „nemzetiesítésével” bízva meg Grandit. Dino azonban nem így értékelte Mussolini gesztusát, és azon túl, hogy visszautasította a megbízatást, úgy határozott, hogy véglegesen szakít a politikával.¹⁹² Mivel azonban olyan személyiség volt, aki kiemelten érdeklődött a közéleti dolgok iránt, nem tudott sokáig távol maradni az eseményektől. Továbbra is eljárt a párt gyűléseire, és újságcikkekben is hangot adott a nézeteinek.

4. Grandi helyzetének megerősödése a pártban

Az 1922 októberében történtek jelentős fordulatot hoztak a fasiszmus és Olaszország történetében egyaránt, ami Grandi életére is hatással volt. Noha Grandit szívesen fogadták a bolognai ügyvédi irodában, és egy ideig úgy tűnt, hogy megtalálja helyét a civil életben, továbbra is figyelemmel kísérte a párton belül és az országban folyó eseményeket.¹⁹³ A kormányalakítást követően Mussolini legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy megerősítse a párt helyzetét, ami azért bizonyult szükségesnek, mert a fasiszták kisebbséget alkottak a kormányban és a parlamentben is. Annak érdekében,

190 ASMAE. Carte Grandi. Busta 167. Fasc. 203. Sottofasc. 11. „Diario sulla Marcia su Roma”.

191 Uo.

192 Nello 2003. 72.

193 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

hogy hatalma megszilárdítását előmozdítsa, az újdonsült kormányfő decemberben két nagyszabású tervvel állt elő. Ezek egyike az volt, hogy *Gran Consiglio del Fascismo* [Fasiszta Nagytanács] névvel olyan államon kívüli szervezetet alakítsanak, amely döntéseivel nyomást gyakorolhatott az állami fórumokra. A másik terv a *Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale* [Önkéntes Nemzetbiztonsági Milícia] létrehozása volt. Ez egy olyan katonai erőt jelentett, amelynek tagjai nem a királyra, hanem a kormányfőre esküdtek fel. Funkcióját tekintve a milícia békeidőben belbiztonsági feladatokat látott el, háború idején pedig a tervezet szerint a hadsereg rendelkezése alá helyzeték volna a szervezetet. Miután a király és a minisztertanács tagjai azt feltételezték, hogy a milícia létrehozásával Mussolini a *squadrizmusnak* kíván véget vetni, elfogadták a tervezetet. Az intézkedés ellen némi kifogást emelő nacionalistáknak – akiknek ugyancsak saját félkatonai szervezetük volt – Mussolini egyesülést ajánlott, amit vezetőjük, Luigi Federzoni elfogadott.¹⁹⁴

A Fasiszta Nagytanács első, alakuló ülésére 1923. január 12–13-án került sor. Mivel Bianchi és Farinacci nem tudták megbocsátani Grandinak azt, hogy nem támogatta teljes mellszélességgel a *Marcia su Romát*, Grandi meghívás nélkül, csak szemlélődőként érkezett a gyűlésre, és nem választották be a szervezet tagjai közé. A fiatalember azzal sem javított a párton belüli helyzetén, hogy az ülés első napján az *Il Popolo d'Italia* leköszölte írását, amelyben azt fejtegette, hogy nézete szerint a forradalom jelentését – elsősorban a liberálisok és a szociáldemokraták olvasata nyomán – félreértelmezték. Szerinte „*a forradalom egy lassú, állandó, fokozatosan végbemenő folyamat, mely egy olyan benső, mély törvénynek engedelmeskedik, amelynek az emberek sokszor csak öntudatlan eszközei... Ma a pártok nem léteznek többé. Eltűntek a régi pártok, és eltűntek a fiatal pártok is. A miénk, a fasiszta párt is el kell, hogy tűnjön, amint azonosul az állammal...*”¹⁹⁵

A fasiszta párt vezetőségében többen ezekért a nézetekért is kritikával illették Grandit. Végeredményben kialakult egy Grandi-ellenes csoport, amelynek élére Gino Baroncini állt,¹⁹⁶ aki egykori barátból lett Grandi „legádázabb ellensége”.¹⁹⁷ Ennek előzménye az volt, hogy Baroncini a fasiszták hatalomra jutása után is fenn kívánta tartani az előző évek során kialakult provinciális rendszert a mozgalomban, és a fasiszta berendezkedést tartományi és regionális kormányzatok – *rassati* – föderációjaként képzelte el, ahol a *rasok* olyan jogokkal bírtak volna a saját tartományaikban, mint amilyenekkel a Duce rendelkezett Rómában. Bolognában Baroncini kívánta betölteni ezt a szerepet,¹⁹⁸ ezért nyilvánvalóan érdekében állt a potenciális vetélytársak félreállítása.

Mussolini azonban eddigre megelégette a párt egységét bomlasztó *rasok* ténykedését, és ráébredt arra, hogy erőskezü központosítást kell bevezetnie a párton belül, ha

¹⁹⁴ Ormos 2019. 176–178.

¹⁹⁵ Grandi 1985. 191–192. A Grandi emlékiratában idézett cikk eredetileg az *Il Popolo d'Italia* 1923. január 12-i lapszámában jelent meg.

¹⁹⁶ Nello 2003. 72.

¹⁹⁷ ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

¹⁹⁸ Nello 2003. 72–73.

el akarja kerülni annak felaprózódását, és át kell szerveznie a vezetőséget.¹⁹⁹ Ezen felül a *Marcia su Roma* után ő maga is a helyzet „normalizálására”, azaz a radikális akciók beszüntetésére törekedett. Ezért elhatárolódott a fasizmus egyelőre még többséget alkotó szárnyától, amely többek között el akarta kerülni, hogy a milícia beleolvadjon a hadseregbe, meg kívánta akadályozni a *squarizmus* leszerelését, le akart számolni a baloldali pártokkal, és monopoljogot kívánt a fasiszta szakszervezeteknek. Noha nem szakított velük, a hatalma megszilárdítása érdekében inkább a mozgalom másik, úgynevezett revizionista szárnyára támaszkodott, amely a fasizmust a gazdaság és a társadalom modernizáló erejének tartotta, és elfogadta a mérsékelt pluralizmust. Ez az elv a közelgő választások előtt fontos szempontot jelentett, mivel meggyőzte a többi politikai tényezőt arról, hogy a fasiszták is a többpártrendszer fennmaradását kívánják.²⁰⁰

A revizionistákkal és a „normalizáló” törekvésekkel értett egyet Grandi is, aki úgy vélekedett, hogy a Fasiszta Nagytanács és a milícia létrehozása, valamint a parlament bizalma az új kormány iránt mind azt bizonyították, hogy a fasizmus a jövőben alkotmányos keretek között fog működni. A fasizmustól – amelyet továbbra is átmeneti jelenségnek értékelt – azt várta, hogy megerősíti az olasz nemzettudatot, befejezve ezzel a *risorgimento* idején megkezdett munkát, ami megvalósította Olaszország földrajzi és közigazgatási egységét. Ennek megfelelően Grandi vélekedése szerint a fasizmus feladata az volt, hogy az olasz társadalom legszélesebb rétegeit képviselve, alkotmányos és törvényes keretek között tevékenykedve legyen úrrá az országban uralkodó kaotikus állapotokon. Úgy gondolta, hogy ezt a küldetést a mozgalom csak úgy tudja véghezvinni, ha egységes frontot alkot, ami szükségessé tette a párton belüli viták befejezését. Ez az álláspont tökéletes összhangban állt Mussolini törekvéseivel,²⁰¹ aki a fasizmus mérsékelt, törvénytisztelő tagjainak segítségét kérte a „normalizáláshoz”. Grandit a ferrarai *fascio* helyzetének rendezésével bízta meg. Ennek eleget téve Grandi beszédbbe foglalta már ismert nézeteit, amelyekkel továbbra sem aratott osztatlan sikert azok körében, akik a fasizmus működését tartományi alapon képelték el, vagy akik a forradalmi út hívei maradtak. Ezt követően került sor arra, hogy Baroncini, mint bolognai *ras*, a helyi *fascio* 1923. december 2-án tartott gyűlésén nyilvánosan a fasizmus és a forradalom elárulójának nevezte őt.²⁰²

Grandi nem volt jelen a nevezett ülésen, ezért az ott történekről sógora és barátja, az egyébként Baroncinival is jó viszonyt ápoló Aurelio Manaresi tájékoztatta őt. A Manaresi által készített jegyzőkönyv szerint Baroncini kijelentette a gyűlésen, hogy a bolognai *fasciónak* vannak olyan tagjai, akiket politikai megbízhatatlanságuk folytán ki kellene zárni a pártból, ugyanis ezek az emberek Júdások, a forradalom és a fasiszta mozgalom elárulói. Habár Baroncini először nem nevezett meg senkit, később, miután valaki a teremben feltette neki a kérdést, hogy vajon Grandira célzott-e, nyíltan bírálta Grandi politikai tevékenységét. A szindikátusok vezetőse, Baroncini legfőbb

199 De Felice 1966. 421–422.

200 Ormos 2019. 181–182.

201 Nello 2003. 70–71.

202 Nello 1987. 200.

bizalmasa, Umberto Baccolini is egyetértett az elhangzottakkal. Manaresi, aki úgy vélte, hogy Baroncini azért támadta Grandit, mert a pozícióját féltette tőle, felszólalt és kifejtette, hogy nézete szerint Grandi több megbecsülést érdemelne. Erre Baroncini azt felelte, hogy ő régóta nem becsüli Grandit, akinek politikai megbízhatatlanságát dokumentumokkal is alá tudja támasztani. Az ülésen elnöklő Arpinati végül azzal igyekezett menteni a helyzetet, hogy a kongresszus feladatkörén kívülinek minősítette a kérdést, amit a jelenlévők többsége – akik kínosnak érezték, hogy Baroncini vádaskodása Grandi távollétében zajlott – örömmel üdvözölt.²⁰³

Grandi, miután hírül vette az esetet, tüstént Rómába utazott, hogy az ügy kivizsgálását kérje a párt főtitkárságától. Közben helyi szinten párbajjal kívánt válaszolni a személyes éllő sértésre, amihez segédjeinek Italo Balbót és Vittorio Arangio Ruiz ügyvédet kérte fel.²⁰⁴ Ezután Baroncininak is írt. Tudatta vele, hogy értesült arról, hogy Baroncini politikailag megbízhatatlannak és árulónak nevezte őt, ezért párbajra hívja ki ellenfelét.²⁰⁵ Baroncini Baccolinit és Bruno Biagi ügyvédet kérte fel segédjeinek, és Baccolininak így írt az esetről: „Megerősítem, hogy azt mondtam, hogy Grandi úr esetenkénti kettős játszmáit politikai megbízhatatlanságnak értékeltem, és hogy [Grandi] egy ideje nem élvezzi a megbecsülésemet. Árulókról és Júdásokról is beszéltem, általánosságban, neveket nem említve.”²⁰⁶

Baroncini azzal érvelt vádjainak jogossága mellett, hogy véleménye szerint egy állítólagos fasisztától már az is árulás volt, hogy bizalmas kapcsolatban állt és hosszasan levelezett egy szocialistával. Ezzel a kijelentésével Baroncini a korábban ismertetett Grandi–Missiroli levélváltásra célzott.²⁰⁷ Grandi hosszas habozás után úgy döntött, hogy ártatlanságának bizonyítása érdekében publikáltatja az ominózus levelezést a *L'Idée Nazionale* hasábjain, így 1924. december 18-án bárki megismerhette a levelek tartalmát.²⁰⁸ A dokumentum, amit Baroncini a december 2-ai gyűlésen Grandi elleni bizonyítékként említett, az a levél volt, amit Grandi az ellene 1920-ban elkövetett merényletkísérlet után írt arról, hogy nem tartozott a fasiszták közé. Amint emlékezhetünk rá, a fiatalember először azzal a szándékkal készítette a fogalmazványt, hogy publikálják azt a *Squilla* és a *Lotta* című napilapok hasábjain, azonban meggondolta magát még azelőtt, hogy az írás megjelenhetett volna, és annak megsemmisítését kérte mindkét lap főszerkesztőségétől.²⁰⁹ Grandi a kilátásba helyezett párbajt megelőzően arról számolt be Balbónak és Arangio Ruiznak, hogy akkoriban azt gondolta, hogy a levél ezzel feledésbe merült. Később, amikor mégis csatlakozott a bolognai *fasciához*, Grandi jóhiszeműen elmesélte mindezt Baroncininak, akit a barátjának hitt, és nem

203 ASMAE. Carte Grandi. Busta 4. Fasc. 8. „Baroncini”. Szám nélkül. Az 1923. december 2-án tartott bolognai fasiszta kongresszus jegyzőkönyve, 1923. december 6.

204 Uo. Szám nélkül. Grandi Balbónak és Ruiznak, 1923. december 7.

205 Uo. Szám nélkül. Grandi Baroncininak, 1923. december 6.

206 Uo. Szám nélkül. Baroncini Baccolininak, 1923. december 8.

207 Grandi 1985. 133.

208 Nello 1987. 222.

209 Uo. 69.

titkolta az ügyet Arpinati előtt sem. 1923 őszén Baroncini közölte Grandival, hogy Arpinati megszerezte az írást a *Lotta* főszerkesztőségétől, ám ő, Baroncini elkérte tőle a levelet, hogy „megakadályozhassa, hogy Arpinati felhasználhassa azt Grandi ellen”. Grandinak – elmondása szerint – ekkor vált felettébb gyanússá Baroncini viselkedése, ezért rögvest megkérdezte az esetről Arpinatit, aki elmondta neki, hogy soha életében nem látta és nem tartotta kézben a nevezetes dokumentumot. Ezt hallva Grandi jobban utánajárt a dolognak, és többen megerősítették, hogy Baroncini valóban birtokolja a levelet, és nyilvános helyeken, főként kávézóknak mutatja azt, és állítja, hogy egyéb írásokat is tudna mutatni, amelyek Grandi politikai hűtlenségét bizonyítják.²¹⁰

Balbo és Arangio Ruiz ezzel az információval felfegyverkezve érkeztek meg 1923. december 9-én a Baroncini párbajsegédjeivel, Baccolinival és Biagival megbeszélés találkozóra. Noha Grandi valódi párbajt kívánt, a segédek törekedtek arra, hogy lehetőleg szóban simítsák el a nézeteltérést. Grandi képviselői kifejtették, hogy megbízójuk elsősorban a sértés személyes élet kifogásolta, amire a Baroncinin pártolók úgy reagáltak, hogy az ő emberük csupán Grandi politikai játszmáit kívánta minősíteni, amiben nyoma sem volt sértő szándéknak.²¹¹

A megbeszélés nem lendítette előre az ügy rendezését, és nem hozott megoldást az sem, hogy Arpinati, aki mindkét fiatalurat kedvelte és nagyra becsülte, kettejük személyes pártérdekeken kívül eső vitájának minősítette az ügyet. Ezen a ponton Mussolini – aki, mint említettem, eddigre megelégtelt a *rasok* tevékenységét – úgy döntött, hogy közbelép, és kijelentette, hogy Baroncini ténykedése szöges ellentétben áll a fasiszmus „normalizálását” célzó törekvésekkel.²¹² Ennek megfelelően a párt bizottsága 1924-ben felfüggesztette Baroncini helyi vezetői megbízatását, és helyére Edoardo Rotiglianót állította. Grandi e szavakkal köszönte meg Mussolini közbenjárását: „*Néhány hónappal ezelőtt úgy rendelkezél, hogy ismét foglaljam el a helyem [a pártban]. Ezt valódi szenvedéllyel teljesítettem, és ezúttal is biztosítalak a hűségemről. (...) Meg fogod látni a [következő] próbatételnél.*”²¹³

Ily módon Grandi visszatért a politikához. Hamarosan parlamenti választásokra is sor került, amelyek már az 1923 júliusában elfogadott, Mussolini által javasolt választójogi törvény szerint folytak. A törvény lényege az volt, hogy az egyéni jelöltek helyett ezután listákra szavazhattak a választópolgárok, és a szavazatok legalább 25 százalékát megszerző lista automatikusan megkapta a mandátumok kétharmadát.²¹⁴ Az új rendelkezés eredményeképp az 1924. április 7-én tartott választáson a fasiszták kétharmados többséget szereztek,²¹⁵ és Grandi ismét képviselő lett. A politikai sikerhez hama-

210 ASMAE. Carte Grandi. Busta 4. Fasc. 8. „Baroncini”. Szám nélkül. Grandi Balbónak és Arangio Ruiznak, 1923. december 10.

211 Uo. Verbale di riunione dei rappresentanti nella vertenza Grandi – Baroncini, 1923. december 9–10.

212 Nello 1987. 201.

213 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

214 Ormos 2019. 178–179.

215 A választás körülményeiről lásd: Ormos 2019. 180–184.

rosan családi boldogság is társult. Április 30-án Grandi a Bologna közelében fekvő Castenao kis templomában oltár elé vezette Antonietta Brizzit, egy gazdag birtokos család utolsó örökösét. A lány szép, komoly, intelligens, kedves és szilárd jellemű volt, aki példás feleség és családanya lett, és mindenben kitartott a politikus-diplomata férje mellett. Grandi esküvői tanúja Balbo volt, Mussolini pedig szívélyes hangú táviratban gratulált: „*A politikus ma átadja helyét a barátoknak, hogy szívélyesebb és szeretetteljesebb szavakkal kívánhassak neked sok boldogságot.*”²¹⁶

Képviselőként Grandi kitartott korábbi elvei mellett. Május 29-én tartotta első, és egyben utolsó jelentős beszédét a parlamentben, amely a „normalizálás” fontosságát hangsúlyozta, és azt, hogy a fasiszmus legfőbb feladata az ország rendjének helyreállítása. Beszédében utalt arra, hogy a rend megteremtéséhez erőteljesebb központosításra van szükség, és kifejtette, hogy nézete szerint Mussolini személyében az olaszok kiváló vezetőt kaptak, aki képes lesz véghezvinni a konszolidációt. A Duce és a jelenlévők többsége tetszéssel fogadta a beszédet, és Grandit a képviselőház alelnökévé választották meg.²¹⁷

A választási győzelmet követően Mussolini felvetette, hogy – természetesen a fasiszták többsége mellett – helyet kaphatnának a kormányban az egykori néppártiak és a szocialisták közül is néhányan. A fasiszta párt mérsékelt tagjai, köztük Grandi is, támogatták a javaslatot, és megkezdődtek a titkos tárgyalások köztük és a szocialisták reformista szárnyának tagjai között. A megbeszélések kedvezően alakultak, és június 7-én Mussolini a képviselőház előtt is bejelentette a jövőbeli együttműködés tényét. A Duce beszéde nagy port kavart a szélsőségesek körében. A baloldalon Giacomo Matteotti szocialista képviselő rendkívül vehemens szavakkal kelt ki az együttműködés ellen, kijelentve, hogy a tárgyalásoknak azonnal véget kell vetni, a fasiszták jobbszárnya nevében pedig Farinacci tiltakozott az ellen, hogy a párt bárminemű együttműködésre lépjen a szocialistákkal.²¹⁸

Az, hogy ezt követően lehetséges lett volna-e újra felvenni a tárgyalások fonalát, és tető alá hozni az együttműködést, nem derülhetett ki, ugyanis két nappal az ülés után, 1924. június 9-én néhány *squadrista* meggyilkolta Matteottit, akinek holttestét pár nap múlva Róma határában, a földön találták meg. Az előzmények ismeretében tüstént találgatások indultak meg a gyilkosság körülményeit illetően, és felmerült Mussolini felelőssége az ügyben.²¹⁹ Grandi később úgy emlékezett vissza az esetre, hogy az ellenzék egyöntetűen Mussolinit okolta a történetekért, és a fasiszta képviselők között is akadtak olyanok, akik hitelt adtak annak a felvetésnek, miszerint a szocialista politikust ő tetette el láb alól. Grandi azonban meg volt győződve Mussolini ártatlanságáról, és úgy vélte, hogy az eset mögött a szélsőségesek, nevezetesen Farinacci és hívei álltak.²²⁰

216 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

217 Nello 2003. 77.

218 Grandi 1985. 194–195.

219 Matteotti meggyilkolásának részleteiről, háttéréről és következményeiről lásd: ORMOS Mária: A Matteotti-ügy. Kossuth, Budapest, 1973.

220 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

Ettől a meggyőződéstől vezérelve Grandi június 13-án beszédben állt ki Mussolini és a kormány ártatlansága mellett. Mint fogalmazott, Matteotti gyilkosait azok között kell keresni, akiket a politika nem képes ellenőrzés alatt tartani, mivel cselekedeteik olyannyira törvénybe ütközőek és erkölcstelenek, hogy sem a társadalom, sem a politika nem fogadja be őket. Grandi hangot adott annak a nézetének is, miszerint az elkövetők valójában nem a szocializmusnak ártottak a kegyetlen cselekedetükkel, hanem a fasizmust hozták kínos helyzetbe, keverték alaptalan gyanúba. Az esetnek azonban – folytatódott a beszéd – semmi köze nem volt a fasizmushoz.²²¹

Hálójának jeléül Mussolini belügyi államtitkárrá nevezte ki Grandit, a belügyminiszteri tárcát pedig Luigi Federzoni egykori gyarmatügyi miniszter kapta. Bár a két férfinak különböző elképzeléseik voltak a politikát illetően, kiválóan együtt tudtak működni egymással, és – Mussolini teljes támogatását élvezve – remekül kezelték a fasiszták és antifasiszták sorozatos összetűzéseit.²²²

A fasiszta párton belüli viszályok azonban továbbra sem oldódtak meg. Egyre nagyobb lett Mussolini ellenzéke, és tárgyalások kezdődtek egy esetleges kormányváltásról is. Ez a helyzet gyors cselekvést kívánt, így Mussolini december 20-án előállt egy új választójogi törvényjavaslattal, amely visszaállította az egyéni választási rendszert. Ezzel tovább tetézte a szélsőséges fasiszták ellenérzéseit, mivel az új törvény látszólag több engedményt biztosított a liberálisoknak, miközben a jelentéktelen fasisztákat hátrányosan érintette.²²³ A törvénytervezet Grandi szempontjából azért volt jelentős, mert Mussolini őt és Federzonit bízta meg annak elkészítésével.²²⁴

A javaslatot ellenző fasiszták megmozdulást terveztek, és december 31-én Firenzében gyülekeztek. A milícia tagjai is csatlakoztak hozzájuk, a kemény kéz politikáját, az ellenzék elhallgattatását, és a „normalizálás” céljából bebörtönzött fasiszták szabadon bocsátását követelve. A követeléseket átnyújtó csapat egyik tagja, Edoardo Torre meg is fenyegette Mussolinit, mondván, hogy a küldöttség készen áll arra, hogy eltávolítsa őt. Ahhoz, hogy ezt a helyzetet meg tudja oldani, Mussolininak kompromisszumot kellett teremtenie a pártján belül. Ehhez el kellett hallgattatnia az ellenzékét, amit csak a parlament kiiktatásával érhetett el. A parlament feloszlatásához a király engedélyére volt szükség. III. Viktor Emánuel előtt két út állt: vagy elfogadja Mussolini követelését és azt, hogy az előbb-utóbb diktatúrát eredményez, vagy ő maga vezeti be a katonai diktatúrát annak érdekében, hogy véget vessen mindennemű rendbontásnak. Ez azonban maga után vonta volna a fasiszták és a baloldal ellenkezését is, ami várhatóan általános sztrájkot, illetőleg felkelést eredményezett volna. Ezeket mérlegelve az uralkodó ígéretet tett a parlament idő előtti feloszlatására, így Mussolini 1925. január 3-án elmondhatta azt a beszédét, amely utóbb a diktatúra nyitányaként vált híressé.²²⁵

221 Grandi 1985. 195–196.

222 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

223 Ormos 2019. 192–194.

224 Nello 2003. 82–83.

225 Ormos 2019. 194–195.

Grandi szerint Mussolini sokat hezitált, hogy előálljon-e ezzel a beszéddel, azonban a párt szélsőséges szárnyának fenyegetései alatt nem tehetett mást.²²⁶ Ezzel kezdetét vette a diktatúra, és – vélhetően annak érdekében, hogy a párton belüli helyzetét megszilárdítsa – Mussolini párttitkárrá nevezte ki Roberto Farinaccit, aki a Belügyminisztérium munkatársai közül Grandival és Federzonival egyaránt sok tekintetben eltérő nézeteket vallott.²²⁷ Grandi szerint emiatt került sor arra, hogy Mussolini Federzonit visszahelyezte a gyarmati ügyekkel foglalkozó részlegre, Grandit pedig külügyi államtitkárrá nevezte ki 1925. május 15-én.²²⁸ Nem kizárt, hogy döntésének volt ilyen személyes oka is, azonban kétségtelen, hogy Mussolinit politikai okok is vezérelték. Francesco Lefebvre D'Ovidio szerint Grandi kinevezéséhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a Duce Matteotti-ügy miatt – különösen a külföldi közvélemény előtt – kompromittálódott, ezért szüksége volt valakire a Külügyminisztériumban, aki az idős, régi diplomatákkal is szót ért, de aki a fasiszták körében is tekintéllyel bír, és külföldön is el tudja fogadtatni magát. Grandi tökéletesen alkalmasnak bizonyult erre a feladatra.²²⁹ Hasonló álláspontot képvisel Paolo Nello is, aki a fentiekhez hozzáfűzi azt is, hogy Mussolini képesnek tartotta Grandit a külügyminisztérium intézményének „fasizálására” is.²³⁰ Bármilyen is volt a kinevezés valódi oka, az bizonyos, hogy ezzel kezdetét vette Grandi hosszú külügyi pályafutása.

---

226 ASMAE. Carte Grandi. Busta 156. Fasc. 200. „Ricordi”.

227 Lefebvre D'Ovidio 2016a. 237.

228 Grandi 1985. 199.

229 Lefebvre D'Ovidio 2016a. 238.

230 Nello 2003. 87–88.

HARMADIK FEJEZET: A KÜLÜGYMINISZTERIUMI ÁLLAMTITKÁR

1. Az Olasz Külügyminisztérium az időszakban

„1925. május 15-e nagyon fontos nap volt az életemben. Aznap kezdtem meg a külügyi államtitkári megbízatásomat. Dél körül megszületett a fiam.”²³¹ – írta Grandi arról a nappalról, amikor először érkezett külügyi munkatársként a Palazzo Chigibe. Grandi először nem örült új megbízatásának, ám nem mondhatott nemet rá, és az aggályai ellenére tisztában volt azzal, hogy Mussolini azért őt nevezte ki a posztra, mert maga mellett kívánt tudni valakit a külügyminisztériumban a fiatal fasiszták közül, hogy ne legyen egyedül a háborút megelőzően kiépült diplomáciai kar tapasztalt rókái között.

„E feladatra engem választott, és e választásáért nem lehetek elég hálás neki. Hamarosan ráébredtem arra, hogy az én hivatásom a diplomata lét, és nem pedig az újságírás, az ügyvédek és a bel- és pártpolitika.”²³² – folytatta visszaemlékezését Grandi. A kinevezés visszautasíthatatlan volt azért is, mert Mussolini fényes karrierrel kecsegtető ígéretet tett a fiatalembernek: „Ha kiállod a próbát, ahogyan remélem, néhány év múlva átadom neked a külügyminiszteri posztomat.”²³³

Ami a külügyminisztérium működését illeti, annak ellenére, hogy miniszterelnöki kinevezését követően Mussolini rövid időn belül a külügyminiszteri tárcát is a saját kezébe vette, az intézmény dolgozóinak többsége a liberális kormányok idején²³⁴ foglalta el hivatalát. A minisztériumot 1891 óta Salvatore Contarini külügyi főtitkár (*segretario generale degli esteri*) vezette, aki az eltelt több mint három évtized alatt gyakorlatilag teljhatalomra tett szert a minisztériumban.

Ebbe a környezetbe érkezett meg Grandi, akit a „karrierdiplomatak”, ahogyan nevezte őket, eleinte igencsak bizalmatlanul fogadtak.²³⁵ A fiatalembernek ezt a meglátását utóbb megerősítette az 1909 óta a külügyminisztérium munkatársaként tevékenykedő Raffaele Guariglia is. Az ő visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy Contarini volt az, aki a minisztériumot gyökeresen átalakítani kívánó Mussolininak azt javasolta, hogy nevezzenek ki egy külügyi államtitkárt mellé. A főtitkár Federzoni tanácsára Grandit ajánlotta, mint olyasvalakit, aki képes lehet arra, hogy összehangolja a fasiszták céljait a hagyományos diplomáciai irányvonallal.²³⁶ Ahogyan Gua-

231 Grandi 1985. 203.

232 Uo. 200.

233 Uo. 204.

234 Az olasz egység létrejötte (1861) után – gyakori kormányváltások mellett – a legfőbb politikai irányt a liberális pártiak képviselték, ezért a fasiszta párt hatalomra jutását megelőző időszakot szokás a liberális kormányok idejeként emlegetni.

235 Grandi 1985. 205.

236 Guariglia 1950. 47.

riglia elbeszélte, kezdetben nagyon szembeötlő volt az eltérés a javarészt idős, kissé merev diplomaták és az ifjú Grandi között: „Emlékszem még arra a pillanatra, amikor először láttam őt a freskókkal és aranyozott mintával díszített szalonjainkban [...] Bár a Marcia su Roma óta eltelt négy év alatt érettebb lett, a haja még mindig kócos volt, a szakállá pedig túl hosszú.”²³⁷ Guariglia első benyomása az volt, hogy Grandi nem volt tisztában azzal, hogy hová érkezett, csupán annyit tudott, hogy a diplomaták a rossz nyelvek szerint sznobok, akik a saját társadalmi konvencióik foglyai.²³⁸

Guariglia jól látta, hogy a fiatalember kezdetben kissé bizonytalan volt az új feladattal illetően, ugyanakkor azonban az Olasz Külügyminisztérium munkatársának lenni igazi kihívást jelentett a harmincéves Grandi számára, aki fiatal kora ellenére a pályán hosszú éveket eltöltő, idősebb diplomaták főnökévé vált. A külügyi államtitkári (*sottosegretario degli esteri*) pozícióban eltöltött négy év alatt Grandinak volt alkalma informálódni a tapasztalataikról, és ellesni a fortélyait. Mivel az ifjú az addigi tevékenysége alapján úgy híresült el, mint „pezzo grosso”, azaz „keményfiú”, kezdetben néhány kolléga tartott az érkezésétől. Ezt látva Grandi tudatosan egy kis irodát választott munkahelyül az államtitkárt megillető díszes szalon helyett, amivel szerény és visszafogott ember benyomását kelthette. Az iránta érzett kezdeti bizalmatlanságot pedig azzal sikerült eloszlatnia, hogy minden beosztott iránt igyekezett egyforma tiszteletet tanúsítani, és az addigi gyakorlattól eltérően egy-egy fontos kérdés megvitatása során nem az egyedül meghozott döntéseit ismertette a munkatársakkal, hanem – ellenkező módszert követve – ülést hívott össze, ahol minden jelenlévő véleményét meghallgatta, majd ezek összegzése után döntött. A kollégák többsége nagyra értékelte, hogy érdemben hozzászólhatnak a felmerülő kérdésekhez, és nem csupán felülről jövő utasításokat kell végrehajtaniuk.²³⁹

Grandinak nagyon hamar alkalma nyílt megtapasztalni az Olasz Külügyminisztériumon belül feszülő ellentéteket, amelyek abból fakadtak, hogy Mussolini és körei túlzottan hagyományosnak és elavultnak tartották az olasz diplomáciát, amely nem állt összhangban a fasiszták hosszú távú külpolitikai elképzeléseivel. Ennek megfelelően Grandi feladata voltaképpen a külügyminisztérium faszálása lett, amely ez ideig nem következett be.²⁴⁰

Mielőtt Grandi feladataira rátérnék, fontosnak tartom röviden összefoglalni ezt a légkört. Amint említettem, a külügyminisztérium vezetője ekkor még Contarini volt, aki politikájában arra törekedett, hogy a lehető legjobban megerősítse Olaszország nemzetközi pozícióját, de ezt úgy tegye, hogy az ország ugyanakkor jó viszonyban maradjon a környező államokkal. A külügyi főtitkár tisztában volt a versailles-i békerendszer teremtette megváltozott viszonyokkal és azok Olaszországot érintő hatásaival, és a hagyományos olasz külpolitikát igyekezett beleilleszteni ebbe a viszonyrendszerbe, és a békeszerződéseket követően formálódó szövetségi rendszerekbe. Mussolini

237 Uo. 47–48.

238 Uo. 48.

239 Grandi 1985. 205.

240 Nello 2003. 89.

azonban opportunistának minősítette Contarini politikáját, és gyökeres változásokat kívánt véghezvinni az olasz diplomáciai életben.²⁴¹

Mussolini azonban nem rendelkezett sem kellő diplomáciai tapasztalattal, sem pedig kiforrott külpolitikai programmal. Mivel hatalomra jutását követően elsősorban a fasiszta berendezkedés megszilárdítására kellett koncentrálnia, a diplomáciát is ennek rendelte alá, így az első években igyekezett kedvező képet kialakítani Európa más államaiban a politikája iránt. Különösen fontos volt számára az Angliával való jó viszony megalapozása, mivel a szigetország ellensúlyozhatta Franciaország közép-európai terjeszkedését, mivel az Olaszország érdekeivel ellentétben állt. Mindazonáltal a versailles-i békerendszer felülvizsgálatának gondolata is megfogalmazódott, amit Mussolini Európa elemi érdekének tartott.²⁴² Később a Duce célja – Renzo De Felice megfogalmazásával élve – a *sicurezza* (biztonság) és az *espansione* (expanzió) lett. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az olasz kormányfő hosszú távú elképzelését tekintve afrikai gyarmatok megszerzése révén kívánt terjeszkedni a Mediterráneum térségében, amihez első lépésként a Duna-menti és a balkáni régió befolyás alá vonását tartotta szükségesnek, hogy ily módon biztosítsa háttországot a gyarmatosító politikához.²⁴³

Ez az elgondolás nem volt új a nap alatt, mivel már a 19. század második felének liberális kormányai is úgy vélték, hogy Olaszország az afrikai gyarmatosítás révén tehet szert nagyhatalmi pozícióra, amit jól példáz Eritrea olasz gyarmattá nyilvánítása (1890), az Etiópia elfoglalására irányuló kísérlet (1895), vagy Líbia gyarmatosítása (1912). Ennek ismeretében elmondható, hogy az alapvető külpolitikai irányvonal gyakorlatilag megegyezett az olasz egység létrejöttét (1861) követően formálódó elképzelésekkel.²⁴⁴ Voltaképpen ugyanezeket a célokat fogalmazta meg a mérsékelt nacionalista Contarini is, aki úgy vélekedett, hogy Olaszország nemzetközi tekintélyét a Mediterráneum keleti része, az Adria és a Kelet-Afrika felé történő terjeszkedés alapozhatja meg.²⁴⁵

Amikor Grandi külügyi államtitkár lett, két határozott külpolitikai célt fogalmazott meg, amelyek valahol félúton helyezkedtek el Mussolini és Contarini álláspontja között. Az utóbbihoz hasonlóan Grandi is úgy vélekedett, hogy az európai béke fenntartása Olaszország elemi érdeke, ugyanakkor Mussolini elképzeléséhez állt közelebb az a nézőpontja, miszerint Olaszországnak nyílt akciót kell folytatnia a londoni szerződés ígéreteinek teljesülése érdekében.²⁴⁶ Mindebből látható, hogy a három férfi külpolitikai elképzelései alapvetően megegyeztek, különbség inkább a módszereket illetően figyelhető meg közöttük.

A fentiekből következik, hogy a külügyminisztérium „fasizálása” nem az olasz külpolitikai célok újragondolását jelentette, hanem az intézmény átalakítását olyan

241 Di Nolfo 1960. 46–48.

242 De Felice 1974. 336–339.

243 Uo. 347.

244 Candeloro 1984. 158–162.

245 Lefebvre D’ovidio 2016a. 214.

246 Grandi 1985. 206.

módon, hogy nagyobb teret kapjanak benne a fasiszták. Ennek kivitelezése lett Grandi feladata. 1925-ben azonban a minisztérium még Contarini vezetése alatt állt annak ellenére is, hogy 192. október 31-én Mussolini a külügyminiszteri tárcát is magához ragadta. Már említett tapasztalatlansága folytán azonban a korai időszakban kénytelen-kelletlen elfogadta Contarini pozícióját.²⁴⁷ Jól jellemzi Mussolini hozzáállását az, hogy – legalábbis eleinte – a nemzetközi közönségnek is szánt nyilatkozataiban sokszor hangoztatta, hogy Olaszország elfogadja a versailles-i békerendszert, azonban az olaszok előtt elmondott beszédeiben számos olyan utalást tett, amelyek éppen ennek ellenkezőjét sugallták, vagyis azt, hogy a békeszerződések megváltoztathatóak, amennyiben a külpolitikai érdekek úgy kívánják.²⁴⁸

Az elkövetkező években Contarini és Mussolini között mindennapossá váltak a nézeteltérések. Contarini ellenezte a nemzetközileg kompromittálónak ható, meggondolatlan lépéseket, mint amilyen a korfui incidens (1923) volt,²⁴⁹ vagy az az eset, amikor Mussolini erőszakos asszimilációba kezdett a jelentős számú német lakossal bíró Alto Adige tartományban, konfliktust teremtve Ausztriával és Németországgal. Ezt tovább tetézte, hogy Mussolini fenyegető hangnemben kifejtette azt is, hogy amennyiben az osztrákok és a németek egyesülnének – vagyis bekövetkezne az Anschluss –, Olaszország nem fogja válaszlépés nélkül hagyni azt.²⁵⁰ A két férfi között nem volt egyetértés az 1918-ban megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal – 1929-től hivatalossá lett nevén Jugoszláviával – kapcsolatban követendő politikát illetően sem. Mussolini a közép-európai és a balkáni befolyás kialakításához elsődleges lépésnek tartotta a délszláv állam körbekerítésével, illetve belső ellentéteinek fokozásával történő kiiktatását,²⁵¹ de Contarini ezzel szemben úgy vélekedett, hogy egy Jugoszláviával történő kompromisszum hosszú távon több eredményt hozhatna az olasz külpolitikában. Ebben a kérdésben Contarini győzött, aminek bizonyítéka az 1924. január 27-én aláírt római egyezmény, amelyben a jugoszláv és az olasz kormányok több vitás pontról megállapodtak.²⁵² A nézeteltérések miatt Contarini többször benyújtotta lemondását, amit Mussolini az első években nem fogadott el, azonban 1926-ban, az Anschlussal kapcsolatos kijelentéssel Mussolini kivívta a mindig békés kompromisszumra törekvő Contarini neheztelését, aki az esetet követően távozott a külügyminisztériumból. Az ismert olasz történész, Ennio Di Nolfo nézete szerint Contarini már évek óta problematikusnak tartotta a Mussolinival való együttműködést, ezért jó ideje kereste a megfelelő alkalmat a szakításra, vagyis félreállása önkéntes volt.²⁵³ Az eseményeket közelről figyelemmel kísérő Grandi azonban másként emlékezett. Szerinte Contarini

247 Di Nolfo 1960. 46.

248 Garai 2003. 159.

249 Candeloro 1984. 165.

250 ASMAE. Carte Grandi. Busta 8. Fasc. 76. Sottofasc. 3. Szám nélkül. Colloquio con Egger, 1926. február 10.

251 Bucarelli 2006. 11.

252 Di Nolfo 1960. 47.

253 Uo. 144.

– akit sértett, hogy Mussolini nem egyezett vele előzetesen a németeknek adandó választ – abban a biztos tudatban nyújtotta be lemondását, hogy a kormányfő a korábban megszokott gyakorlatnak megfelelően úgysem fogja elfogadni azt, ám ezúttal tévedett. Ily módon Grandi vélekedése éppen ellentétes az előző állásponttal, ugyanis eszerint Contarini valójában nem óhajtott távozni, és Mussolini volt az, aki ürügyet keresett az eltávolításához, kijelentve, hogy a jövőben nem hajlandó eltérni a külügyi főtitkárok teljhatalmát a hivatalban.²⁵⁴

Grandi szerepe ezt követően vált igazán fontossá a külügyminisztériumban, és 1927-ben nekilátott feladata elvégzésének, a külügyminisztérium átalakításának. Első lépésként megszüntette a külügyi főtitkári tisztséget, elejét véve annak, hogy a korábbi helyzethez hasonló rend alakulhasson ki a későbbiekben, majd két, június 2-án elfogadott rendelettel (1927. évi 861. és 862. számú rendeletek) szabályozta a diplomáciai és a konzuli szolgálat feltételeit. Ezek értelmében a külügyminisztériumba nyílt pályázat útján lehetett bekerülni, és a pályázók köre olyan 21 és 30 év közötti olasz állampolgárokból állt, akik jogi, politikatudományi, vagy közgazdaságtudományi diplomával rendelkeztek, illetve a pályázáskor ilyen irányú tanulmányokat folytattak. A nyerteseket egy évig önkéntes gyakornokként foglalkoztatta a minisztérium, és az ezalatt nyújtott teljesítmény alapján választották ki közülük azokat, akik az intézmény munkatársai lehettek. A szerencsés kiválasztottaknak végig kellett járniuk a ranglétrát is: 2. osztályú titkárként kezdték a pályafutásukat, majd a legrátermettebbek az 1. osztályú titkári, a tanácsosi, a 2. és 1. osztályú rendkívüli meghatalmazott miniszteri posztokat követően juthattak el a követi, illetve nagyköveti pozícióig, ami a legmagasabb fokozatot jelentette.²⁵⁵

A „fasiszálásra” való törekvés abban mutatkozott meg, hogy a fenti posztok betöltésének alapfeltétele volt a párthűség, ami háromféleképpen mutatkozott meg a hivatalban. Az első csoportot azok a régi diplomaták alkották, akik a liberális érában szereztek tapasztalataikat, és hajlandóak voltak az új rezsim szolgálatára is. A második kategóriát azok a fasiszta vezérek képviselték, akik a reform előtt kaptak külügyi megbízatást (értelemszerűen ide tartozott Grandi is), a harmadik csoport zömét pedig a fasiszta, korábban gyakran katonai szolgálatot teljesítő fiatalok tették ki. Grandi az azonnali megbízatást igencsak kemény feltételekhez kötötte. A jelöltnek 30 és 45 év közötti pártagnak kellett lennie, aki diplomával vagy katonai előképzettséggel bír, kiemelkedő érdemeket mutatott fel a háborúban és a pártban egyaránt, és emellett két nyelvet beszélt, amelyek közül az egyik a francia volt. Ezeknek a feltételeknek nyilvánvalóan rendkívül kevesen feleltek volna meg, ezért meglehetősen hamar döntés született arról, hogy „eltekintenek” néhány kritériumtól. A feltételek közül a párthűséget és a háborús érienyeket hagyták meg, míg a kvalitásokra vonatkozókat ejtették, aminek eredményeképp az átalakítás szakmai szempontból nem bizonyult sikeresnek.²⁵⁶

254 Grandi 1985. 238.

255 Lefebvre D'ovidio 2016a. 245–247.

256 Uo. 248.

Ami a közvetlen kollégákat illeti, Grandi legfőbb munkatársának Raffaele Guarigliát választotta, aki minden tekintetben Contarini tanítványa volt. Rajta kívül még Pellegrino Chigi és Augusto Rosso lettek a tanácsadói, akik szintén az előző éra idején kezdték meg diplomáciai karrierjüket.²⁵⁷ A legfontosabb követségekre is mindig a régi, tapasztalt diplomaták közül nevezték ki a vezetőket.²⁵⁸ Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Grandi alapjában véve Contarini külpolitikáját követte. A mintegy négy évig tartó külügyi államtitkári megbízatást Grandi e tapasztalt diplomaták mellett tanulmányidőszaknak értékelte, és Contarini tanácsait a későbbi pályafutása során is igyekezett szem előtt tartani.²⁵⁹

Mindent egybevetve, a Grandi által bevezetett változások megkönnyítették ugyan a fasiszták számára a külügyminisztériumba történő bejutást, azonban ez a legfontosabb posztokat nem érintette, csak az adminisztratív feladatokat. A fasismus nem rendelkezett olyan háttérrel, hogy önálló külpolitikát alakíthatott volna ki, annak alapja továbbra is a liberális kormányok által megkezdett irányvonal maradt. Grandi külügyi államtitkárként, külügyminiszterként és londoni nagykövetségként is a hagyományos olasz diplomáciát követte, aminek köszönhetően a Mussolini melletti elköteleződés ellenére is kivívta a külföldi diplomaták és kormányok bizalmát és megbecsülését.²⁶⁰

2. Hivatali élet és megbízatások

A külügyi államtitkári kinevezés a külpolitika teljes körű irányítása mellett reprezentatív feladatokat is hozott Grandi számára.²⁶¹ A fiatal ember igyekezett mindennek maximálisan megfelelni, és azért, hogy képes legyen eleget tenni az elvárásoknak, önszorgalomból képezte is magát. Első és legfontosabb teendőjének azt tartotta, hogy jól elsajátítsa az angol nyelvet, amely már akkor is világnyelvnek számított. Ennek érdekében mindennap hajnalban kelt, és egészen délelőtt kilenc óráig, a hivatali munka megkezdéséig a tanulásnak szentelte idejét. A nyelvtani szabályokkal könnyedén megbirkózott, ám a szavak kiejtését és a frazeológiát nehéznek találta. Az olyan angol klasszikusok, mint William Shakespeare, Oscar Wilde, vagy Joseph Rudyard Kipling műveinek eredeti nyelven történő olvasásának köszönhetően azonban néhány év alatt tökéletes angoltudásra tett szert. Noha környezetét igencsak meglepte, hogy nem a diplomáciai életben hagyományosnak számító franciát tanulta intenzíven, az idő Grandit igazolta, és a későbbiekben nagy hasznát vette angoltudásának.²⁶² Szorgalmát Guariglia visszaemlékezése is alátámasztja,

²⁵⁷ Uo. 244.

²⁵⁸ Uo. 258.

²⁵⁹ Grandi 1985. 238–240.

²⁶⁰ Lefebvre D'ovidio 2016a. 263–264.

²⁶¹ Grandi 1985. 203.

²⁶² Uo. 207–209.

amely szerint Grandi egy tizenöt éves, eminens kisdíák lelkesedésével vetette bele magát a saját magának adott feladat elvégzésébe.²⁶³

Kezdetben Grandinak a legnagyobb nehézséget a társasági életbe való beleszöppenés okozta, mivel a külügyi államtitkári kinevezését megelőzően nem törődött különösen sem a társasági élettel, sem a társadalmi osztályok létezésével. A Palazzo Chigiben azonban rögvest szembesülnie kellett azzal, hogy a diplomata körökben a társadalmi hovatartozás rendkívül sokat számít, és a protokollban is szigorú szabályok állnak arra vonatkozóan, hogy miként kell viselkedni egy arisztokratával, és hozzá képest milyen fogadtatásban részesül egy középosztálybeli munkatárs. Grandi hamar megtanulta a szigorú előírásokat, és gyorsan eligazodott az etikett útvesztőiben.²⁶⁴

A diplomáciai protokoll – amely jóval sokrétűbb, mint a viselkedéskultúrát szabályozó etikett – ismerete köztudomásúan alapfeltétele az ide tartozó hivatalok betöltésének. A protokoll részletesen szabályozza a diplomaták hivatali rangsorát, kötelességeit, és az egyes országok közötti érintkezés apró-cseprő szabályait, amelyek eltévesztése súlyos sértésnek számít, és gyakran akadályt gördít a tárgyalások kedvező kimenetele elé. A szakmai jártasság – ami a külügyi államtitkárok és külügyminiszterek esetében a képviselt országot érintő külpolitikai kérdések beható ismeretét jelenti – ugyancsak alapvető elvárás, csakúgy, mint az etikett pontos ismerete, hogy a diplomata zavartalanul és hibátlanul, maradéktalan udvariassággal tehessen eleget a reprezentatív kötelezettségeinek is.

Látható ebből, hogy nincs könnyű dolga egy kezdő külügyesnek, azonban Grandinak szerencséje volt, mivel az első banketten, amelyen feleségével, Antoniettával vett részt, megismerte Isabella Colonna hercegnét, aki nagy segítségére volt a merev szabályok elsajátításában. Colonna hercegné gyakorlatilag az olasz felső tízezer „királynője” volt, így grandiózus szalonjába Róma minden fontos személyisége gyakran kapott meghívást. A hölgy szíves és intelligens vendéglátó volt, akinek összejövetelein Grandinak nemcsak a római arisztokratákkal volt alkalma megismerkedni, hanem a diplomáciai testület tagjaival, művészekkel és írókkal is.²⁶⁵

A megfelelő viselkedés megtanulásával párhuzamosan Grandi megkezdhette a szakmai felkészülést is. Kinevezése után nagyjából egy hónappal, 1925 júniusában konkrét megbízatást kapott. Az újdonsült külügyi államtitkár első útja Görögországba és Törökországba vezetett, ahol – néhány reprezentatív kötelezettség ellátása mellett – fő feladata az volt, hogy feltérképezze a korfui incidens miatt meglehetősen hűvös olasz–görög, illetve olasz–török viszony helyrehozásának esélyeit. Grandi emlékei szerint Mussolini a következő szavakkal engedte útjára őt: *„Ez lesz az első missziód. Ha visszatértél, megmondom majd, hogy képes vagy-e kormányozni a hajót, vagy az a sorsod, hogy elsüllyedj.”*²⁶⁶

263 Guariglia 1950. 49–50.

264 Uo. 241.

265 Uo. 241–243.

266 Uo. 211.

Az olasz–török megállapodást Mussolini főként azért tartotta fontosnak, mert a török kormány – az olaszhoz hasonlóan – ugyancsak célul tűzte ki a Mediterráneum feletti befolyás elnyerését, s ezt látva az olasz kormányfő – vélhetően annak érdekében, hogy az esetleges jövőbeni konfliktusoknak elejét vegye – úgy döntött, hogy megpróbál a konkrét török lépések megkezdése előtt megállapodást kötni Törökországgal. Grandi 1925-ben még csak puhatolózásra kapott megbízatást, a tényleges politikai tárgyalások pedig három évvel később, 1928-ban kezdődtek meg a két állammal.²⁶⁷

A megbízatásról Grandi nem őrzött meg dokumentumokat a levéltárában, de a memoárjában összefoglalta a tapasztalatait. Az utazás első állomása Rodi (ma Rodosz) szigete volt, amely 1912 óta Olaszországhoz tartozott. Grandi feladata az volt, hogy a máltai lovagrend egy delegációjának kíséretében részt vegyen egy ceremónián, amelynek keretében felszentelték a Szent János katedrális, amelyet az olasz kormány adományozott a szigeten élő ferenceseknek azzal a céllal, hogy a lakosság körében erősítsék a katolikus hitet.²⁶⁸ E diplomáciai lépéssel az olasz kormány vélhetően a pápai állammal való megegyezést kívánta előmozdítani.

Rodoszról Grandi Szmirna (ma Izmir) városába utazott, ahol a török–görög kapcsolatok aktuális állásáról informálódott, majd tíz napot vendégeskedett az isztambuli olasz követségen. A viszonyok feltérképezését Athénban folytatta, ahová turistaként látogatott el. Itt az olasz kormányt Giuseppe Brambilla rendkívüli meghatalmazott miniszter képviselte, akinek amerikai származású feleségével, Giuliával Grandi jó barátságba került. Ez a kapcsolat később, a második világháborút követően is megmaradt, amikor Grandi gyakran utazott New Yorkba. A misszió eredménye az volt, hogy Grandi mind a török, mind a görög kormányt sikeresen meggyőzte arról, hogy Olaszországnak egyik állammal szemben sincsenek követelései, és a Rómával, valamint az egymással való baráti kapcsolatok kialakítása mindhárom kormánynak hasznára válna.²⁶⁹ Hazatérése után Mussolini így fogadta az államtitkárt: *„Jól van. Kitűnően kormányoztál.”*²⁷⁰

A keleti utat újabb megbízatások követték. Fontos kiemelni Grandi szerepét abban, hogy hosszas huzavona után Mussolini hajlandó volt aláírni a német határokat garantáló locarnói szerződést. Ez az eset ugyanis kiváló példája annak, hogy – noha Paolo Nello szerint Grandi hűen követte Mussolini külpolitikáját, és teljes mértékben egyetértett a kormányfő elképzeléseivel²⁷¹ – az államtitkár valójában sok tekintetben különböző nézeteket vallott Olaszország diplomáciájának alakításával kapcsolatban, mint a kormányfő. Ennek természetesen a külföldi tárgyalópartnerek jelenlétében nem adott hangot, azonban Mussolininak mindig nyíltan kifejtette, ha valamiről nem egyezett a véleménye a főnöke álláspontjával.

267 DDI. Settima serie, vol. 6. 120. irat. Mussolini Arlottának, 1928. február 21.

268 Grandi 1985. 211.

269 Uo. 211–215.

270 Uo. 215.

271 Nello 1987. 262.

Az 1925. október 16-án aláírt locarnói szerződés, amelyben Németország – Nagy-Britannia és Olaszország garانتálása mellett – vállalta, hogy sérthetetlennek ismeri el a Franciaországgal és a Belgiummal fennálló határait, és egyúttal döntőbíró-sági szerződéseket kötött Belgiummal, Csehszlovákiával, Franciaországgal és Lengyelországgal, jelentős fordulat volt az első világháborút követő nemzetközi kapcsolatokban. A svájci kisvárosban kötött egyezményt Európa-szerte a béke biztosítékaként ünnepelték.²⁷²

Az olasz garanciát azonban nem volt könnyű megszerezni, és Grandinak minden meggyőző erejére szüksége volt ahhoz, hogy Mussolinit rábírja a szerződés aláírására. Az angol és a francia kormányok képviselői 1925 őszén Genfben ültek össze az előzetesen kidolgozott szerződéstervezet megvitatására, és a konferenciára Mussolinit is meghívták. Az olasz kormányfő először örömmel fogadta az invitálást, azonban kikötötte, hogy az olasz jóváhagyásért cserébe azt kéri, hogy a garanciát terjesszék ki az olasz–osztrák határt képező Brenner-hágóra. Miután Párizs és London kijelentette, hogy nem vállalhatnak ilyen kötelezettséget, Mussolini kifejtette, hogy ez esetben Olaszország nem vesz részt a paktum megkötésében, mivel a semmiért cserébe nem hajlandó Franciaország védelmére kelni egy esetleges német agresszió esetén. Így a francia–olasz tárgyalások elbuktak, de a brit kormány nem mondott le arról, hogy Olaszországot is bevonja az egyezménybe.²⁷³

Amint arról már szó esett, Grandinak kedvező tapasztalatai voltak a Népszövetség Tanácsának tevékenységéről, és úgy gondolta, hogy Olaszországnak aktív szerepet kell vállalnia a szervezet munkájában, mivel a Tanácson belüli kedvező pozíció feltétele egy állam nagyhatalmi státuszának. A kompromisszum érdekében Grandi igyekezett meggyőzni Aristide Briand-t és a brit külügyi államtitkárt, Austen Chamberlaint arról, hogy Ausztria határait is foglalják bele a garanciális szerződésbe, ám nem járt sikerrel. Grandi utólag is úgy ítélte meg, hogy a brit és a francia kormányok hibát követtek el azzal, hogy nem vették figyelembe az olasz kérést, mivel a későbbi évek eseményei is igazolták, hogy idejében szerződésbe kellett volna iktatni a német–osztrák határ sérthetlenségét. Ennek elmaradása Grandi szerint két jelentős következményt hozott. Egyfelől az eset azt a benyomást keltette Olaszországban, hogy a Népszövetség kizárólag a brit és a francia érdekek védelmére alakult, ezért az olasz kormányt sohasem sikerült hatékonyan bevonni a genfi rendszerbe. Másfelől ide tartotta visszavezethetőnek azt is, hogy a későbbiekben Olaszország – amelynek kormánya úgy érezte, hogy Anglia és Franciaország vezetése cserben hagyta az országot – mindinkább Németország felé fordult.²⁷⁴

Eddig a pontig Grandi és Mussolini véleménye egyezett. Míg azonban a kormányfő rögvést felégette volna maga mögött a hidat azzal, hogy nem írja alá a szerződést, Grandi úgy vélte, hogy a hosszú távú célok elérése érdekében szükség van a kompromisszumra az angolokkal és a franciákkal, így Olaszországnak a sérelmei ellenére részt kell vennie garantaló félként a locarnói szerződés megkötésében. Az egyezménybe történő bevonással ugyanis Anglia és Franciaország – legalábbis elviekben – elismerték

272 Candeloro 2014. 169.

273 Grandi 1985. 217–218.

274 Uo. 218–219.

Olaszország nagyhatalmi pozícióját, továbbá a szerepvállalás megalapozta az olasz kormány számára, hogy e két állammal és Németországgal egyaránt konszolidált viszonyt alakíthasson ki a jövőben. Mussolinit azonban nem lehetett egykönnyen meggyőzni, s továbbra is makacsul ragaszkodott a megbeszélés bojkottálásához. Végösszebeszélésben Grandi Chamberlainhez fordult megoldási javaslatért, aki azt a diplomáciai fogást ajánlotta, hogy az aláírás helyszínéül olyan várost jelöljenek ki, amely közel fekszik az olasz határhoz, és így éreztethetik Mussolinival azt, hogy a jelenlévők fontosnak tartják a részvételét. Így esett a választás az olasz–svájci határ mentén elterülő Locarnóra. Mussolini ennek ellenére sem utazott el, viszont abba beleegyezett, hogy Grandi és a Népszövetség Tanácsának olasz képviselője, Vittorio Scialoja jelen legyenek az eseményen, amelynek kezdetét október 5-ére tűzték ki. A két hétig folyó tanácskozás a szerződés aláírásával végződött, ami csalódással töltötte el Mussolinit. Chamberlain, mintegy utolsó kísérletként, megüzentte Grandival, hogy sajnálják Mussolini távolmaradását a konferenciáról, és az aláírási ceremóniára okvetlenül elvárják őt. A Duce Grandi iránt táplált érzelmeit jól mutatja, hogy nem hitte el neki, hogy az üzenet ebben a formában hangzott el, és megerősítést kért Scialojától is. Miután ezt megkapta, kénytelen-kelletlen elutazott, ám Grandival nem állt szóba, amikor találkoztak.²⁷⁵ Grandi azonban úgy vélekedett, hogy Olaszország csak akkor maradhat hosszú távon jelentős nemzetközi tényező, hogyha tartja magát a Locarnóban kötött megállapodásokhoz, amelyek határt szabnak az esetleges diplomáciai túlkapasoknak, és elősegítik, hogy Párizssal és Berlinnel is normalizálódjon Róma viszonya.²⁷⁶ Véleményem szerint ez az eset is előrevetítette azt, hogy a két férfi viszonya nem lesz konfliktusmentes a jövőben.

A locarnói szerződés olasz részvétellel történő nyélbe ütését követően a külügyi államtitkár az Amerikai Egyesült Államokba, majd onnan Angliába utazott, hogy az első világháború után kiszabott jóvátétel kérdéséről és az annak törlesztésére Európának nyújtott hitelről tárgyaljon.²⁷⁷ Az utazás egyfajta mérőföldkő volt Grandi életében, mivel az ennek során szerzett benyomások győzték meg őt végleg arról, hogy Olaszország hosszú távon az angolszász államokkal való együttműködés révén tehet szert kedvező diplomáciai pozícióra.

Grandi emlékei szerint az Amerikába érkező olasz delegációt New Yorkban és Washingtonban is szívélyes fogadtatásban részesítették, és a megbeszélések kedvezően alakultak, miután sikerült tető alá hozni néhány, az országban élő olasz emigránsokat kedvezően érintő egyezményt, és a látogatás végén az amerikai kormány 200 millió dolláros kölcsönt ajánlott Olaszországnak. Ezt Grandi jelentős sikerként értékelte, mivel előzőleg nehéznek érezte a számára kijelölt feladatot, miután nem volt járatos a pénzügyekben. Mussolini azzal is megbízta az államtitkárt, hogy az Egyesült Államokban töltött hetek alatt gyakran keresse fel az amerikai külügyminisztériumot, így Grandinak többször alkalma nyílt találkozni Frank B. Kellogg külügyminiszterrel, az amerikai szenátus

275 Uo. 219–222.

276 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 2. Febbraio. 1929. február 6.

277 Nello 2003. 93.

egyek tagjaival és újságírókkal is. Leggyakrabban Alberto Pirelli kíséretében látogatott el a különféle összejövetelekre,²⁷⁸ aki a ma is nagynevű olasz Pirelli-gyár²⁷⁹ egyik alapítója volt, és akinek vállalkozása ekkor még főként a telefonos kommunikáció fejlesztését célozta. A delegáció felavatta az amerikai olasz nagykövetség új épületét is, amelynek vezetésével Gelasio Gaetani építészmérnököt bízták meg. A misszió végeztével Grandi két fontos következtetést vont le. Egyfelől szükségét érezte az olasz–amerikai kapcsolatok megerősítésének, amelyet az is elősegíthetett, hogy a Washingtonban szerzett benyomások rávilágítottak arra, hogy a londoni szerződésben ígérték megszegése nem az amerikai vezetés egyöntetű döntésének eredménye volt, hanem csakis Thomas Woodrow Wilson egykori elnök tehető érte felelőssé. Másfelől Grandi meggyőződött arról, hogy az olasz kormánynak változtatnia kell az Amerikába emigráló olaszokat áruelőknak bélyegző politikán (amelyet addig követtek a kormányok), mivel az anyaország hozzájuk való viszonyulása miatt ezek az olaszok nem mertek amerikai állampolgárságot felvenni, aminek eredményeképp egyfajta gettóba kényszerültek az Egyesült Államok területén, és ellenérzéseket tápláltak szülőhazájuk, Olaszország és annak kormánya iránt. A diplomáciai-politikai következtetések mellett Grandi a saját személyét érintő tapasztalatot is szerzett: bebizonyosodott számára, hogy jó döntést hozott, amikor az angol nyelv intenzív tanulásába kezdett, ugyanis a protokolláris megbeszélések, rendezvények során egyértelművé vált számára, hogy az angolszász államokkal való diplomáciai kapcsolatok elmélyítéséhez elengedhetetlen a helyi nyelv tökéletes ismerete.²⁸⁰

A washingtoni tárgyalások végeztével az olasz delegáció Nagy-Britanniába utazott, ahová karácsony után érkezett meg. Noha Winston Churchill brit miniszterelnök az üdvözlő ceremónián nem tudta levetkőzni a britekre jellemző szertartásosságot, Grandi és Churchill között kölcsönös szimpátia alakult ki, amelyből hamarosan mély barátság lett, és a miniszterelnök privát látogatásra invitálta Grandit a rezidenciájára, amit ő el is fogadott. Londonban a tárgyalások gyorsabban folytak, mint Amerikában, és itt is sikerrel végződtek.²⁸¹ A két férfi barátsága a londoni nagyköveti poszt betöltésének idején is fontos volt Grandi számára, és Churchill kulcsfontosságú szerepet játszott Grandi életében a második világháborút követően is.

A hazatérő delegációt ovációval fogadták Olaszországban, és Mussolini is rendkívül elégedett volt a fejleményekkel. Különösen a Nagy-Britanniához való közeledést tartotta fontosnak, és 1926 szeptemberében, Livornóban hosszasan beszélgetett Chamberlainnel államaik külpolitikájáról. A találkozón a brit külügyminiszter hangsúlyozta, hogy kormánya ragaszkodik Locarno szelleméhez, és reméli, hogy a német–francia közeledés a jövőben is folytatódni fog. Mussolini egyetértését fejezte ki, és kifejtette, hogy az olasz kormány is jó viszonyt kíván kialakítani mindkét állammal, azonban Franciaországgal még nem sikerült rendezni az afrikai gyarmatok miatti nézeteltéréseket. Az olasz kormányfő arra viszont látott esélyt, hogy Németországgal rendeződjenek

278 Grandi 1985. 230.

279 A Pirelli-gyár ma elsősorban gumiabroncsok gyártásával foglalkozik.

280 Grandi 1985. 228–231.

281 Uo. 232.

a kapcsolatok a közeljövőben. A két férfi Albánia helyzetét is megvitatta, és Mussolini igyekezett meggyőzni brit kollégáját arról, hogy Olaszország tiszteletben fogja tartani az albán területi integritást és függetlenséget a jövőben is. A beszélgetés végén Mussolini beszámolt arról is, hogy Olaszország Törökországgal, Bulgáriával és Magyarországgal is tárgyalásokat folytat.²⁸²

A Törökország kormányával való megbeszélés Grandi első megbízatásának volt a folytatása. A külügyi államtitkár ezúttal Ankarába és Athénba utazott, hogy tető alá hozza az olasz–török megnemtámadási és semlegességi egyezményt, valamint az olasz–görög barátsági szerződést is. Ezekkel egy időben a török–görög megállapodást is megkötötték.²⁸³ Nem sokkal korábban Nicolaos Mavroudis, a római görög követ szintén érdeklődött arról, hogy Mussolini miként fogadna egy hasonló tartalmú szerződést Törökország és Görögország között. A török kormány elképzeléseit látva Mussolini kifejezte abbéli reményét, hogy akár olasz–örök–görög hármas egyezmény megkötésére is sor kerülhet, amivel az olasz vezető balkáni tervei a lehető legjobb módon valósulnának meg.²⁸⁴

Mussolini március 2-ára készült el az ígért tervezettel, és egyúttal arról is informálta Suad bejt, hogy rákérdezett Mavroudistól, vajon Görögország hajlandó lenne-e egy hármas, olasz–görög–török paktum aláírására. Miután az athéni kormány részéről kedvező válasz érkezett, Mussolini igyekezett hathatós érveket felsorakoztatni emellett, kifejtve, hogy a kétoldalú szerződések aláírása nézete szerint feszültséget okozhat a harmadik állammal való viszonyban.²⁸⁵ Ankara azonban nem igazán kívánt semmilyen szövetségi rendszer mellett elköteleződni, és a kétoldalú megállapodásokat részesítette előnyben, ezért Ahmet Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter kijelentette, hogy kormánya csak Olaszországgal kíván barátsági szerződést kötni. Ennek oka az volt, hogy Görögország – Franciaország ösztönzésére – időközben Jugoszláviával is tárgyalásokat folytatott egy esetleges megállapodásról, s ebbe kívánta bevonni Törökországot is, amely azonban elzárkózott a délszláv állammal való megegyezéstől.²⁸⁶ Miután ily módon a görögöket is érintő hármas egyezmény meghiúsult, kétoldalú olasz–török, illetve olasz–görög semlegességi és békéltető eljárási szerződések aláírására került sor 1928 tavaszán.²⁸⁷ Emlékiratában Grandi beszámolt róla, hogy miután hazatért az athéni és ankarai megbízatásból, Mussolini olyannyira elégedett volt az ott végzett munkájával, hogy meghívta a lakásába és játszott neki hegedűn. Mivel ilyen személyes jellegű találkozóra ritkán került sor közöttük az évek során, Grandi számára emlékezetes maradt ez a pillanat.²⁸⁸

282 ASMAE. Carte Grandi. Busta 8. Fasc. 76. Sottofasc. 3. Szám nélkül. Szám nélkül. Mussolini feljegyzése a Chamberlainnel folytatott livornói megbeszélésekről, 1926. szeptember 30.

283 Uo. Szám nélkül. Mussolini feljegyzése a Suad bejjel folytatott megbeszélésekről, 1928. február 20.

284 DDI. Settima serie, vol. 6. 120. irat. Mussolini Arlottának, 1928. február 21.

285 Uo. 133. irat. Mussolini feljegyzése Suad bejjel folytatott beszélgetéséről, 1928. március 2. és 134. irat. Mussolini feljegyzése (a szerződés tervezete), 1928. március 2.

286 Iratok IV. 117. irat. Tahy a Külügyminisztériumnak, 1928. május 29.

287 Candeloro 2014. 175.

288 Grandi 1985. 248.

A fenti, inkább epizód jellegű események mellett az olasz politikának a fasizmus első éveiben két sarkalatos pontja volt: a „római kérdés”²⁸⁹, valamint a Jugoszláviával való viszony.

Amint arról már szó esett, hatalomra kerülése után Mussolini kiemelt célnak tartotta a pápai állammal való megegyezést. Az olasz kormányfő tisztaban volt azzal, hogy népe hagyományosan kötődik a katolikus egyházhoz és a valláshoz, ezért az egyházellenesség csorbát ejthetett volna a fasiszta párt tekintélyén. Ráadásul – mint később, a szerződésről folyó tárgyalások idején az olasz vezetők fogalmaztak – a katolikus egyházzal történő kiegyezés egyfajta győzelmet jelentett a fasizmus egyik legfőbb ellensége, a szabadkőművesség felett is.²⁹⁰

Csaknem hét évig tartó, hosszabb-rövidebb időre megszakadó, majd többször újrainduló tárgyalásokat követően Mussolini és Pietro Gasparri bíboros államtitkár 1929. február 11-én írták alá azt a három részből álló egyezményt, amely pontot tett a „római kérdés” végére, és amellel, hogy rendezte Olaszország és az Apostoli Szentszék békekötése, megteremtette az önálló pápai államot is. Az esemény igencsak megnövelte Mussolini népszerűségét Olaszországban, és egyúttal nemzetközi tekintetben is pozitív fogadtatásra talált.²⁹¹

A megállapodás első része, a lateráni szerződés rögzítette Vatikán állam pontos területét és a pápai állam fennhatósága alá tartozó templomok, paloták, egyéb intézmények listáját. Kimondta a Szentszék szuverenitását, és önálló nemzetközi tényezőnek nyilvánította azt. Meghatározta, hogy mely köztérek tartoznak a Vatikán fennhatósága alá, és lefektette a vasútállomás hollétét. Elismerte államvallásként a katolikus felekezetet, és kimondta, hogy a Szent Péter térnek nyilvánosan látogathatónak kell maradnia annak érdekében, hogy a pápai állam és a katolikus hívek között kapcsolatot lehessen teremteni. A pápa személyét szentnek és sérthetetlennek nyilvánította.²⁹² Az egyezmény második része a pénzügyi konvenció volt, amelynek értelmében az olasz állam 750 millió líra kártérítést adott a Vatikánnak az 1871-ben elszenvedett veszteségeikért, és további

289 Az olasz egységért vívott küzdelem – Risorgimento – utolsó fázisa az volt, amikor az 1861-ben kikiáltott Olasz Királyság csapatai benyomultak Rómába, és fővárosukká tették azt. A királyi csapatok ajánlatot tettek a francia katonák védelmét élvező pápai államnak, amely bizonyos területet és éves apanázt biztosított volna az egyházi állam részére, azonban IX. Pius (1846–1878) visszautasította azt, és önkéntes fogságba vonult vissza a Lateráni Palotába. Ezzel együtt megtiltotta, hogy a katolikus körök részt vegyenek az olasz állam politikai életében, ami a hagyományosan vallásos, de a Risorgimento eszméit is fontosnak tartó olasz nép körében egyfajta meghasonlást eredményezett. Az Olaszország legégetőbb belpolitikai problémáját jelentő ügy a „római kérdés” elnevezéssel került be a köztudatba, amelynek megoldása a lateráni szerződés megkötéséig váratott magára.

290 De Felice 1968. 407.

291 Ormos 2019. 230.

292 Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato della Santa Sede (S.RR.SS.). Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS.) Italia IV. Pos. 702. Fasc. XIX. a. Convenzioni Lateranensi. ff. 3. (az egész füzetet ez a szám jelöli). Trattato fra la Santa Sede e l'Italia, 1929. február 11.

egymilliárd líra államkötvényt bocsátott a Szentszék rendelkezésére. A harmadik rész, a konkordátum pedig részletesen szabályozta Olaszország és a pápai állam viszonyát.²⁹³

Az aláírási ceremónián Grandi is jelen volt, aki visszaemlékezésében úgy vélte, hogy a katolikus egyházzal történő megegyezés a fasiszta politika egyik legnagyobb sikere, amely soha nem látott tekintélyt hozott Mussolininak az olasz nép körében. Amint az államtitkár fogalmazott, a sors akarata volt, hogy XI. Piusz személyében egy erős akaratú pápa, Mussolini képében pedig egy jó statiszta kortársak legyenek, mert ezt az egyezményt csak két ilyen személyiség találkozása eredményezhette. A szertartás alatt Grandi igyekezett végig kedélyesen mosolyogni, ám Mussolini – aki a lateráni bazilikához történő utazás alatt szokatlanul vidám volt – sápadt és komoly maradt, majd szó nélkül hagyta el a helyszínt.²⁹⁴ A megegyezés ellenére az olasz kormány és a Szentszék közötti nézeteltérések a későbbiekben is időről időre fellángoltak, aminek legfőbb oka az volt, hogy a katolikus körök úgy érezték, hogy az olasz állam korlátozza egyrészt az Actio Catholica tevékenységét, másrészt pedig az egyháznak az oktatásban betöltött szerepét.²⁹⁵

Ahogy arra már Contarini lemondása kapcsán utalás történt, az olasz politika másik kényes kérdését a Jugoszláviával való viszony jelentette. Amikor 1929. január 27-én lejárt az öt évvel azelőtt, 1924-ben aláírt római paktum, az olasz és a külföldi sajtót egyaránt élénken foglalkoztatta az a kérdés, hogy vajon a szerződést meghosszabbítják-e. Grandi naplójában kifejtette, hogy nézete szerint nem szabad elkapkodni az erről való döntést, mert „*a váratlan jugoszláv belpolitikai válság a segítségünkre van*”.²⁹⁶

A „belpolitikai válságot” az jelentette, hogy 1929. január 6-án I. Sándor jugoszláv király diktatúrát vezetett be országában „a belső, etnikai konfliktusok megoldása érdekében”, ahogyan ő fogalmazott.²⁹⁷ Ennek előzménye, röviden összefoglalva, az volt, hogy Jugoszlávia, bár kormányzatát tekintve a szerb Karađorđević-dinasztia egységes vezetése alatt állt, etnikai tekintetben távolról sem volt egységesnek tekinthető. A birodalomban a nagyobb nemzetiségek – szerbek, horvátok, szlovének – és egyéb kisebbségek – bosnyákok, macedónok, dalmátok, magyarok, németek, olaszok, albánok és románok – éltek együtt. E népek nyelvileg, vallási tekintetben, valamint kulturális és történelmi hátterüket tekintve is rendkívül különbözőek voltak. A nemzeti ellentétek leginkább a szerb–horvát viszályban voltak tetten érhetőek, mivel az összlakosság mintegy 40%-át a szerbek, 24%-át pedig a horvátok tették ki.²⁹⁸ De szeparatizmusra törekedtek a macedónok is, akik a bolgár kormány támogatásával szintén okoztak kellemetlenségeket a szerb vezetésnek. Ők már az Oszmán Birodalom fennállásának utolsó évtizedei alatt, 1893-ban megalakították a Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Vnatrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija, VMRO – nevű szerveze-

²⁹³ Uo.

²⁹⁴ Grandi 1985. 253–255.

²⁹⁵ Ormos 2019. 232–234.

²⁹⁶ ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Fasc. 90. Sottofasc. 1. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 1. Gennaio–febbraio. 1929. január 27.

²⁹⁷ Sokcsevits 2011. 492.

²⁹⁸ Ormos 1984. 16.

tet, amely a macedón területek önállóságát tűzte ki célul vagy egy délszláv föderációon belül, vagy pedig egy Bulgárián belüli autonóm területként.²⁹⁹ Mivel a macedón szervezet Olaszország számára eszközt jelenthetett Jugoszlávia gyengítéséhez, az olasz kormány az 1920-as években keresni kezdte a kapcsolatot annak vezetőivel. A VMRO-hoz fűződő viszony megerősítésével kapcsolatban Grandi 1927 szeptemberében kapott megbízatást, amelynek során Naum Tomalewskival, a VMRO egyik vezetőjével találkozott, akit biztosított arról, hogy az olasz kormány a legmélyebb érdeklődéssel viseltetik a macedón kérdés iránt.³⁰⁰

A VMRO-val folyó tárgyalások kapcsán Grandi feljegyezte a naplójában, hogy Olaszország számít a szervezetre a jugoszláv-ellenes törekvések sikerre viteléhez, ezért a kormány elkötelezett a macedónok terveinek, különösen a Tomalewski által képviselt irányvonalnak a morális támogatása mellett.³⁰¹

Bulgáriát illetően valamivel később, 1929 februárjában merült fel az az elképzelés, miszerint az olasz–bolgár viszonyt dinasztikus úton, Borisz cár és az olasz király egyik lánya, Giovanna (Johanna) hercegnő házassága révén lehetne szorosabbá fűzni. Noha a terv eleinte nem aratott osztatlan sikert a felmerülő, elsősorban vallási nehézségek miatt, Grandi kitűnőnek tartotta az ötletet: „*Kár, hogy mostanában nem esik szó róla. Borisz király kiváló katona. Tavaly ismertem meg őt a Villa Torloniában, amikor inkognitóban Rómába látogatott. Egy olasz királyné Bulgáriában többet érne, mint tíz diplomáciai paktum.*”³⁰²

Ami a horvát szeparatizmust illeti, az azt követően erősödött meg, hogy 1928. június 20-án udvarhű, szerb elkövetők halálosan megsebesítették a Horvát Parasztpárt (Hrvatska Selička Stranka) vezetőjét, Stjepan Radićot.³⁰³ Az esetet követően a horvát koalíció elhagyta a parlamentet, és a horvátok addig csak körvonalazódó függetlenségi mozgalmának erőteljesebb szervezésébe kezdett.³⁰⁴ Miután I. Sándor bevezette a diktatúrát, több horvát nemzetiségű politikus emigrációba kényszerült. A szeparatisták legradikálisabb csoportjának vezetője, Ante Pavelić Olaszországot választotta menedékhelyéül, ahol megalapította az Usztasa Horvát Forradalmi Szervezetet (Ustaša Hrvatska Revoluciona Organizacija), röviden Usztasát, amely Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását tűzte ki célul, nem riadva vissza az esetleges fegyveres konfliktustól sem.³⁰⁵ E szervezet megalakulása jelentette azt a fordulatot, amelyre Grandi a naplójában célzott. Grandi realizmusát mutatja ugyanakkor, hogy – azzal együtt, hogy a „horvát kérdés” alakulását kedvezőnek ítélte – azt is feljegyezte a naplójában a horvátok és a macedónok mellett, hogy eszközt jelenthetnek az olasz

299 Jelavich 1996. 83–84.

300 Adriano–Cingolani 2011. 55.

301 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 1. 1929. január 27.

302 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Fasc. 90. Sottofasc. 2. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 2. 1929. február 2.

303 ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 341. Rapporti politici. Telegramma N. 9724/2164. 1928. október 31.

304 Gobetti 2001. 20.

305 Sokcsevits 2011. 494.

célok megvalósításához, egyúttal a Jugoszláviával való viszony normalizálásának legfőbb akadályát is ők képviselik. A délszláv állam és hazája közötti feszültséget Grandi egyébként olyannyira súlyosnak látta, hogy nem tartotta kizártnak azt sem, hogy a konfliktus a közeljövőben háborúba torkollik majd, ezért úgy gondolta, hogy a hadsereg fejlesztésére mindenképpen szükség van.³⁰⁶

Olasz szempontból a jugoszláv kérdéshez kapcsolódik a Magyarországgal való kapcsolatok megerősítése, amelyben Grandi is szerepet játszott. Mivel ennek a megbízatásnak a magyar történelem szempontjából is jelentősége van, indokoltnak tartom, hogy Grandi többi államtitkári feladatánál kissé részletesebben vizsgáljam azt.

3. A Magyarországgal kapcsolatos államtitkári megbízatások

Az előbbieken láthattuk, hogy a Salvatore Contarini által szorgalmazott olasz–jugoszláv közeledés – annak ellenére, hogy kezdetben kedvező eredmények is születtek ezen a téren – nagyjából 1925–1926 tájékán zátonyra futott. Az egykori külügyi főtitkár távozása után Mussolini hozzálátott, hogy a délszláv állammal kapcsolatos politikát más alapokra helyezze, és az addigi kompromisszumkeresés helyett Jugoszlávia gyengítését fogalmazta meg célkitűzésként, és a jugoszláv-ellenes államokkal kezdte keresni a kapcsolatot. A két szomszédos állam olykor bonyolult, hullámozó diplomáciai viszonyát tekintve szempontunkból annak van jelentősége, hogy az olasz politika jugoszláv-ellenes törekvéseinek egyik lehetséges partnere a közöttük fennálló határviták, és a rendezetlen kisebbségi ügyek miatt Magyarország volt.

Hogy ennek oka érthetővé váljon, szükséges röviden összefoglalni a két világháború közötti időszak talán legjelentősebb magyar miniszterelnökének, Bethlen Istvánnak (1921–1931) az Olaszországgal kapcsolatos politikai elképzelését.³⁰⁷ A miniszterelnök elsődleges célja a trianoni békeszerződés revíziója volt, amelyet csak a győztes hatalmak támogatásával tartott kivitelezhetőnek. Mivel Olaszország is elégedetlen volt a versailles-i békerendszerrel, Bethlen úgy gondolta, hogy az olasz állam a magyar törekvések természetes támogatója lehet. Azonban Olaszországot, mint hatalmi tényezőt önmagában kevésnek tartotta a revízió gyakorlati megvalósításához, ezért hosszú távú célja egy magyar–olasz–német blokk létrehozása volt.³⁰⁸

Grandinak először Genfben, 1926. március 11-én volt alkalma találkozni Bethlenel, aki őszintén bevallotta az olasz államtitkárnak, hogy Magyarország egyelőre csak puhatolózhat külpolitikai téren, aktívabb diplomáciai tevékenységet csak a pénzügyi és a katonai kontroll megszűnését követően folytathat majd. Ehhez kapcsolódóan feltette Grandinak azt a kérdést, hogy Olaszország mit javasolna a magyar kormánynak azt illetően, hogy Magyarországnak mely szomszédjával kellene leginkább a jó viszony ki-

306 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 1. 1929. január 27.

307 Vö. Hamerli 2018.

308 Arról, hogy Bethlen milyen szerepet szánt a külpolitikájában Olaszországnak, részletesen lásd: Ormos 1971.

alakítására törekednie. Erre Grandi azt felelte, hogy erre az éppen folyó olasz–jugoszláv tárgyalások után tud majd konkrét választ adni, és hangsúlyozta, hogy „*Magyarország bírja az olasz kormány szimpátiáit, különösen Mussolini, mint elnök az, aki a Magyarországgal való együttműködést állandóan és erősen hangsúlyozza: ez különben az olasz közvélemény felfogásának is megfelel.*”³⁰⁹

Szeptember 13-án a külügyi államtitkár Walko Lajos magyar külügyminiszterrel találkozott, akinek beszámolt arról, hogy az olasz–jugoszláv megbeszélések jelenleg is folynak, és az olasz kormány szívesen látná, ha Magyarország és Jugoszlávia között is közeledés történne. Kormányára nevében ehhez közvetítést ajánlott Walkónak, és előhozakodott azzal is, hogy alkalomadtán Mussolini örömmel találkozna Bethlennel.³¹⁰ A magyar–jugoszláv közeledés előmozdításában való „segítség” felajánlása természetesen nem valódi közvetítő szándékot jelentett. Mussolini célja éppen ennek ellenkezője, vagyis a Magyarország és a Jugoszlávia közötti kapcsolatok megerősödésének megakadályozása volt, de a diplomáciai megbeszélések során még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy az olasz kormányának saját céljaihoz lenne szüksége Magyarországra. Többek között Grandit is arra utasította, hogy ennek megfelelően tárgyaljon a magyar politikusokkal, úgy, hogy a magyar–olasz viszonyban Olaszország patrónus szerepet tölthessen be.³¹¹

1926–1927-re befejeződött a békeszerződések értelmében Magyarországra helyezett katonai és pénzügyi ellenőrző bizottságok tevékenysége, ezért Bethlen – ahogyan ő hívta – „aktív” külpolitikát kezdhetett.³¹² Ennek köszönhetően az események 1927 elején felgyorsultak. Első lépésként az addigi belgrádi magyar nagykövetet, Hory Andrást Rómába helyezték át, ezzel mintegy demonstrálva azt, hogy mostantól a magyar kormány Belgrád helyett Rómához kíván intenzíven közeledni. Grandi azt a feladatot kapta, hogy Horyval egyeztetve előkészítse Bethlen római utazását,³¹³ amelyre áprilisban került sor. A magyar kormány méltányolta Grandi fáradozásait, és Walko indítványozására az utazási előkészületek megtétele után első osztályú magyar érdemkereszttel tüntették ki az olasz államtitkárt.³¹⁴

A Hory és Grandi között folytatott beszélgetések többnyire apróbb egyeztetések voltak, amelyek Grandi élete szempontjából nem tekinthetőek jelentősnek. Érdeemes viszont idézni Hory egy megjegyzését, ami rávilágít arra, hogy a magyar nagykövet milyennek látta Grandit. Bethlen római utazása előtt nem sokkal az államtitkár felkereste Horyt, hogy beszámoljon neki arról a hírről, miszerint Jugoszlávia fegyverkezést

309 MNL OL. K 64. 19. csomó. 23. tétel. 1926. 154 res. pol. 926. Bethlen és Grandi beszélgetése, 1926. március 11.

310 MNL OL. K 99. Római követség. Távirati könyv, 113. kötet. 95. számjeltávirat. Khuen-Héderváry Horynak, 1926. szeptember 16.

311 DDI. Settima serie, vol. 4. 523. irat. Mussolini Durininak, 1926. december 8.

312 Ormos 1971. 135. A pénzügyi ellenőrzést 1926 nyarán, a helyszíni katonai ellenőrzés alatt tartást pedig 1927. március 31-én szüntették meg az antanthatalmak.

313 MNL OL. K 99. Római követség. Távirati könyv, 113. kötet. 13. számjeltávirat. Hory Walkónak, 1927. február 27.

314 Uo. 41. számjeltávirat. Walko Horynak, 1927. március 21.

folytat Olaszország ellen. Hory hűen továbbította Walkónak az információt, hozzáfűzve: „Grandi úr temperamentuma bizonyos túlzásokat nem zár ki.”³¹⁵

1927. április 5-én Mussolini és Bethlen aláírták az olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződést. A megállapodás szövegét nagyon gondosan készítették elő annak érdekében, hogy az még véletlenül se tartalmazzon semmiféle utalást sem a magyar revíziós elképzelésekre, sem pedig az olaszok jugoszláv-ellenes terveire vonatkozóan. Az így született egyezmény nyilvános szövege öt semmitmondó pontból állt, amelyek leszögezték a két állam közötti baráti viszony tényét, és rendelkeztek az esetleges békéltető eljárási és döntőbírói intézkedések mikéntjéről.³¹⁶ A dokumentumhoz azonban titkos záradék is tartozott, amely kötelezte a feleket arra, hogy az őket kölcsönösen érdeklő politikai kérdéseket, problémákat konzultációk során vitassák meg, és együttműködjenek ezek megoldásában.³¹⁷ A találkozón a két kormányfő Magyarország felfegyverzéséről és a Jugoszláviával kapcsolatos politikáról is megállapodott, és a szerződés aláírását követően a két ország között élénk együttműködés bontakozott ki.³¹⁸

Grandi – attól függetlenül, hogy tevékeny részt vállalt a tárgyalások bonyolításában, hűen követve Mussolini instrukcióit – emlékiratában nem részletezte a fenti eseményeket, csak ennyit jegyzett meg: „A magyar nép nem csupán védelmezőjét látta Mussoliniban, de egyenesen védőszenetnek tekintette őt, aki végrehajthatja azt a csodát, hogy újra naggyá teszi a kis Magyarországot.”³¹⁹ Ahogy a már idős Grandi fogalmazott, ő maga tisztában volt azzal, hogy Olaszország nem rendelkezett elegendő hatalommal ahhoz, hogy a kérdésben gyakorlati segítséget nyújtson, ezért végtelenül sajnálta a magyarokat, amiért túlzott reményeket tápláltak a revíziós törekvések olasz támogatása iránt.³²⁰ Ezzel a minden kétséget kizáróan nagyon reális meglátással kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az 1920-as években a magyar vezetők még Grandit is a revíziós törekvések patrónusának tartották. Erről tanúskodik legalábbis Klebelsberg Kuno vezércikke, amelyet a *Magyarország* című lap számára írt Grandiról: „A budapesti olasz követség értesítése alapján ő állította össze és terjesztette Mussolini elé azt a diplomáciai anyagot, ami a magyar nemzet nagy barátja, a Duce számára lehetővé tett egy meglátást, hogy Magyarország Trianonban kegyetlenül megnyirbálva, lefegyverezve, mesterségesen elszegényítve is nagy erőt jelent Közép-Európában.”³²¹

Visszaemlékezésében Grandi megemlítette, hogy Bethlen 1927-es római látogatásának vizionzásaképp néhány napot Budapesten töltött. Bár az utazást 1928 májusára

315 Uo. 52. számjeltávirat. Hory Walkónak, 1927. március 26.

316 A szerződés szövegét lásd: Halmosy 1983. 267–271.

317 MNL OL. K 64. 24. csomó. 23. tétel. 1927. 73 res. pol. 1927. Feljegyzés Barcza és Durini beszélgetéséről, 1927. február 19.

318 A barátsági szerződés előkészítéséről és a magyar–olasz kapcsolatokról részletesen lásd: Hamerli 2018.

319 Grandi 1985. 249.

320 Uo.

321 Magyarország. 1929. május 3. 1. „Dino Grandi – írta: Klebelsberg Kuno gróf”

datálta,³²² a levéltári forrásokból és a sajtóból tudjuk, hogy arra valójában 1929. május 2–5. között került sor.³²³ A kormányközeli *8 Órai Újság* beszámolója szerint Dino Grandi a feleségével 1929. május 3-án délelőtt 10 órakor, vonattal érkezett meg Budapestre, ahol hatalmas ovációval fogadták a házaspárt. A magyar körök – akik Grandiban Mussolini jobbkezét látták – rendkívüli fontosságot tulajdonítottak a látogatásnak, és a külügyi államtitkár fogadására többek között Walko Lajos külügyminiszter és helyettese, Khuen-Héderváry Sándor is a vasútállomásra érkezett. Az üdvözlő ceremóniára rajtuk kívül számos közéleti személyiség, az egyetemisták képviselői, és a magyarországi fasisztabarát szervezetek tagjai is előseregltek.³²⁴ A szintén kormánypárti *Budapesti Hírlap* – amellet, hogy megerősítette a fentieket – tudósított arról is, hogy a látogatásnak „nincsen politikai tartalma vagy célja és valójában nem egyéb pusztán udvariassági ténynél, a mélyen érzett barátság gesztusánál. A barátság és vonzalom külső kifejezésének is megvan azonban a nagy pszichológiai és ennél fogva politikai jelentősége. A kézfogás szimbóluma nemcsak a két nemzet érzelmeit kapcsolja össze, hanem hidat épít a két ország felfogása és tevékenysége között is.”³²⁵ Egy másik írásban a lap beszámolt arról is, hogy Grandi a sajtó részéről érkező kérdések közül a politikai tartalmúakat udvariasan elhárította, hangsúlyozva, hogy nem politikai céllal érkezett Budapestre, hanem azért, hogy Bethlen római látogatását Mussolini nevében viszonzozza.³²⁶

Ezt alátámasztja egy rövid levéltári feljegyzés is, amelyből kiderül, hogy Grandi és Bethlen találkozásán a felmerülő kérdésekben egyetértés uralkodott, de újabb politikai megállapodásokról nem esett szó.³²⁷ A megbeszélésen a két férfi az 1928-ban Magyarországnak ígért katonai kölcsön ügyének és a revízió kérdésének aktuális állását vitatta meg.³²⁸

A beszélgetés részleteinél számunkra jóval érdekesebbek azok a sajtóhírek, amelyek arra világítanak rá, hogy a Grandival találkozó magyarok milyenek látták őt. A *8 Órai Újság* tudósítása szerint „az olasz külügyi államtitkár magas termetű férfi és arca, amelyet a jellegzetes alpini szakáll tesz tipikusan olasszá, sok energiát fejez ki. Drapp

322 Grandi 1985. 248.

323 MNL OL. K 63. 271. doboz. 1929 – 23/1. tétel. 1858. pol. 1929. Feljegyzés Walko részére, 1929. május 18.

324 *8 Órai Újság*. 1929. május 3. 1–2. „Grandi államtitkár: Olaszország féltő gonddal kíséri, miképpen szabadul meg gondjaitól a magyar nemzet” (A korabeli sajtóhírek címeit, valamint az újságcikkekből származó idézeteket az akkori írásmóddal, változatlan formában közlöm. A mai helyesírási szabályzat szerint másképpen írandó szavakat aláhúzással jelöltem.)

325 *Budapesti Hírlap*. 1929. május 5. 1. „Az európai béke szolgálata”

326 *Budapesti Hírlap*. 1929. május 3. 1. „Mussolini nevében jöttem Magyarországra – mondja Grandi államtitkár”

327 MNL OL. K 63. 271. doboz. 1929 – 23/1. tétel. 1858. pol. 1929. Feljegyzés Walko részére, 1929. május 18.

328 MNL OL. K 64. 1929 – 23. tétel. 1929-23-404. Bethlen és Grandi beszélgetése, 1929. május 3. A katonai kölcsön folyósítását Mussolini 1928 tavaszán ígérte meg Bethlennek, amikor a magyar miniszterelnök titokban, inkognitóban Milánóba látogatott. A milánói találkozóról lásd: Hamerli 2018.

felöltöt, szürke ruhát visel, dús szőkés haját hátrafésülve hordja. Egész megjelenésében közvetlen és rokonszenvekeltő. [...] Modorában van valami megvesztegető charme.”³²⁹ Hasonlóan nyilatkozott róla a Pesti Hírlap is: „a szeme elevenen csillog, az ajkán állandó mosoly, mozdulatai élénkek, mintha a tagjai finom rugók pattanására mozognának. Gesztenyebarna félhosszú haját a fejére hátrafésülve viseli. Állán kicsiny, keskeny, hegyes szakáll, ajaka fölött rövidre nyírott bajusz. [...] Dino Grandi, aki Mussolini mellett a külügyek legfőbb intézője, maga is mindössze harminchárom éves ember.”³³⁰

A négynapos látogatás alatt az olasz külügyi államtitkár Walko és Ercole Durini di Monza budapesti olasz nagykövet kíséretében Esztergomba is elutazott, ahol Serédi Jusztinián hercegprímás fogadta őt. Grandi, Budapesthez hasonlóan, Esztergomban is nagyon jó benyomást keltett. Este Durini adott díszvacsorát külügyminisztere tiszteletére, ahol a legjelentősebb magyar vezetők, név szerint Bethlen István, Walko Lajos, Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter és Csáky Károly hadügyminiszter a feleségeikkel, valamint Vass József népjóléti miniszter és a budapesti olasz katonai attasé, Giovanni Oxilia ezredes is jelen voltak. A vacsorát követően mintegy 250 fő estélyre is sor került, ahol a diplomáciai kar vezető tagjai, valamint a budapesti politikai, a művészeti és a gazdasági élet legnevesebb személyiségei vettek részt.³³¹

A látogatás utolsó napján a Grandi-házaspár Bethlenhez volt hivatalos ebédre, délután pedig Horthy Miklós kormányzóval is alkalmuk nyílt találkozni.³³² Erről a két programról Grandi is beszámolt a visszaemlékezésében. A fogadáson a külügyi államtitkár megismerhette József főherceget, aki 1918-ban a Piavénál az osztrák–magyar hadtest parancsnoka volt. A főherceg emlékiratot is közzétett az első világháborús tapasztalatairól, amelyben megemlékezett az olasz katonák erényeiről is, amiért Grandi, aki olvasta József főherceg emlékezését, a találkozás alkalmával nem mulasztott el köszönetet mondani.³³³ A Horthyval való találkozására Grandi így emlékezett vissza: „A kormányzó, Horthy admirális, aki egykor az osztrák tengeri flotta parancsnoka volt az Adrián, tiszteletteljes fogadtatásban részesített. Baráti közvetlenséggel, tökéletes venetói dialektusban beszélt velem.”³³⁴

Hazautazása előtt Grandi ellátogatott a budapesti olasz fascio székházába is, ahol rendkívüli fogadtatásban részesítették. A külügyi államtitkár és felesége május 5-én, vasárnap este 6 órakor utazott el Budapestről,³³⁵ ahová Grandi néhány évvel később külügyminiszterként is visszatért.

329 8 Órai Újság. 1929. május 3. 1–2. „Grandi államtitkár: Olaszország féltő gonddal kíséri, miképpen szabadul meg gondjaitól a magyar nemzet”

330 Pesti Hírlap. 1929. május 3. 2. „Fogadtatás a magyar fővárosban”

331 Budapesti Hírlap, 1929. május 5. 13. „Grandi szombaton a hercegprímás és az olasz követ vendége volt”

332 Magyarország. 1929. május 7. 4. „Grandi vasárnap este hazautazott Budapestről”

333 Grandi 1985. 249. Az említett emlékirat: József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. Budapest, 1927.

334 Grandi 1985. 249.

335 Magyarország. 1929. május 7. 4. „Grandi vasárnap este hazautazott Budapestről”

NEGYEDIK FEJEZET: A KÜLÜGYMINISZTER

1. Hivatalba lépés, célkitűzések

1929. szeptember 11-én Grandi üzenetet kapott Mussolinitól, amelyben mindössze annyi állt, hogy a kormányfő másnap reggel 8 órakor várja őt a hivatalában. Az államtitkár a megadott időpontban, mit sem sejtve lépett Mussolini elé, aki ezekkel a szavakkal fordult hozzá: *„Mint láthatod, megtartom az ígéretemet, amit négy évvel ezelőtt tettem neked, amikor megérkezted a Palazzo Chigibe. Mostantól te vagy a felelős a külügyekért, beiktatási ceremóniát rendezni felesleges.*”³³⁶

Mussolini ezután elhagyta a szobát, Grandi pedig döbönt, ám meghatott csenddel fogadta a kinevezését. Erre a pillanatra később így emlékezett: *„Egyedül maradtam a hatalmas asztalnál, ahol a Duce hét éven át dolgozott. Felemeltem a tekintetem, és néztem a 15. századi gobelineket a falon. Harmincnégy évesen külügyminiszter voltam, Európa külügyminiszterei között a legfiatalabb.*”³³⁷

Grandi már hosszabb ideje reménykedett abban, hogy Mussolini hamarosan rábíz valamilyen, az államtitkári pozíciónál fontosabb tisztséget. Ebben bízva időnként eljátszott a gondolattal, hogy Mussolini esetleg visszaállítja a külügyi főtitkárságot, vagy kinevezi őt valamelyik jelentős nagykövetség, például a washingtoni, vagy a moszkvai olasz misszió élére. A külügyminiszteri kinevezésről azonban álmodni sem mert, mivel – annak ellenére, hogy Grandi megbízásával egyidőben a Duce több minisztercserét is végrehajtott – biztos volt abban, hogy ezt a kulcsfontosságú tárcát Mussolini a saját kezében fogja tartani.³³⁸

Arra a kérdésre, hogy az autoriter hajlamú Mussolini miért döntött úgy, hogy átadja a külügyi tárcát Grandinak, Renzo De Felice igyekezett választ találni, amivel véleményem szerint egyetérthetünk. Az olasz történész szerint Mussolini döntésének fő oka az lehetett, hogy a fasiszta berendezkedés megszilárdítása után elérkezettnek látta az időt arra, hogy Olaszország aktívabb külpolitikát folytasson, és tevékenyebb szereplője legyen a nemzetközi életnek. Ennek megfelelően a külügyek irányítása teljes embert kívánt, már csak azért is, mert a külügyminiszteri megbízatás számos külföldi utazással jár együtt, és ez idő tájt különösen sok nemzetközi konferenciára került sor. Mussolinit azonban inkább a belpolitika irányítása kötötte le, így ezeken az eseményeken nem tudott volna minden alkalommal személyesen részt venni, ami – amennyiben ő maradt volna a külügyminiszter – hátrányosan érinthette volna Olaszország tárgyalási pozícióját a nemzetközi fórumokon. Így az egyedüli eredményes megoldást az jelentette, hogy Mussolini átadja valakinek a külügyi tárcát, és keresve sem találhatott

³³⁶ Grandi 1985. 259.

³³⁷ Uo.

³³⁸ Nello 1993. 11–12.

volna erre alkalmasabb személyt az intelligens, jó képességű Grandinál.³³⁹ Mellette szólt az is, hogy – mint láthattuk – Grandi nem szakított teljesen a „hagyományos” olasz diplomáciával, aminek köszönhetően elnyerte a régi külügyi dolgozók bizalmát, és a fasiszta pártban is nagy tekintélyre tett szert. Mindemellett az újdonsült külügyminiszter az elmúlt négy év során jártasságot szerzett a diplomácia útvesztőiben, és – nem elhanyagolható szempontként – Mussolini iránt is hűséges volt,³⁴⁰ és a Duce is megbízott benne. A két férfi viszonyáról még lesz szó a későbbiekben, de annyit talán érdemes előljáróban megjegyezni, hogy viszonyuk 1929-ben jó volt, még akkor is, ha inkább felettes-beosztott kapcsolatként értékelhetjük, mint barátságként. Három év alatt azonban ez gyökeresen megváltozott. Grandi a főnöke iránti lojalitásból ekkor még hallgatott, azonban visszaemlékezésében leírta, hogy nem tartotta jó diplomatának Mussolinit, aki nem volt képes figyelembe venni azt, hogy a nemzetközi tárgyalások során nem lehetséges csak Olaszország érdekeit nézni, hanem az összes résztvevő érdekeit szem előtt kell tartani.³⁴¹ Mussolini nem volt ilyen diszkrét, és már 1932-ben rendkívül negatív véleményt fogalmazott meg a külügyminiszterről, akit ez év júliusában menesztett is a posztjáról azzal az indokkal, hogy Grandi politikája a kormányfő véleménye szerint nem felelt meg a fasiszta párt érdekeinek.³⁴²

Ez azonban még messze volt. Egyelőre 1929-ben járunk, amikor Grandi még Mussolini „jobbkeze” volt, ahogyan sokan nevezték őt. Grandinak a kinevezés napján kelt naplóbejegyzése arról tanúskodik, hogy a fiatalember kimondhatatlan örömmel fogadta az új megbízatását, és megleléssel töltötte el, hogy a Fasiszta Párt kötelékében eltöltött évek munkájának gyümölcse beérett.³⁴³ Jó érzéssel töltötte el őt az is, hogy a külügyminisztérium dolgozói – akiknek külügyi államtitkár korában már volt alkalmuk megismerni őt – szeretetteljes szavakkal gratuláltak neki, kifejezve az iránta érzett megbecsülésüket.³⁴⁴

Grandit 1929. szeptember 13-án a király iktatta be hivatalosan is a tisztségébe. Az eskütétel után III. Viktor Emánuel hosszasan ecsetelte Grandinak, hogy a külpolitikát tartja a legfontosabbnak a nemzet életében, mivel ez képes túlnyúlni az ország határain, és ettől függ a nemzet tekintélye is. A király megkérte Grandit, hogy a jövőbeni megbeszéléseken mindig tartsa szem előtt a fentieket, és azt, hogy éppen ebből következően a külügyminiszter nem elsősorban a pártját, hanem a nemzet egészét kell, hogy képviselje a nemzetközi tárgyalások során.³⁴⁵

A király megállapításával egyetértve Grandi is úgy gondolta, hogy egy nagyhatalom külpolitikáját nem hathatja át az ideológia, azaz a diplomáciai kapcsolatok alakításánál

339 De Felice 1974. 367.

340 Nello 2003. 89–94.

341 Grandi 1985. 272.

342 De Felice 1974. 369.

343 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. Marzo 1929. 1929. szeptember 11.

344 Uo. 1929. szeptember 12.

345 Grandi 1985. 261.

hiba pusztán a világnézeti hasonlóság, vagy különbözőség alapján döntést hozni arról, hogy az adott állam mely országokkal létesít együttműködést. Így Grandi például támogatta a Szovjetunióval történő kapcsolatfelvételt is, amelyet egyébként Mussolini is szorgalmazott.³⁴⁶ Az 1930. október 2-án, a Fasiszta Nagytanács ülésén előadott beszédében,³⁴⁷ amelyben Grandi részletesen bemutatta az általa kívánatosnak tartott külpolitikai irányvonalat, így fogalmazott: *„Azt hiszem, és a történelmi tapasztalat is ezt mutatja, hogy a politikai berendezkedés egy dolog, az államok közötti politikai és gazdasági kapcsolat pedig egy másik. A kapcsolatok, amelyek ma Róma és Moszkva között fennállnak, szintén azt bizonyítják, hogy a nemzet érdekei függetlenek attól a berendezkedési formától, amelyet a nemzetek felépítenek maguknak: ezeknek a kapcsolatoknak a feltétele egyértelműen a tisztelet, és a másik népek belpolitikájába való be nem avatkozás.”*³⁴⁸

Grandi a beszédben hangot adott annak a véleményének is, hogy a mintegy 150 millió fős népességgel rendelkező, hatalmas kiterjedésű Szovjetuniót azért is tekintetbe kellene venniük az európai államoknak, mert az ország hidat képez Európa és Ázsia között.³⁴⁹

Általánosságban Grandi úgy értékelte a helyzetet, hogy *„a világ nyugtalan. Ez az erkölcsi, politikai, társadalmi, gazdasági nyugtalanság ugyanúgy megtalálható a népeknél, mint az emberek lelkében, a háborúban győztes nemzeteknél éppen úgy, mint a legyőzötteknél.”*³⁵⁰

A külügyminiszter ennek fő okát abban látta, hogy a békeszerződésekkel nemcsak a vesztesek voltak elégedetlenek, hanem a győztesek is, ezért a világ népei folyamatosan bizonytalanságban éltek. A győztes hatalmak azért aggódtak, hogy vajon meg tudják-e tartani a győzelem során elért területi gyarapodásukat, a vesztesek pedig arra törekedtek, hogy legalább részben vissza tudják szerezni a tőlük elcsatolt földeket. A bonyodalmakat tovább fokozta az a tény, hogy nemcsak a győztesek és legyőzöttek, hanem az egykori szövetségesek között is egyre súlyosabb ellentétek merültek fel az idő előrehaladtával.³⁵¹

Grandit mindez azért töltötte el aggodalommal, mert meg volt győződve arról, hogy az európai béke elemi érdeke Olaszországnak, annak ellenére is, hogy a Versailles-i békerendszer nyilvánvalóan és jogosan fájdalmat okozott az olasz népnek. Úgy vélte, hogy ha a külpolitikai lépéseket e sérelmek figyelembevételével alakítanák, az jelentősen leszűkítené Olaszország mozgásterét, ezért Grandi azt szorgalmazta, hogy a nemzetközi tárgyalásokon az olaszok tegyék félre ezeket a negatív érzéseket, és inkább arra törekedjenek, hogy egy erős, megfontoltan döntő, határozott és a többi néppel együttműködni kész olasz államot mutassanak a külvilágnak.³⁵²

346 De Felice 1974. 370–371.

347 Grandi 1985a. 277–327.

348 Uo. 288.

349 Uo. 289.

350 Uo. 278.

351 Uo. 278–279.

352 Grandi 1985. 268.

A békéről szólva Grandi így nyilatkozott: „*Mi, akik ebben a világban élünk, természetesen nem hisszük, hogy a béke biztos és állandó. A béke egy fennkölt ideál és törekvés, amelyet az emberek és a népek kétségbeesetten el akarnak érni. Nem lehet, nem is kell ki-nevetni ezt az ideált, amely sajnos az emberi természetből és a történelmi tapasztalatból kifolyólag elérhetetlen, éppen úgy, ahogyan a vallásos emberek hitét sem nevetjük ki. De ahogyan igaz az, hogy az állandó béke egy elérhetetlen ideál, úgy igaz az is, hogy léteznek hosszabb-rövidebb békés időszakok, és hogy a béke olyasvalami, ami még a háborúnál is sokkalta jobban próbára teszi a népek hibáit és erényeit, és megmutatja, jobban, mint a háború, hogy egy nép vajon nagyságra termett-e. Az államfőknek, akiknek felelőssége a nemzet irányítása, legfőbb kötelessége biztosítani népeik számára a lehető leghosszabb és legtartósabb békés periódusokat.*”³⁵³

Grandi saját külügyminisztersége idején a tartós béke biztosítását azért tartotta különösen nagy kihívásnak, mert meglátása szerint 1919-ben olyan békeszerződések születtek, amelyek nem valódi békét jelentettek, csupán fegyverszünetként értékelhetők. Ez magyarázta meg szerinte azt, hogy a nemzetközi életben számos megoldatlan probléma van jelen, amelyek némelyike egy azonnali, súlyos, világméretű konfliktus lehetőségét is magában hordozza.³⁵⁴

A sok jóval nem kecsegtető helyzetben Grandi pozitívumnak értékelte, hogy az Amerikai Egyesült Államok, amelyet a világ legerősebb hatalmának tartott, egyre nagyobb érdeklődést mutatott Európa ügyei iránt,³⁵⁵ és fontos szerepet töltött be a háborút követő nemzetközi kölcsönök folyósításában. Emiatt Grandi az olasz–amerikai kapcsolatok megerősítését az olasz külpolitika egyik fő célkitűzésének tartotta.³⁵⁶ Ebben a meggyőződésében megerősítette őt az is, hogy Anglia – amellyel Grandi, mint külügyminiszter szintén jó viszonyra törekedett – 1929-ben egyezményt írt alá Amerikával, amelynek értelmében a flottakérdést illetően a paritás elve lépett életbe a két állam között. Grandi éppen akkor lett külügyminiszter, amikor az angol–amerikai megállapodást aláírták. Úgy vélte, hogy ez is mutatta a helyes irányvonalat, vagyis azt, hogy az államok közös célja az európai béke fenntartása kell, hogy legyen, amelyet a négy nagyhatalom, Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia és Németország együttműködése garantálna leginkább. Ezen felül Grandi általában véve jó viszonyra törekedett a többi állammal.³⁵⁷ Angliával kapcsolatban egyedül az aggasztotta őt kissé, hogy ekkor került hatalomra a Munkáspárt, amely nyíltan antifasiszta volt. A Ramsay MacDonald vezette angol kormány azonban nyitott maradt az olasz–angol együttműködésre, ezért Grandi félelmei nem igazolódtak.³⁵⁸

Grandi nézete szerint az Angliával való jó viszony nemcsak az olaszok európai térnyerése szempontjából lett volna kedvező, hanem Olaszország afrikai ambíciói tekin-

353 Grandi 1985a. 308.

354 Uo. 309.

355 Uo. 281.

356 Nello 1993. 14.

357 Grandi 1985. 271.

358 Nello 1993. 19.

terében is, amely végső soron már a Risorgimento óta megfogalmazódott az olasz külpolitikai célkitűzések között. Grandi egyetértett azzal a gondolattal, amit a rá nagy hatást gyakorló Alfredo Oriani fogalmazott meg, hogy Olaszországnak egyfajta civilizációs szerepe van Afrikában, és az olasz államot az afrikai gyarmatszerzés teheti nagyhatalommá. Ezért Grandi a külügyi pályafutása során több alkalommal kijelentette, hogy Olaszországnak el kell érnie azt, hogy megkapja a gyarmatokból neki ígért részt, amelyről Versailles-ban a többi győztes hatalom megfeledkezett.³⁵⁹ A már idézett beszédében így nyilatkozott erről: „*Nemzetünknek civilizációs küldetést kell teljesítenie a fekete kontinensen, ezért generációnknak van egy megoldandó problémája: a gyarmatosítás kérdése. Ránk vár a feladat, hogy [a kérdést] ismét felvessük a nagyhatalmak előtt, amelyek csinálták a békét, és amelyek nem ismerték el Olaszország jogait.*”³⁶⁰

A gyarmatosítás sikerre viteléhez Grandi szerint az volt az első lépés, hogy Olaszország megegyezzen Franciaországgal és Angliával Etiópiát illetően, és közben az olasz kormány az etióp császárt is biztosítsa a békés szándékairól.³⁶¹ Franciaország és Olaszország között viszont továbbra is folytatódott a régi rivalizálás az európai hegemonia kérdése miatt. Ezt jól érzékelteti Grandi reakciója, amelyet Gustav Stresemann német külügyminiszter halálhírére adott, amely 1929. október 3-án érkezett az Olasz Külügyminisztériumba. „Stresemann ellenségünk volt” – írta Grandi. A bejegyzésből nem derül ki, hogy Grandi miért látta Olaszország ellenségét a német államférfiban, de annak a nézetének hangot adott, hogy a német külügyi vezetésben kényszerűen bekövetkező változtatásnak köszönhetően Olaszország nagyobb teret nyer majd Európa nemzetközi életében.³⁶² Stresemann utóda Julius Curtius lett, aki Grandi szerint „kemény, és nem olyan negédes, mint Stresemann volt”,³⁶³ ezért az ő miniszterségének köszönhetően az olasz kormány számíthatott arra, hogy Németország az addigiaknál jobban fog ragaszkodni az egyenjogúságához, ami – olasz szempontból kedvező módon – ellehetetleníti a német–francia kapcsolatok megerősödését.³⁶⁴

Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy Grandi törekedett arra, hogy Olaszország egyenlő távolságot tartson Berlintől és Párizstól, annak érdekében, hogy az olasz külpolitika mozgásterét a lehető legnagyobb maradjon, és az olasz kormány ne kötelezze el magát sem a franciák, sem pedig a németek mellett.³⁶⁵ Olaszország külpolitikai lehetőségeit illetően Grandi képes volt arra, hogy reálisan felmérje a helyzetet, vagyis azt, hogy az olasz állam nem rendelkezett elegendő politikai, katonai és gazdasági potenciállal ahhoz, hogy Európa vezető államai közé tartozzon.³⁶⁶ Grandi úgy vélte, hogy ennek eléréséhez Olaszországnak időre van szüksége, ezért első lépésként az olasz külpolitikát úgy kell alakítani,

359 De Felice 1974. 373–375.

360 Grandi 1985a. 285.

361 Uo. 286.

362 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 3.

363 Uo. 1929. október 4.

364 Nello 1993. 22.

365 Uo. 25.

366 De Felice 1974. 377.

hogy Olaszország lehetőség szerint egyensúlyi szerepet töltsön be – vagy ahogy fogalmazott, döntő súly (*peso determinante*) legyen – Franciaország és Németország között.³⁶⁷ Németországot illetően Grandi tisztában volt azzal, hogy a németek idővel vissza fogják nyerni a nagyhatalmi státuszukat, és tényerésre fognak törekedni Európában, ám az ehhez szükséges időt – Mussolinihoz hasonlóan – túlbecsülte, miközben Olaszország potenciálját némileg túlértékelt, még akkor is, ha a kormányfőnél jobban látta az ország gyenge pontjait.³⁶⁸ Franciaországgal kapcsolatban Grandi megemlítette az expozéban azt is, hogy ha Olaszországnak sikerülne konszolidálni kapcsolatait a franciákkal, az jótékony hatással lenne az olasz–jugoszláv viszony alakulására is.³⁶⁹

A már említett rivalizálás miatt ugyanakkor Grandi kereste a módját, hogy miként lehetne növelni Olaszország súlyát Franciaországgal szemben az európai politikában. Erre a legkézenfekvőbb megoldásnak a külügyminiszter a leszerelés támogatását tartotta, amely véleménye szerint lépést jelentett volna a Versailles-i békerendszer revíziójához – Grandi szerint az első világháború után kialakult status quo kedvezett leginkább a francia hegemoniának, ezért tartotta szükségesnek a felülvizsgálatát. A leszerelés ráadásul olyan praktikus eredményeket is hozott volna, hogy annak bekövetkezése esetén az olasz kormánynak nem kellett volna hatalmas kiadásokat fordítani a hadsereg fejlesztésére, ami segítette volna Olaszországot abban, hogy kilábaljon a gazdasági világválság okozta nehézségekből. Ezen túlmenően az államok általános lefegyverzése tovább növelte volna a fasiszmus tekintélyét a békepárti olasz társadalom előtt, nemzetközi szinten pedig előmozdította volna az angol–olasz kapcsolatok megerősödését. Grandi elgondolásait ráadásul az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányai is jónak tartották.³⁷⁰

A leszerelésről való tárgyalások alapvetően a Népszövetség keretein belül folytak, amellyel szemben Mussolini és a fasiszták többsége ellenérzéssel viseltetett, ám Grandi úgy gondolta, hogy Olaszország csak úgy vehet részt igazán aktívan a nemzetközi kapcsolatok alakításában, ha együttműködik a szervezettel: „Az, hogy Olaszország politikája mind ez ideig békepolitika volt, vitathatatlan. De ugyancsak tény, hogy ezt a békepolitikát mindig a Népszövetségen kívül, az ellenében folytattuk. Ez érthető lehet az ideológia és a párt politikai tevékenységének területén, amikor azt összevetjük más ideológiákkal és pártpolitikákkal, de nem elfogadható, nem lehet az, a kormányunk diplomáciája esetében.”³⁷¹ – mondta az 1930. október 2-i beszédében Grandi, akit párttársai közül sokan bíráltak a Népszövetség mellett „túlzott elköteleződése, pacifizmusa és európaisága” miatt.³⁷²

A külügyminiszter, bár meghallgatta ezeket a kritikákat, pályafutása során végig hitt abban, hogy ha Olaszország együttműködne a Népszövetséggel, akkor jelentős súllyal bírhatna Európában.

367 Uo. 377–379, és 384.

368 Nello 1993. 26.

369 Grandi 1985a. 304.

370 De Felice 1974. 381–383.

371 Grandi 1985a. 310.

372 De Felice 1974. 379.

Összefoglalva, Grandi legfőbb külpolitikai céljai között megfogalmazódott az európai béke minél tartósabbá tétele a többi állammal – különösen Angliával és az Amerikai Egyesült Államokkal – és a Népszövetséggel együttműködve, ezért támogatta a leszerelést, és igyekezett jó, vagy legalább konszolidált viszonyt kialakítani Európa kormányjaival. Eközben törekedett arra, hogy Olaszország jelentős nemzetközi tényezővé váljon a kontinensen, így figyelemmel kísérte egyfelől Közép-Európa viszonyait és abban az olaszok lehetséges szerepét, másfelől a német–francia viszony alakulását, amelyben egyfajta ellensúlyozó erőként szerette volna látni Olaszországot. Egyszerre igyekezett azon, hogy Olaszország ne kötelezze el magát túlzottan se Németország, sem pedig Franciaország mellett, ugyanakkor mindkét állammal megfelelő legyen a viszonya. Grandi célkitűzései között – elődjeihez hasonlóan – szerepelt az afrikai gyarmatosítás vágya, amellyel Olaszország nagyhatalmi státuszát kívánta biztosítani. Alapelveihez híven arra törekedett, hogy az olasz kormány afrikai ambícióihoz megszerezze Anglia, Franciaország és a Népszövetség támogatását.

Grandi külügyministerségének első és utolsó eseménye is egy-egy leszerelési konferencia volt, a londoni (1930) és a genfi (1932) konferenciák. Saját külügyminiszteri pályafutásának eseményei közül Grandi ezeket a megbeszéléseket, valamint az Amerikában tett látogatását, a közép-európai ügyek közül pedig Ausztria, Németország, és kisebb mértékben Jugoszlávia kérdését tartotta legfontosabbnak (az afrikai gyarmatosítás csak később vált realitássá). A továbbiakban azt mutatom be, hogy Grandi milyen szerepet játszott ezekben a kérdésekben, illetve kitérek arra is, hogy a szempontunkból nagy jelentőségű magyar–olasz kapcsolatokat hogyan értékelte.

2. A londoni leszerelési konferencia

Az első jelentős nemzetközi esemény, ahol Dino Grandi külügyminiszterként képviselte Olaszországot, a londoni leszerelési konferencia (1930. január 21.–április 22.) volt, amely a flottaarányokat kívánta új alapokra helyezni. Az általános fegyverzetcsökkentés céljával megrendezett események sorában az első az 1921–1922-es washingtoni konferencia volt, ahol az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Japán, Nagy-Britannia és Olaszország képviselői 1922. február 6-án aláírták a flottaszerződést, amely megtiltotta a nagy hadihajók építését, és arányszámok segítségével szabályozta, hogy a nevezett országok milyen nagyságú flottát építhetnek. E számok a következőképpen alakultak: Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia: 5-5; Japán: 3; Franciaország és Olaszország: 1,75-1,75.³⁷³ Szempontunkból ez a szerződés azért lényeges, mert ennek értelmében Olaszország és Franciaország a paritás elvének megfelelően azonos nagyságú flottával rendelkezhetett.

1929. október 7-én azonban Arthur Henderson brit külügyi államtitkár – az Amerikai Egyesült Államok kormányával való előzetes egyeztetést követően – jegyzéket

373 Ormos–Majoros 2003. 301.

intézett az olasz, a francia és a japán kormányokhoz, hogy felülvizsgálják a washingtoni egyezményben foglaltakat.³⁷⁴ Az olasz kormány elfogadta az 1930 januárjára tervezett londoni leszerelési konferenciára szóló meghívást, azzal a kikötéssel, hogy az olasz–francia partitás nem képezheti vita tárgyát.³⁷⁵

Grandi diplomatapályájának szempontjából a londoni konferencia azért tekinthető jelentősnek, mert az újdonsült külügyminiszternek először ezen a tárgyalássorozaton nyílt alkalma arra, hogy a leszerelésről való véleményét – amelyet az olvasó már megismerhetett – nyilvánosan is képviselje. Amikor az amerikai–brit meghívás megérkezett az Olasz Külügyminisztériumhoz, Grandinak két nehézséggel is szembe kellett néznie: egyfelől azzal, hogy Mussolini nem támogatta Olaszország részvételét a londoni konferencián, másfelől pedig azzal, hogy a Washingtonban elismert olasz–francia paritás gyenge lábakon állt.

Ennek fényében Grandinak először Mussolinit kellett meggyőznie a konferencián történő részvétel szükséges voltáról, mivel a Duce alapvetően nem értett egyet a leszerelés politikájával, és hallani sem akart a meghívás elfogadásáról. Két évvel korábban, 1927-ben vissza is utasított egy hasonló invitálást, amely a Genfben megrendezésre kerülő tengeri leszerelési konferenciára szólt, és amelyen egyébként Franciaország sem képviseltette magát.³⁷⁶ Grandi már ezzel az elutasítással sem értett egyet, mivel meglátása szerint Mussolininak a fegyverkezés kérdésében elfoglalt álláspontja, valamint a Népszövetség intézményével szemben tanúsított elutasító magatartása azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy Olaszország elszigetelődik, és a békét akadályozó állam benyomását kelti.³⁷⁷

Külügyminisztériumi államtitkárként nem Grandié volt a döntő szó a kérdésben, ezért az 1927-es konferencián Olaszország valóban nem vett részt, azonban külügyminiszterként Grandi jobban érvényesíthette az akaratát. Az előzőekben vázolt célkitűzéseinek megfelelően Grandi támogatta a leszerelést. Ennek egyfelől volt egy praktikus oka, nevezetesen az, hogy a gazdasági nehézségekkel küzdő Olaszország számára könnyebbséget jelentett volna, ha nem kellett volna hatalmas pénzüsszegeket fordítania a hadsereg fejlesztésére, és ráadásul a fasiszta kormányzat a javarészt békepárti olasz társadalom előtt is jó pontot szerzett volna ezzel az akcióval. Másfelől Grandi külpolitikai szempontból is kedvező lépésnek tartotta a leszerelést, mivel a fegyverzetcsökkentés mellett foglaltak állást az amerikai és a brit kormányok, amelyekkel az ifjú külügyminiszter jó viszonyt kívánt kialakítani. Ezen túlmenően Grandi úgy vélekedett, hogy a leszerelést támogató lépések csapást mérhetnek Franciaország európai hegemoniájára, ami növelheti Olaszország súlyát Franciaországgal szemben, arra kényszerítve az utóbbit, hogy megegyezést keressen az olasz kormányval. Grandi szerint a francia hegemoniát nagymértékben növelte a Versailles-i békerendszer, és ilyen értelemben a francia biztonság nemcsak Franciaországnak volt érdeke, hanem az összes olyan államnak, amelynek volt félnivalója Németország revanszökevényeitől. Ebből következően – fő-

374 Grandi 1985a. 137.

375 De Felice 1974. 384.

376 Grandi 1985a. 138.

377 Grandi 1985. 279.

szereplőnk megítélése szerint – Franciaország azért akart Európa vezető katonai nagyhatalma lenni, hogy a „biztonság” jelszava alatt saját politikai és gazdasági befolyását biztosítsa a kontinensen.³⁷⁸

Elgondolásainak megfelelően Grandi úgy látta, hogy Olaszország részvétele a leszerelési konferencián több tekintetben is hasznos: egyrészt a főként baloldali európai politikai csoportok által bírált fasiszta rendszer számára jó pontot jelentett, hogy Olaszország késznek mutatkozik a nemzetközi együttműködésre, és közben az olasz delegáció konstruktív javaslatokat is megfogalmaz a tárgyban; másrészt Grandi bízott abban, hogy a részvétel megalapozhatja a diplomáciai kapcsolatok megerősítését Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal; harmadrészt pedig a tárgyalások sikere megteremtette volna a francia–olasz viszony konszolidálásának lehetőségét. Ezeket az érveket Mussolini is elfogadhatónak tartotta, így néhány hetes huzavona után az olasz kormány igent mondott a brit–amerikai meghívásra.³⁷⁹

A másik kihívás, a paritás kérdése ennél is nehezebbnek bizonyult. Mielőtt erre rátérnék, fontos szót ejteni a londoni konferencia összehívásának közvetlen előzményeiről. Az 1927-es leszerelési konferencia kudarcát követően, 1928 tavaszán Frank B. Kellogg amerikai külügyi államtitkár felvetette egy olyan megállapodás megkötésének szükségességét, amelynek értelmében az ahhoz csatlakozó államok lemondanak a háborúról, mint a nemzetközi konfliktusok megoldásának eszközéről. A tervvel Aristide Briand francia külügyminiszter³⁸⁰ is egyetértett, így a két politikus közösen kezdeményezett tárgyalást az elgondolásról, és 1928. augusztus 27-én sor került a Kellogg–Briand paktum aláírására, amelyhez 1929 végéig 54 állam csatlakozott.³⁸¹ Időközben a francia kormány a britekkel is megbeszéléseket folytatott, amelyek eredményeképp megegyezés született közöttük a flottakérdésről, ám ezt az amerikai és az olasz vezetők egyaránt elfogadhatatlannak tartották.³⁸² Ennek következtében először Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok között kezdődtek tárgyalások a flottát érintő rendelkezésekről (1929. június), amelyek sikerrel zárultak: a Herbert Hoover és Ramsay MacDonald nevével fémjelzett egyezmény véglegesen elismerte a brit–amerikai paritást, amelyet 1922-ben, Washingtonban a brit kormány eredetileg nehezményezett.³⁸³ Ezután került sor az említett októberi meghívásra, amelynek célja az volt, hogy a flottakérdésben érdekelt öt nagyhatalom együttesen is megegyezésre jusson.

Ezzel párhuzamosan Franciaország és Olaszország között is egyeztetések folytak a kérdésről, amelyek azonban nem Grandi várakozásainak megfelelően haladtak. A külügyminiszter már a brit–amerikai meghívás másnapján, október 8-án feljegyezte a naplójában, hogy a flottaegyezményről folyó előzetes megbeszélések az olaszok szem-

378 De Felice 1974. 381–383.

379 Grandi 1985. 281.

380 Aristide Briand (1862–1932) a miniszterelnöki posztot is több ízben (hat alkalommal) betöltötte, de volt belügy-, kultusz- és oktatási miniszter is.

381 Ormos–Majoros 2003. 317.

382 Grandi 1985a. 139.

383 Uo. 141.

pontjából aggasztóan alakulnak, mivel az idő előrehaladtával egyre bizonyosabbá válik, hogy olasz–francia vonatkozásban nem fogják alkalmazni a paritás elvét. MacDonald mind jobban hajlott arra, hogy elismerje Franciaország fölényét Olaszország felett, és Grandi úgy látta, hogy erről lassacskán az amerikai vezetést is sikerül meggyőznie.³⁸⁴ E fejleményekért Grandi elsősorban ideológiai okot sejtett, vagyis azt, hogy a Munkáspárt – amelynek MacDonald az egyik vezetője volt – idealista módon közelít a flotta-kérdéshez.³⁸⁵ Ezzel Grandi arra utalt, hogy ő maga nem bízott meg a franciákban: azt gondolta róluk, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok előtt a francia kormány ugyan úgy tett, mintha szívügye lenne a leszerelés és meg akarna egyezni Olaszországgal,³⁸⁶ valójában azonban – ahogyan arra Grandi emlékezett – a francia politika meglehetősen ambivalens volt. Franciaországot egyfelől kötelezte a Népszövetség alapokmánya, amelynek talán legfontosabb kitétele az államok közötti konfliktusok kompromisszumos rendezésére való törekvés volt, ami magában foglalta a leszerelést is. Másfelől azonban a franciák, miközben a fentieknek megfelelően a béke és a leszerelés szükséges voltát hangoztatták, valójában fegyverkeztek.³⁸⁷ A franciák iránti bizalmatlansága ellenére Grandi tisztában volt azzal, hogy az európai együttműködés sikere érdekében Olaszországnak jó viszonyra kell törekednie Franciaországgal. Mint naplójában írta, „*az elkövetkező mintegy tíz évben nincs más lehetőségünk, mint baráti politikát folytatni Franciaország iránt.*”³⁸⁸

Habár Grandi azt jósolta, hogy a Franciaországgal való tíz éves „szívélyes egyetértés” után Olaszország valószínűleg Németországgal fog majd tartani, mivel az olasz kormány céljai több alapkérdésben egyeznek Berlinnel, mint Párizssal, már csak azért is, mert a leszerelés kérdése mellett a franciák és az olaszok között az afrikai gyarmatok ügye is súlyos nézeteltéréseket okoz,³⁸⁹ kísérletet tett a francia kormánnyal történő megegyezésre. A paritás elvéből azonban Grandi nem engedett: „*Meg kell vívunk a haditengerészeti paritás érdekében a csatát Franciaországgal.*”³⁹⁰ – írta naplójában október 13-án, majd egy hónappal később azt javasolta tárgyalási alapelveként, hogy Franciaország szabja meg a flotta arányszámát, amelyet azután Olaszország kész elfogadni,³⁹¹ vagyis Grandi azzal kedvezett volna a francia kormánynak, hogy annak illetékes tagjai dönthettek volna a két állam flottájának nagyságáról.

A flottakérdést érintő kompromisszumon túl Grandi olyan széleskörű megállapodást kívánt kötni Franciaországgal, amely a két ország közötti minden vitás kérdést rendez, és amely egyúttal gyengíti a francia hegemoniát a kontinensen, miközben

384 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 8.

385 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 10.

386 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.

387 Grandi 1985. 280.

388 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.

389 Uo.

390 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 13.

391 Grandi 1985a. 141.

Olaszországot békepárti és felelősségteljes államként tünteti fel.³⁹² A Grandi által elképzelt egyezmény főként a gyarmatok miatti nézeteltérés rendezésére irányult volna. Az olasz külügyminiszter azt várta a francia kormánytól, hogy az ismerje el Olaszország prioritását a Mediterráneum keleti részén, Albániában és Etiópiában. Cserébe az olasz kormány lemondott volna a Tunézia iránti igényéről,³⁹³ valamint hajlandó lett volna engedelményekre a fegyverkezés tekintetében.³⁹⁴ Franciaország érdekeivel azonban ellentétes volt a paritás elvének elfogadása, amivel a francia vezetők meglátása szerint Olaszország is tisztában volt, még ha az olasz kormány úgy is tett, mintha közeledni kívánna Franciaországhoz. Valójában – így szólt a francia álláspont – Olaszország csak azért hangsúlyozta a leszerelés jelentőségét, hogy ezzel közelebb tudjon kerülni az Amerikai Egyesült Államokhoz.³⁹⁵ Néhány hetes huzavona után a francia kormány végül 1930. január 3-án visszautasította a javaslatot, mivel más elgondolása volt: egyfelől saját szükségleteinek megfelelően akarta meghatározni a saját flottájának nagyságát, másfelől egy, a Mediterráneum térségében érdekelt hatalmak között kötendő biztonsági és garanciális szerződést kívánt tető alá hozni. A tervet Franciaország 1929 decemberében memorandumban foglalta össze a brit kormány számára, amely ellenezte azt, és helyette a relativitás elvét kívánta alapul venni a hamarosan kezdődő londoni konferencián.³⁹⁶

Franciaországhoz hasonlóan Olaszország is előzetes megbeszéléseket folytatott a brit kormánnyal, amelyek csalódást okoztak Grandinak, mivel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az angolok és az amerikaiak a franciáknak kedveznek a paritás fenntartására törekvő olaszokkal szemben. Grandit különösen London hozzáállása érte meglepetésként, mivel addig úgy gondolta, hogy a haditengerészeti fegyverzet általános csökkentése közös olasz–angol érdek, ezért érthetetlen volt számára, hogy MacDonald miért huny szemet a franciák nyilvánvaló fegyverkezése felett. Az olasz külügyminiszter arra számított, hogy a brit és az amerikai kormányok egyrészt elő kívánják mozdítani az olasz–francia kompromisszumot az európai béke érdekében, másrészt – szintén emiatt – nyomást fognak gyakorolni Párizsra annak érdekében, hogy a franciák is a leszerelés politikáját kövessék. Valójában az angolok és az amerikaiak már régen nem az olasz–francia vetélkedésben látták a kontinens békéjét leginkább veszélyeztető tényezőt, hanem az egyre erősödő Németországban, ezért a londoni konferenciát azzal a céllal hívták össze, hogy az öt flottahatalom között hosszú távú megegyezést hozzanak létre, hogy valamelyest felkészülten nézhessenek szembe a majdani német térnyerési törekvésekkel. Ennek a megegyezésnek a legfőbb akadályát pedig a brit és az amerikai kormányok között éppen az jelentette, hogy Olaszország nem engedett a paritás kérdésében. Mindezek fényében Grandi tévedt, amikor azt gondolta, hogy Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok

392 De Felice 1974. 381.

393 Tunézia 1881 óta francia gyarmat volt, azonban Olaszország igényt tartott a területre.

394 Nello 2003. 117–118.

395 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Telegramma in arrivo no. 1572. 1929. december 19.

396 Grandi 1985a. 143.

a franciákra fog nyomást gyakorolni az Olaszországgal való paritás elfogadása érdekében. Ehelyett pont az ellenkezője történt, vagyis a nevezett államok kormányai az olaszoktól várták azt, hogy kompromisszumkészséggel közeledjenek a franciákhoz, mert ezt kívánta az európai érdek.³⁹⁷

Grandi részéről a kompromisszumra való törekvés nem hiányzott, amit a britek és az amerikaiak előtt hangsúlyozni is igyekezett. *„A kormány, amelyet képviselek, széleskörű munkaprogramot fektetett le a nemzet fejlődése érdekében. Ennek a programnak a megvalósítása tartós békét kíván, és az olasz nép erőforrásait és energiáit is ennek kell szentelni. Ezért Olaszország óhaja, hogy szabadon dolgozhasson és tevékenykedhessen egy békés Európában, és egy békés világban. Olaszország kész és hajlandó aktívan és kitartóan részt venni minden olyan nemzetközi együttműködésben, ami közelebb visz minket ennek a célnak a megvalósításához.”*³⁹⁸

A kompromisszum azonban nem jelentette a paritásról való lemondást, amihez Grandi azt követően is ragaszkodott, hogy az angol kormány – annak érdekében, hogy ne kockáztassa a korábbi angol–amerikai–japán tárgyalások eredményeit – felszólította az olaszokat arra, hogy fogadják el a Franciaországnál alacsonyabb arányszámot. MacDonald kijelentette, hogy amennyiben az olasz képviselők erre nem hajlandók, úgy a fent nevezett három kormány négyhatalmi egyezményt fog kötni a franciákkal, ami menthetetlenül elszigetelné Olaszországot.³⁹⁹ Kompromisszumos megoldásként Grandi azt javasolta, hogy a tárgyalások idejére vezessenek be fegyvergyártási moratóriumot a flottához kapcsolódó fegyverkezésben, azonban ez a terv a Franciaország ellenállásán meghiúsult. Ezután Grandi – Mussolinival előzetesen egyeztetve – igyekezett „leleplezni” a franciák hegemon törekvéseit.⁴⁰⁰ Mint fogalmazott, *„az olasz kormány elismeri, hogy egy ország fegyverkezési szükségletei kapcsolatban állnak annak biztonságával. (...) A szó szoros értelmében vett biztonság azonban nem a leszerelést eredményezné, hanem a fegyverkezés folytatását, mivel ahhoz, hogy egy ország abszolút biztonságot élvezzen, biztosítania kell a saját fegyverkezési fölényét az esetleges agresszorok, és a feltételezett agresszió ellen. Olaszország [azonban] kiáll a fegyverzetnek a szükséges minimumra történő leszerelése mellett, ezért az olasz delegáció kész arra, hogy más államokra hagyja a saját fegyverszükségleteinek meghatározását.”*⁴⁰¹ Ezzel Grandi azon túl, hogy a konferencián is utalt a franciáknak tett, már ismertetett javaslatára, nyíltan kifejezésre juttatta azt is, hogy tudomása van arról, hogy Franciaország továbbra is fegyverkezik. Hogy tompítsa az elmondottak élét, Grandi hozzátette, hogy Olaszország hajlandó áldozatokat hozni és csökkenteni a haditengerészeti fegyverzetét abban az esetben, ha elismerik őt egyenrangú tengeri

397 Nello 1993. 67–68.

398 Grandi 1985a. 163. Grandi beszéde a Pilgrims angol–amerikai egyesületnél, 1930. január 28.

399 Nello 1993. 69.

400 Uo. 70.

401 Grandi 1985a. 155. Grandi beszéde a londoni konferencián, 1930. január 23.

hatalomként.⁴⁰² Mindezt egy hónappal később, február 17-én memorandumban is összefoglalta, kiegészítve azzal, hogy az olasz delegáció az 1922-es washingtoni szerződés 1936-ig történő meghosszabbítását javasolja.⁴⁰³ A paritás elvéhez Grandi nemcsak azért ragaszkodott, hogy Olaszország ne kerülhessen hátrányba a többi tengeri hatalommal szemben, hanem azért is, mert – egyébként számos kortársához hasonlóan – számolt a német térnyerés veszélyével is, vagyis azzal, hogy Németország és Franciaország között előbb-utóbb kirobban a háború, amelyben Olaszország is bele fog sodródni majd. Emiatt pedig úgy gondolta, hogy Olaszországnak muszáj felkészülten állni az események elé.⁴⁰⁴ Ezért Grandi különösen a tengeralattjárók teljes leszereléséről szóló brit–amerikai tervet ellenezte, és a konferencián ki is fejtette, hogy Olaszország ezt a fegyvernemet alapvető fontosságúnak tartja a védelme biztosításához.⁴⁰⁵

A londoni konferencia végül kudarcba fulladt abban a tekintetben, hogy csak Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Japán között született megegyezés az arányszámokat illetően (a korábbi 5:5:3 helyett 10:10:7 lett ez az arány), Olaszország és Franciaország azonban nem fogadta el az erre vonatkozó részt. Egyezség született viszont arról, hogy az öt nagyhatalom kötelezi magát arra, hogy 1937-ig nem építenek csatahajót. Néhány hónappal később, 1931 februárjában a britek közvetítő tevékenységének köszönhetően végül sikerült elfogadtatni a paritás elvét Franciaországgal, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a franciáknak korlátozniuk kellett a flottagyártásukat egészen 1936-ig.⁴⁰⁶

Grandi politikai pályája szempontjából a londoni leszerelési konferenciának számos pozitív hozadéka volt. Egyrészt kiváló diplomáciai érzékének köszönhetően Grandi-nak sikerült meggyőznie a tanácskozás résztvevőit arról, hogy Olaszország elkötelezett híve a leszerelésnek – vagy legalábbis a fegyverzet csökkentésének –, és a nemzetközi békének,⁴⁰⁷ másrészt nagyon kedvező benyomást keltett az angolokban és az amerikaiakban, ami miatt a londoni szereplés nemcsak Grandi személyes sikerének tekinthető, hanem Olaszország nemzetközi tekintélyét is növelte,⁴⁰⁸ még azzal együtt is, hogy az olasz–francia kapcsolatokat nem sikerült rendezni.⁴⁰⁹

402 Uo. 152. Grandi beszéde a londoni konferencián, 1930. január 21.

403 Uo. 177–180. Grandi memoranduma a londoni konferencián, 1930. február 17.

404 Nello 1993. 74.

405 Grandi 1985a. 244. Grandi szenátusi beszéde, 1930. június 3.

406 Nello 1993. 117.

407 Santarelli 1967. 85.

408 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Telegramma in arrivo no. 1572. 1929. december 19.

409 Grandi 1985. 282.

3. A Duna-medence és a Balkán

A londoni leszerelési konferencia kapcsán felmerülő kérdésekkel párhuzamosan Grandi a Balkánon és a Duna-medencében uralkodó viszonyrendszerek alakulását is élénk figyelemmel kísérte. Mint láthattuk, az olasz kormány mindkét térségben befolyáshoz kívánt jutni, azonban – bár honfitársaihoz hasonlóan Grandi is szeretett nagyhatalomként utalni Olaszországra – az olasz hatalmi potenciál ehhez nem volt elegendő. Ami a Balkánt illeti, a félszigeten azalatt a hét év alatt, amíg Grandi külügyi államtitkár, majd külügyminiszter volt, végig Jugoszlávia jelentette az olasz külpolitikai érdekeket veszélyeztető fő tényezőt. Míg államtitkárként Grandi követte Mussolini jugoszláv-ellenes politikáját, addig – mint látni fogjuk – az 1930-as években hajlott a délszláv állammal való megegyezésre. Közép-Európában az 1920-as években elsősorban Franciaország állt az olasz tervek útjában, az 1930-as években viszont a német térnyerés vált egyre inkább meghatározóvá, aminek Olaszország azzal kívánta elejét venni, hogy igyekezett a saját befolyása alá vonni Ausztriát.

Tekintve, hogy Magyarország a balkáni és a Duna-menti olasz elképzelésekben egyaránt szerepet játszott, az e térségeket érintő kérdésekre a korábbiaknál hosszabban kitérek., azokról az eseményekről szólva, amelyeket Grandi a saját külügyi tevékenységében jelentősnek ítélt meg.⁴¹⁰ Ezután külön esik szó arról, hogy Grandi mit gondolt Magyarországnak az olasz külpolitikában betöltött szerepéről, és általánosságban a magyar–olasz kapcsolatokról.

Az olasz külpolitikában a Közép-Európával kapcsolatos nehézségeket főként az okozta, hogy Olaszországon kívül Franciaország és Németország is befolyása alá kívánta vonni a térséget. A francia térnyerési törekvés inkább az 1920-as években, Grandi külügyi pályáját megelőzően volt jelentős, de a külügyminiszter a saját pályafutása alatt sem érzékelte Franciaország gyengülését. Azt azonban helyesen ítélte meg, hogy Németország az 1930-as évek elejétől kezdve mindinkább erősödött. Ebben a helyzetben Grandi – a francia–német–olasz versengéssel számolva – azt tartotta célravezetőnek, ha az olasz kormány Németországgal és Franciaországgal egyaránt jó viszonyt alakít ki, miközben egyik ország mellett sem köteleződik el túlságosan: ahogyan ő fogalmazott, Olaszországnak ügyesen kell „ingázni” a két állam között.⁴¹¹

Azt, hogy Franciaországtól mit várhatott az olasz kormány, Grandinak – legalábbis saját megítélése szerint – volt alkalma feltérképezni a londoni leszerelési konferencián. Valójában kissé eltúlozta a francia politika állítólagos „olaszellenességét”, mivel Franciaország az 1930-as évek elején már nem Olaszországban, hanem Németországban látta az európai térnyerés legfőbb akadályát.⁴¹²

Ami az olasz–német viszonyt illeti, az korántsem volt jónak nevezhető, annak ellenére, hogy 1926-ban a két állam barátsági szerződést írt alá egymással. Raffaele Gua-

410 Arra, hogy Grandi milyen eseményeket tartott jelentősnek, az emlékiratából (Grandi 1985) következtethetünk.

411 Nello 2003. 105.

412 Nello 1993. 136.

riglia véleménye szerint ez a megállapodás pusztán formaságnak számított, már csak azért is, mert Olaszország érdekeit sértette, hogy Berlinből és Bécsből folyamatosan demonstrálni igyekeztek Trentino-Alto Adige német voltát.⁴¹³ Ez az utalás is sugallja azt, amit a fellelhető dokumentumok, feljegyzések is alátámasztanak, hogy az olasz–német ellentét legfőbb oka a köztük folyó versengés volt, ami az Ausztria feletti befolyás megszerzését célozta. Olaszország számára Ausztria a közép-európai olasz térnyeréshez jelentett kulcsfontosságú tényezőt. Annak érdekében, hogy az osztrák állam feletti befolyást előmozdítsa, az olasz kormány az 1920-as években támogatta a jobboldali Heimwehr-mozgalmat, hogy így biztosítsa egy, az olasz berendezkedéshez hasonlóan autoriter rezsim hatalomra jutását Ausztriában. A terv azonban megghiúsult, aminek két fő oka volt: egyfelől a Heimwehr nem jellemezhető egységes szervezetként, csupán helyi alakulatok hálózataként, másfelől pedig a legerősebb Heimwehr-csoportnak, a Richard Steidle által vezetett dél-tiroli egységnek nemcsak az Ausztriában hatalmon lévő szociáldemokrata kormánnyal, hanem az olasz vezetéssel is voltak nézeteltérései a régió Olaszországhoz csatolt része, Trentino-Alto Adige erőszakos olaszosítása miatt. Ezért mire Grandi külügyminiszter lett, a Heimwehrrel kapcsolatos olasz tervek megghiúsultak,⁴¹⁴ és a helyükbe Iginio Brocchi olasz gazdasági diplomata olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködést célzó elképzelése lépett, amelyről a későbbiekben még lesz szó. Az olasz–osztrák viszonyban végül nem következett be végleges elhidegülés, mert 1929-ben a keresztényszocialista Johannes Schober lett Ausztria új kancellárja, aki törekedett az Olaszországgal történő megegyezésre, és a két kormány 1930. február 7-én barátsági szerződést is kötött.⁴¹⁵

Trentino-Alto Adige kérdése nemcsak Ausztriával, hanem Németországgal is konfliktust eredményezett. A német kormányok nem rejtették véka alá, hogy hosszú távú külpolitikai céljaik között szerepel az Anschluss, vagyis Németország egyesülése Ausztriával, ami egyébként már a 19. században napirendre került, és amelynek az osztrák körökben is akadtak támogatói (nem véletlen, hogy az első világháborút Ausztriával lezáró Saint Germain-i béke pontjai között az Anschluss tilalma is szerepelt). Ezt azonban Olaszország nem támogatta, mivel az Anschluss megvalósulása az olasz kormány számára Ausztria, és vele együtt a közép-európai befolyás elvesztését jelentette volna. Mindezeketől függetlenül azonban az olasz kormány igyekezett konszolidálni a Németországgal való viszonyt. Ahogyan Mussolini fogalmazott, „*a fasiszta Olaszország őszintén óhajtja Németország barátságát, de olyan barátságot, ami teljes egyenlőségben és egymás kölcsönös tiszteletén alapszik.*”⁴¹⁶

Végeredményben Olaszország is egyfajta „Mitteleuropa” tervet képviselt, de Németország helyett Olaszország vezetésével kívánta megvalósítani a közép-európai befolyást. Grandi és Mussolini között ebben egyetértés uralkodott. A külügyminiszter számára

413 Guariglia 1950. 61.

414 A Heimwehr-mozgalom olasz kapcsolatairól (ill. magyar–olasz támogatásáról) lásd: Hamerli 2018, Murber 2010, Murber 2019.

415 Grandi 1985a. 369. Grandi szenátusi beszéde, 1930. június 27.

416 Uo. 367. Grandi szenátusi beszéde, 1930. június 27.

az jelentett nehézséget, hogy Berlin mellett Párizs is ezt az utat követte francia vezetéssel célzva, ezért Olaszországnak úgy kellett lavíroznia, hogy a franciák és a németek expanzióját egyaránt megakadályozza, de ugyanakkor ne is fordítsa maga ellen a két állam kormányát. Mint Grandi írta, *„elég erősek vagyunk ahhoz, hogy meghatározzuk a szövetségi rendszereket és az új egyensúlyokat. Viszont nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy előmozdítsuk egy szövetségi rendszer diplomáciai és katonai győzelmét egy másik felett.”*⁴¹⁷ A térnyerési tervek kapcsán Grandi az olasz kormány szempontjából pozitív fordulatként értékelte, hogy – amint arról már szó esett – az időközben elhunyt Stresemann helyét a német külügyminisztérium élén Curtius vette át, aki elődjénél nyitottabbnak mutatkozott a kompromisszumokra.⁴¹⁸

Miközben Grandi a fentieket tekintetbe véve azon gondolkodott, hogy miként tehetné jelentősebbé Olaszország szerepét a nemzetközi kapcsolatok színterén, Aristide Briand meghirdette a Páneurópa-tervet. Az 1929 őszen megfogalmazott elképzelés az európai békét, szabadságot és gazdasági fellendülést tűzte ki célul. Ennek jegyében szükségesnek tartotta a vámok eltörlését, a résztvevő államok szerződéses megállapodását a háború elkerüléséről, valamint regionális alapon szervezte volna újjá a Népszövetséget.⁴¹⁹ Ez utóbbinak tanácsa 1930 tavaszára tűzte napirendre a téma megvitatását, ezért gondolatait Briand 1930. május 1-én memorandumban is összefoglalta,⁴²⁰ amelynek tartalmát érdemes röviden bemutatni, mivel az egyes országok kormányainak képviselői – köztük Grandi is – arra reagálva fogalmazták meg álláspontjukat. Briand szükségesnek látta egy széleskörű európai összefogás megteremtését, amely minden területre kiterjedő együttműködést eredményez a kontinens államai között. A memorandum hangsúlyozza, hogy ezt a francia külügyminiszter a Népszövetségben belül, annak alapelveiben harmóniában képzele el. Ennek megfelelően a jövőbeni együttműködésben – amelyet a memorandum „európai uniónak” is nevezett – csak azok az államok kapnának helyet, amelyek a Népszövetségnek is tagjai. A kivitelezés első lépésének Briand egy, a fentiekről szóló megállapodás aláírását tartotta. Ezt követően került volna sor a föderatív berendezkedésű uniót működtető intézmények felállítására. A memorandum alapján a fő döntéshozó szerv az Európai Konferencia nevet viselte volna, amely a Népszövetséggel együttműködésben irányította volna a föderációt. A testület által hozott döntések végrehajtásáért egy, a tagok által választott bizottság lett volna a felelős, csakúgy, mint a kormányok közötti kommunikációért. Ily módon Briand szerint lehetőség nyílt volna arra, hogy az európai államok politikai tekintetben együttműködjenek egymással, ami megkönnyítette volna a gazdasági kooperációt is.⁴²¹

417 Idézi: Nello 2003. 109.

418 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. 1929. október 3. és 1929. október 4.

419 Ormos 1969. 47–48.

420 Briand memorandumának szövegét (angol fordításban) lásd: DBFP, 2. Series, vol. I. 314–321.

421 DBFP, 2. Series, vol. I. 314–321.

Grandi az olasz kormány képviselőjében 1930. július 4-én reagált Briand feljegyzésére. Rendkívül tapintatosan és diplomatikusan megfogalmazott válaszában Grandi mindenekelőtt leszögezte, hogy az alapelvvel, vagyis azzal, hogy széleskörű együttműködésre van szükség Európa államai között, Olaszország messzemenően egyetértett, ahogyan azzal is, hogy az „európai uniót” célzó elképzelést harmonizálni kell a Népszövetség alapokmányával. Az olasz kormány – tért át Grandi a memorandum általa vitathatónak tartott pontjaira – azzal viszont nem értett egyet, hogy a föderációban Briand elgondolása szerint csak azok az országok vehettek volna részt, amelyek a Népszövetségnek is a tagjai voltak. Ellenvetésének indoklásakor az olasz külügyminiszter, ügyes taktikával, a Briand által megfogalmazott célokból indult ki: ha a tervezett unió tevékenységének középpontjában a békeszerződések következményeinek orvoslása, a gazdasági együttműködés elősegítése és szorosabbra fűzése, az új határok stabilizálása, új vámok kiszabása, valamint egyéb technikai kérdések megoldása áll, akkor minden európai államnak csatlakoznia kellene a megállapodáshoz⁴²² – közölte Grandi. Az olasz kormány javaslata ezért az – folytatta válaszában a külügyminiszter –, hogy a Szovjetunió és Törökország kormányait is hívják meg a tárgyról folyó megbeszélésekre, és kérjék fel őket a föderációban való részvételre. Ha a tervezett unió nem az összes állam részvételével valósul meg, akkor csak Európa megosztottságát fogja eredményezni. Grandi az olasz kormány nevében két további problémát is felvetett: egyrészt szerinte Európa földrajzi értelemben egységet alkot ugyan, de a civilizációját tekintve nem, másrészt pedig a tervezett unió tevékenységét tekintve semmiben nem fog különbözni a Népszövetségtől, ami megnehezítheti a két intézmény együttes fennállását.⁴²³ *„Az olasz kormány ezért azon a véleményen van, hogy minden államnak kivétel nélkül csatlakoznia kell a föderatív európai unióhoz, és állandó képviselővel kell rendelkezniük a Tanácsban, amely a föderatív európai unió egyedüli döntéshozó és végrehajtó szerve.”*⁴²⁴ Mindezek alapján – vont le a következtetést Grandi – inkább a Népszövetségen belül kellene erősíteni az európai államok együttműködését, mintsem újabb megállapodásokat kötni, amelyek szükségtelenek, mivel a meglévők is garantálják Európa biztonságát.⁴²⁵

Grandi válaszában véleményem szerint két tényező befolyásolta. Ezek egyike, hogy az olasz külügyminiszter Briand tervében Franciaország hegemon törekvéseinek ismételt bizonyítékát látta: ahogyan korábban írta a naplójában, Briand politikája Grandi szerint az „álcázásra” épült, vagyis a francia politikus úgy alakította a lépéseit, hogy a valódi francia célokat a pacifizmus és a biztonság álcája mögé rejtette.⁴²⁶ Emellett Briand terve elutasításának még egy oka volt, nevezetesen az, hogy ez idő tájt kezdett körvonalazódni a már említett Brocchi-terv is, ami a térségben növekvő francia és német befolyást volt hivatott ellensúlyozni.⁴²⁷

422 Grandi 1985a. 270–271. Az olasz kormány válasza Briand memorandumára, 1930. július 4.

423 Uo. 272–273. Az olasz kormány válasza Briand memorandumára, 1930. július 4.

424 Uo. 274. Az olasz kormány válasza Briand memorandumára, 1930. július 4.

425 Uo. 275–276. Az olasz kormány válasza Briand memorandumára, 1930. július 4.

426 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1930. január 1.

427 Nello 1993. 103.

Olaszországhoz hasonlóan a megbeszéléseken résztvevő többi állam is elutasító álláspontra helyezkedett. Nagy-Britannia magát az európai föderációt is lehetetlennek tartotta, csupán gazdasági együttműködést támogatott volna. Németország elégedetlenségét fejezte ki a fennálló viszonyrendszerrel szemben, és a szorosabb együttműködés feltételeként a revíziót, a német fegyverkezési egyenjogúság elismerését és a német kisebbség fokozott védelmét szabta. Hasonló állásponton helyezkedett el Magyarország, Ausztria és Bulgária kormánya is. Ezen túl a legtöbben egyetértettek Grandi javaslatával, miszerint a Szovjetuniót és Törökországot is be kellene vonni a tervezett kooperációba. Az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányai egyaránt ellenük irányuló lépésként értékelték Briand tervét,⁴²⁸ amely végül nem valósult meg. Ennek oka az volt, hogy a korabeli viszonyok nem kedveztek az európai integrációnak, de még a gazdasági közösségnek sem. A kontinens nagyhatalmainak mindegyike a saját vezetése alatt kívánta megvalósítani az európai együttműködést, így a francia elképzelés ellen foglaltak állást. Emellett az integráció a két világháború közötti időszakot jellemző nacionalizmus és protekcionizmus miatt sem lett volna realizálható, mivel az egyes országok kölcsönös bizalmatlansággal viseltettek egymás iránt.⁴²⁹

Így a „francia veszély” – egy időre legalábbis – elmúlt, és Grandi a diplomáciai kapcsolatok építésére koncentrálhatott. Mint az olasz külügyminiszter Briand memorandumára írt válaszából kiderül, a Páneurópa-terv kapcsán előtérbe került a Szovjetunióhoz történő közeledés gondolata, amely egyébként már az 1920-as években is megfogalmazódott az olasz vezetők körében. A Szovjetunió Közép- és Kelet-Európa szláv népeire gyakorolt befolyását Grandi azért tartotta fontosnak, mert az ellensúlyozhatta Franciaország és Németország térnyerését a térségben.⁴³⁰ Ezen felül Grandi meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió nélkül nem lehet egységes Európáról beszélni, és annak együttműködése nélkül nem lesz béke a kontinensen, ami szintén logikus lépéssé tette a szovjetekhez történő közeledést. Ráadásul ez a politika hozzájárulhatott Olaszország és a fasiszta rendszer nemzetközi tekintélyének növeléséhez is, mivel azt sugallta, hogy az olasz kormány képes arra, hogy felülemelkedjen az esetleges ideológiai különbségeken. A kezdeményezés eredményeként 1930. november 24-én Grandi Milánóban találkozott Makszim Makszimovics Litvinov szovjet külügyi népbiztossal, akivel megállapodtak a két állam jövőbeni együttműködéséről. Ezzel Grandi nem aratott osztatlan sikert a fasiszta párton belül, sokan támadták őt a szovjetekkel való egyezkedés miatt.⁴³¹ Az olasz külügyminiszter azonban nem a párt, hanem Olaszország érdekeit igyekezett elsősorban szem előtt tartani, ezért hosszú távon egy Róma–Moszkva–Berlin kooperációt is elképzelhetőnek tartott. Erre végül nem került sor, mert egyfelől akadályt jelentett, hogy a Szovjetunió ekkor még nem volt tagja a Grandi számára szintén fontos tényezőt jelentő Népszövetségnek, másfelől pedig

428 Ormos 1969. 50.

429 Uo. 46–47.

430 Nello 1993. 135.

431 Grandi 1985. 287–288.

Olaszországot kötelezte az 1926-ban Romániával kötött, nem titkoltan szovjetellenes éllel is bíró barátsági szerződés.⁴³²

1930. június 8-án Grandi Lengyelországba utazott, hogy viszonzozza August Zaleski lengyel külügyminiszter 1928-as római látogatását. Az utóbbi időben – mivel Lengyelországot katonai szerződés fűzte Franciaországhoz – az olasz–lengyel kapcsolatok elhidegültek egymástól az olasz–francia ellentétek kiéleződése miatt, így a varsói út jó lehetőséget kínált azok rendezésére. A sikeres tárgyalás során az olasz és a lengyel külkapcsolatokról, valamint a két állam közös érdeklődésére számot tartó kérdésekről esett szó. Az elhangzottak Grandit és Zaleskit egyaránt meggyőzték arról, hogy a két ország között semmiféle érdekellentét nem áll fenn, így baráti kapcsolataik fejlődésének semmi akadályja nincsen. A külügyminiszterek megbeszélését követően Grandi József Piłsudski elnökkel is találkozott, akivel a megbeszélés rendkívül szívélyes légkörben zajlott.⁴³³

A varsói utazással nagyjából egy időben ismét napirendre került az olasz–jugoszláv viszony kérdése. Mint láthattuk, az 1929 januárjában lejárt barátsági szerződést nem hosszabbították meg a felek, azonban 1930-ban Vojislav Marinković jugoszláv külügyminiszter ismét felvetette a tárgyalás és a megegyezés lehetőségét.⁴³⁴ Mussolini azonban – ahogyan fogalmazott – a fennálló állapot „kloroformizálását”, azaz „elaltatását” kívánta, amivel Grandi is egyetértett,⁴³⁵ azonban számára ez nem zárta ki azt, hogy az olasz és a jugoszláv kormányok megbeszéléseket folytassanak – ő úgy gondolkodott, hogy a tárgyalás lehetőségét tanácsos életben tartani, formális elköteleződés nélkül.⁴³⁶ Grandi elgondolásának alapja az volt, hogy szerinte Olaszország kedvezőbb színben tűnhet fel Franciaország előtt, hogyha szándékot mutat a Jugoszláviával történő megegyezésre.⁴³⁷ Raffaele Guariglia terjedelmes emlékiratában ezt kiegészítette azzal az információval, hogy meglátása szerint Grandi az olasz–angol kapcsolatok megerősítésében látta az olasz külpolitika sikerének kulcsát, és mivel az angol kormány élénk figyelemmel kísérte az olasz–jugoszláv viszony alakulását, Grandi azért is el akarta kerülni a két állam közötti konfliktus elmérgesedését, mert attól tartott, hogy az esetleg elronthatja az Olaszország és Nagy-Britannia közötti barátság esélyeit. Guariglia emlékei szerint a britek a kérdés iránt elsősorban Albánia miatt érdeklődtek,⁴³⁸ és később az idős Grandi is úgy emlékezett, hogy a Jugoszlávia és Olaszország közötti feszültséget – a szeparatistáknak nyújtott olasz támogatás mellett – az Albánia bekebelezésére irányuló olasz lépések élezték ki.⁴³⁹

432 Nello 1993. 102. A Szovjetunió 1934-ben csatlakozott a Népszövetséghez, amikor Grandi már londoni nagykövet volt.

433 Grandi 1985a. 261–262. Grandi beszéde Varsóban, 1930. június 10.

434 Nello 1993. 86–87.

435 Ferrara 2008. 20.

436 Nello 1993. 87.

437 Uo. 96.

438 Guariglia 1950. 60.

439 Grandi 1985. 311.

Mint ismeretes, az Albánia feletti olasz protektorátus lehetősége már az 1915-ös londoni titkos szerződés ígéretei között is szerepelt, azonban az első világháborút követően ez sem teljesült. Mussolini ettől függetlenül nem mondott le az albán terület feletti befolyás megszerzésének vágyáról, ezért fokozatosan igyekezett növelni az olasz fennhatóságot az országban. Első lépésként 1926. november 27-én Olaszország és Albánia kormányai barátsági és biztonsági szerződést kötöttek (I. tiranai paktum), amely kimondta, hogy Albánia politikai, jogi és földrajzi status quójának megőrzése érdekében a két állam kölcsönösen támogatja egymást, majd egy évvel később ezt védelmi egyezményre egészítették ki (II. tiranai paktum).⁴⁴⁰ Ez a megállapodás még egyértelműbben Jugoszlávia ellen irányult, miután amellet, hogy garantálta Albánia függetlenségét és integritását, kimondta, hogy minden Albánia elleni agressziót *casus bellinek* fog értékelni, és ha ilyen esemény bekövetkezne, Albánia a Népszövetség útján kéri majd Olaszország fellépését.⁴⁴¹ Ezt követően, 1928. szeptember 1-én Amet Muthar Zogolli elnök, aki Mussolinival nagyjából egy időben került hatalomra és Olaszország hű szövetségese volt, I. Zogu néven Albánia királyává kiáltotta ki magát, amit az olasz kormány üdvözölt, mivel így a politikai befolyás megerősödése bekövetkezett.⁴⁴² A következő fontosabb lépésre Olaszország részéről 1932-ben került sor, amikor is Antonio Meli Lupi di Soragna tiranai olasz nagykövet arra kapott megbízást, hogy vámuniót hozzon létre Olaszország és Albánia között. Zogu király azonban nem fogadta kitörő lelkesedéssel az ajánlatot, mivel uralkodóként lazítani igyekezett az Olaszországtól való függőségen.⁴⁴³ Erről visszaemlékezésében Grandi is beszámolt, hozzátéve, hogy megítélése szerint Zogu a függetlenedési szándék mellett ugyanakkor vigyázott arra, hogy a korábbi olasz–albán egyezményeknek a számára hasznos és előnyös vonatkozásai megmaradjanak. Ez oda vezetett, hogy az 1930-as évek elejére Olaszország és Albánia viszonya megromlott.⁴⁴⁴ A kedélyeket azzal sikerült átmenetileg csillapítani, hogy Olaszország nagy összegű kölcsönt juttatott Albániának.⁴⁴⁵

Emellett az albán kérdés – különösen a tiranai egyezmények miatt, amelyeket a belgrádi kormány jugoszláv-ellenes megállapodásoknak tekintett – az olasz–jugoszláv viszony javításának is akadályát képezte, mivel Mussolini csak abban az esetben látta volna lehetségesnek a Jugoszláviával történő megegyezést, ha a délszláv állam hajlandó lett volna elismerni Olaszország albániai pozícióit. I. Sándor jugoszláv király és a belgrádi kormány pedig azt kívánta, hogy Olaszország mondjon le a Jugoszláviával szembeni revíziós igényeiről, és a balkáni törekvéseiről. Így lényegében mindkét kormány a balkáni térnyerésre irányuló kísérletek feladását kérte a másiktól, ami meglehetősen nehézkesé tette a tárgyalásokat.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Roselli 2006. 42–43.

⁴⁴¹ ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Albania. Busta 730. Szám nélkül. Testo del Patto di garanzia.

⁴⁴² Roselli 2006. 44.

⁴⁴³ Uo. 53–61.

⁴⁴⁴ Nello 2003. 103.

⁴⁴⁵ Roselli 2006. 60–61.

⁴⁴⁶ A tárgyalás sikertelenségének okát részletesen lásd: Bucarelli 2006. 218–224.

Grandi mindazonáltal fontosnak tartotta, hogy Olaszország ne hidegüljön el teljesen Jugoszláviától, és legalább a békés egymás mellett élés megvalósuljon a két állam kapcsolatában, már csak azért is, mert az olasz–jugoszláv viszony kedvezőtlen volta a Dalmáciában élő olaszok számára okozott nehézségeket.⁴⁴⁷ Ezért amikor 1931-ben Genfben, a német–osztrák vámunió tervének megvitatására összehívott ülésen Marinković felvetette Grandinak, hogy a jugoszláv kormány kész újratárgyalni egy esetleges megegyezés lehetőségét, Grandi élt az alkalommal, és szorgalmazta a megbeszéléseket. Ahogyan a Miniszterek Tanácsa előtt beszámolt róla, véleménye szerint az olasz–jugoszláv megállapodás az olasz–francia viszonyt is kedvezően befolyásolhatná, továbbá a tárgyalások sikere esetén Olaszországnak arra is lehetősége nyílhat, hogy a kétoldalú olasz–magyar és olasz–osztrák egyezmények helyébe szélesebb körű együttműködést léptessen.⁴⁴⁸

Ezzel párhuzamosan a Jugoszláviában élő olasz antikvárius, Guido Malagola Cappelletti I. Sándorral folytatott megbeszéléseket az olasz–jugoszláv közeledés esélyeiről, és a jugoszláv király 1931 augusztusában Olaszországba is ellátogatott annak érdekében, hogy Mussolinival személyesen is megvitassa a megegyezés lehetőségeit. Mivel azonban egyik fél sem volt hajlandó lemondani a balkáni törekvéseiről, a tárgyalások kudarcra végződtek.⁴⁴⁹ Grandi ezért utóbb Mussolinit hibáztatta, mivel úgy látta, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos politikát a Duce személyes érzelmei, főként a szerbellenessége határozták meg, ezért ezen a területen soha nem hagyta önállóan kibontakozni a külügyminiszterét, aki – csakúgy, mint jugoszláv kollégája, Marinković és I. Sándor – őszintén kívánta a két állam megegyezését.⁴⁵⁰

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy – ahogyan arra Henry James Burgwyn amerikai történész rávilágít – a jugoszláv kérdéssel kapcsolatban Grandi nem nyilvánította ki annyira határozottan a véleményét Mussolini előtt, mint például a britekkel való kapcsolatok kérdésében – mint Burgwyn fogalmazott, Grandi Mussolininak az olasz–jugoszláv viszonytal kapcsolatban „átmeneti javulást” és „természetes szembenállást” emlegetett, az angol körökben azonban a két állam közötti megegyezés szükséges voltát taglalta.⁴⁵¹ Ennek oka talán az lehetett, hogy Grandi nem értett egyet a horvát szeparatistákat támogató politikával, amit évtizedekkel később be is vallott, mondván, hogy nézete szerint Olaszországnak nem a szerbek, hanem – a Dalmácia területén élő olasz kisebbséget ért retorziók miatt – a horvátok voltak a természetes ellenségei.⁴⁵² Külügyminiszterségének idején azonban – ebben a kérdésben legalábbis – Grandi nem szállt szembe Mussolinival, csak azt a véleményét juttatta kifejezésre, hogy szerinte a horvát szeparatisták nem elé erősek ahhoz, hogy radikális változást

447 Nello 2003. 102.

448 Grandi 1985a. 416. Grandi beszámolója a Miniszterek Tanácsa részére a Népszövetség Tanácsának a német–osztrák vámuniót tárgyaló, 1931. május 14–22-i üléseiről, 1931. május 23.

449 Bucarelli 2006. 198.

450 Grandi 1985. 307–313.

451 Burgwyn 1979. 223–226.

452 Grandi 1985. 311.

idézzenek elő Jugoszlávia helyzetében.⁴⁵³ Noha Grandi nem egyedül képviselte ezt az álláspontot, Mussolini ragaszkodott a horvátok felkarolásához,⁴⁵⁴ ezért Grandi úgy oldotta meg a helyzetet, hogy – ahogyan a kortársai fogalmaztak – „alacsony lángon” tartotta a szeparatisták támogatását.⁴⁵⁵

Ez oda vezetett, hogy az olasz kormány jugoszláv-politikája hezitálónak és határozatlannak tűnt a külvilág előtt, így végül Jugoszlávia végleg elköteleződött Franciaország mellett, és a „körbekerítés” sem valósult meg.⁴⁵⁶ Emiatt Guariglia, mint a diplomáciában járatos, ám szempontunkból mégis külső szemlélő, úgy ítélte meg, hogy a jugoszláv kérdés – amely az olasz-jugoszláv viszonyt, az Albániával való kapcsolatokat és a szeparatisták támogatását egyaránt magában foglalta – volt Grandi külpolitikájának gyenge pontja, az egyedüli olyan probléma, amit Grandi külügyminiszterként kevésbé jól kezelt.⁴⁵⁷

A Jugoszláviával való kapcsolatok rendezésének vágyán túl Grandi továbbra is gondot fordított arra, hogy a Franciaországgal és Németországgal való viszonyban megtalálja az Olaszország érdekeinek megfelelő egyensúlyt. 1931. március 14-én – Mussolini kérésére – terjedelmes expozét készített az olasz külpolitikáról, amely a pártlapokban is megjelent. A beszédet a külügyminiszter igyekezett úgy megfogalmazni, hogy a békeszerződések revíziójának szükségességére és az olasz diplomáciai lépéseknek a Népszövetség elveivel történő összhang jelentőségére egyaránt tartalmazzon utalást – előbbivel Grandi a német kormányt, utóbbival pedig a francia politikai elitet kívánta meggyőzni Olaszország együttműködő készségéről. Főhősünk reményeinek megfelelően a nyilatkozat Párizsban és Berlinben is meglepedést keltett, de ugyanakkor sem a német, sem a francia kormány nem érezhette úgy a beszéd hatására, hogy Olaszország elköteleződne valamelyikük mellett. Vagyis az expozé hűen tükrözte Grandi talán legfontosabb elvét: *„Készen állunk együttműködni bárkivel, de nem kötelezzük el magunkat senki mellett.”*⁴⁵⁸

Grandinak nemsokára újabb nehézséggel kellett szembenéznie, amit ezúttal Németország és Ausztria támasztott, amelyek kormányai – ahogyan azt Johannes Schober osztrák kancellár március 20-án az Osztrák Nemzeti Tanács ülésén bejelentette – több hónapja folyó tárgyalás eredményeként megállapodtak arról, hogy gazdasági vámunióra fognak lépni egymással.⁴⁵⁹

A vámunió tervéről Maurice de Beaumarchais római francia nagykövet még aznap értesítette az Olasz Külügyminisztériumot. Grandi, aki saját bevallása szerint nem kedvelte és tehetségtelen diplomatának tartotta Beaumarchais-t,⁴⁶⁰ először nem is akarta

453 Adriano–Cingolani 2011. 96.

454 Iuso 1998. 47.

455 Ferrara 2008. 49.

456 Lefebvre D’Ovidio 2016b. 1025.

457 Guariglia 1950. 74.

458 Nello 1993. 123–124.

459 Ránki 1981. 136–137.

460 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 1. 1929. január 27.

elhinni a hírt, mivel előzőleg – az említett olasz–osztrák barátsági szerződés aláírásakor – az osztrák kormány garantálta, hogy nem fog ilyen jellegű egyezményt kötni Németországgal.⁴⁶¹ Ezért Grandi éles hangvételű számonkéréssel fordult Schober kancellárhoz és Curtius német külügyminiszterhez, akik meglepődtek azon, hogy a vámunió tervét Olaszország is hevesen ellenzi, hasonlóan Franciaországhoz és Nagy-Britanniához.⁴⁶² Az eset ráébresztette Grandit arra, hogy Olaszországnak a biztonsága érdekében elemi érdeke, hogy ne kerüljön szembe Franciaországgal. Ami a német–osztrák vámunió tervét illeti, azt Grandi úgy kommentálta naplójában, hogy az elképzelés megvalósulása hatalmas csapás lenne Olaszországra nézve, azonban az ország nemzetközi tekintélyének szempontjából szükségszerű, hogy az olaszok ne érezzék az ellenállásukat, hanem inkább várakozó álláspontra helyezkedjenek a kérdésben.⁴⁶³

Az olasz ellenkezés legfőbb oka – az Anschluss elvi elutasításán túl – az volt, hogy ekkor már tárgyalások folytak a már említett Brocchi-tervről, amely olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködést, preferenciális kereskedelmi zónát célzott. A tervet három pontból állt. Az első kimondta, hogy a vámtarifák csökkentésével enyhíteni kell a mezőgazdasági termékek kivitelének nehézségeit a dunai államok között. A második pont szerint a résztvevő országoknak olyan pénzügyi intézkedéseket kellene alapítaniuk, amelyek az említett államok számára kiszabott kedvező kamatokkal dolgoznak, a harmadik pont pedig felvetette, hogy a későbbiekben az egyezményt előnyös lenne kibővíteni Jugoszláviával is,⁴⁶⁴ amely egyfelől exportterületként szolgálhatott volna, másfelől Fiume és Trieszt kereskedelmének fellendülését eredményezhette volna.⁴⁶⁵ Arról, hogy az érintettek, vagyis Ausztria és Magyarország hogyan fogadták Brocchi elképzelését, még lesz szó a későbbiekben.

Visszatérve a német–osztrák vámunió kérdésére, a nyilvánosságra hozott tervezet látszólag nyitva hagyta a csatlakozás útját más államok számára is, ám ennek ellenére az olasz kormányon kívül Európa több országának vezetői is az Anschluss előszobájaként értékelték a tervet.⁴⁶⁶ Grandi emlékei szerint a német–osztrák elgondolás alapját az adta, hogy a gazdasági válság leküzdése érdekében a londoni és a washingtoni vezetők többször felszólaltak amellett, hogy a nemzetgazdaságok helyébe a szomszédos államok közötti vámuniókat szükséges léptetni, így Ausztria és Németország olyan színben tudták feltüntetni elképzelésüket, mintha azt a nevezett nagyhatalmakkal előzetesen egyeztették volna. A fentebb említett tényezők miatt azonban a német–osztrák vámunió terve nem aratott osztatlan sikert, így az európai államok egy része – élükön Franciaországgal és Olaszországgal – tüstént manőverezni kezdett a terv megakadályozása érdekében. Grandi úgy vélte, hogy a vámunió létrejöttét egy szoros angol–fran-

461 Nello 1993. 125.

462 Uo. 126.

463 ASMAE. Carte Grandi. Busta 21. Sottofasc. 30. Diario. Anno 1931. 1931. március 28.

464 Nicolosi 2005. 288.

465 DDI. Settima serie, vol. 9. 394. irat. Brocchi Giuseppe Bottai korporációs miniszternek, 1930. november 21.

466 Ormos 1969. 65.

cia–olasz együttműködéssel lehetne megakadályozni,⁴⁶⁷ ami azonban a már ismertetett olasz–francia ellentétek miatt légből kapott ötletnek bizonyult.

A német–osztrák vámunió ügyét végül a Népszövetség Tanácsának soron következő ülészakán vitatták meg. Leghevesebben Franciaország képviselői tiltakoztak ellene, de előzetes egyeztetést követően a három kisantant állam, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia vezetői is elutasító álláspontra helyezkedtek. A brit kormány semleges álláspontot képviselt az ügyben, az olasz kormány pedig – a kulisszák mögött folyó ellenkezés ellenére – végül a Grandi által képviselt, „együttműködni, nem szembe helyezkedni és nem elköteleződni” politika jegyében nem utasította el élből a tervet,⁴⁶⁸ hanem inkább az olasz–osztrák–magyar blokk mellett igyekezett minél több hathatós érvet felsorakoztatni annak érdekében, hogy a többi európai államot is megnyerje az elképzelésnek. Grandi talán legfőbb érve a Brocchi-terv mellett az volt, hogy annak megvalósulása nemcsak a résztvevő államokra nézve járt volna gazdasági előnyökkel, de a Balkán államainak számára is megkönnyíthette volna a nemzetközi kereskedelembe történő intenzívebb bekapcsolódást, különösen az iparcikkekhez való hozzájutás tekintetében. Ezzel szemben a német elképzelés – mint ahogyan az a tanácsülésen világosan kiderült – végcélja az Anschluss lett volna, ami nem kedvezett volna az európai államoknak.⁴⁶⁹ A Népszövetség Tanácsának ülésén tartott beszédében Grandi hosszan taglalta, hogy nem vitatja a gazdasági szövetségek szükségességét, de figyelmet kell fordítani arra, hogy azok ne csak az iparosodott államok számára hozzanak hasznot, hanem az agrárországoknak is előnyt jelentsenek⁴⁷⁰ – mondta Grandi, ismét a Brocchi-terv mellett érvelve.

A vita végére végül a brit kormány javaslata tett pontot, miszerint a Hágai Nemzetközi Bíróságnak kell megvizsgálnia, hogy vajon a német–osztrák vámunió terve megfelel-e a Saint-Germain-i békeszerződésnek. Erre Grandi május 19-én reagált: Curtius és Schober jelenlétében közölte, hogy az olasz kormány támogatja a brit javaslatot, amit azzal indokolt, hogy az olasz kormány szerint Ausztria és Németország nem szolgálkellő garanciával arra nézve, hogy a vámunió valóban pusztán gazdasági együttműködésre korlátozódna, és nem pedig politikai közösséget jelentene.⁴⁷¹ A Hágai Nemzetközi Bíróság vizsgálatának eredménye végül nem derülhetett ki, mivel annak kihirdetése előtt két nappal, szeptember 3-án a német és az osztrák kormányok visszavonták a vámunió tervét.⁴⁷²

Az, hogy a nyilvánosságnak szánt diplomatikus megfogalmazás mögött milyen gondolatok húzódtak meg Grandi részéről, világosabbá válik a külügyminiszter két korábbi írásának ismeretében, amelyek a *La Tribuna* hasábjain jelentek meg a kérdés-

467 Grandi 1985. 299.

468 Grandi 1985a. 374. Grandi cikke a *La Tribuna* című római lapban, 1931. április 25.

469 DDI. Settima serie, vol. 10. Szám nélkül. Guariglia feljegyzése a genfi népszövetségi tanácsülésről, 1931. július 23.

470 Grandi 1985a. 394. Grandi beszéde a Népszövetség Tanácsának ülésén, 1931. május 16.

471 Uo. 404–405. Grandi beszéde a Népszövetség Tanácsának ülésén, 1931. május 19.

472 Uo. 401–402.

ról. Mint Grandi ezekben a cikkekben fogalmazott, megítélése szerint Ausztria vezetői nem gondolták végig a Németországgal kötött gazdasági unió hosszú távú következményeit,⁴⁷³ vagyis azt, hogy a németek valódi célja a politikai egyesülés, az Anschluss. Ha ugyanis az osztrákok kellő alapossággal átgondolták volna a vámuniót – írta Grandi –, akkor Németország helyett egyértelműen Magyarország felé fordulnának, mivel a két állam gazdasága tökéletesen kiegészíti egymást a közös múltnak köszönhetően. A kérdés iránti fokozott olasz érdeklődést Grandi azzal indokolta, hogy „*Olaszország, amely a nagyhatalmak közül a leginkább érdekelt a Duna-menti és a balkáni rend [megteremtésében], Európa ezen részének gazdasági és politika egyensúlyában értékes tényezőt találhatna a saját békepolitikájának és gazdasági expanziójának fejlődéséhez.*”⁴⁷⁴

A Népszövetség Tanácsának üléséről hazatérve Grandi a Miniszterek Tanácsa előtt is összegezte a tapasztalatait. Otthon, Olaszországban a külügyminiszter természetesen sokkal szabadabban kifejezte véleményét, mint a diplomáciai találkozókön, ahol elsősorban kompromisszumokra törekedett. A német–osztrák vámunió tervéről folyó vitákkal kapcsolatban Grandi elmondta, hogy meglehetősen ironikusnak találta azt, hogy a németek a tervet úgy próbálták felvezetni, mintha az Briand elképzeléseire lett volna válaszlépés, és erre hivatkozva nem fogadták el azt a május 15-i javaslatot, hogy a tervezetet a Népszövetség Tanácsa politikai és jogi szempontból is megvizsgálhassa. Emiatt kezdeményezte a brit kormány, hogy az ügyet vigyék a Hágai Nemzetközi Bíróság elé, amit Grandi is támogatót, és amibe végül a német kormány is beleegyezett. A németek és a franciák közötti „egyensúlyozás” politikája közepette a külügyminiszter igencsak kínosnak találta, hogy a vámunió kérdésében az olasz érdekek miatt nyíltan Franciaország oldalára kellett állnia.⁴⁷⁵ Grandi nem rejtette véka alá azt a megérzését, miszerint a német kormány direkt választotta az általa csak „német elképzelésnek” hívott német–osztrák vámunió tervének bejelentésére ezt az Olaszország számára nehéz időszakot: „*Ez az első nyílt lépést jelenti a politikai Anschluss felé, amit Olaszország nem tudott és nem tud elfogadni.*”⁴⁷⁶ Ennek elkerülése érdekében Grandi azon fáradozott, hogy a Magyarországgal és Ausztriával folyó gazdasági tárgyalásokat mielőbb sikerre vigye. Az olasz–osztrák–magyar vámunióra azonban már nem látott lehetőséget, mivel a jóval jelentősebb gazdasági potenciállal bíró Németország tervének megcsilllogtatása után Ausztria nyilvánvalóan nem kívánt ennyire szoros együttműködésben részt venni a magyarokkal és az olaszokkal.⁴⁷⁷

A Brocchi-terv sikerre vitelét Grandi azért is sürgetőnek tartotta, mert Károlyi Gyula magyar miniszterelnök felvetette, hogy esetleg Magyarország – amely érdekelt

473 Uo. 378. Grandi cikke a La Tribuna című római lapban, 1931. április 25.

474 Uo. 385–386. Grandi cikke a La Tribuna című római lapban, 1931. május 3.

475 Uo. 409–410. Grandi beszámolója a Miniszterek Tanácsa részére a Népszövetség Tanácsának a német–osztrák vámuniót tárgyaló, 1931. május 14–22-i üléseiről, 1931. május 23.

476 Uo. 410. Grandi beszámolója a Miniszterek Tanácsa részére a Népszövetség Tanácsának a német–osztrák vámuniót tárgyaló, 1931. május 14–22-i üléseiről, 1931. május 23.

477 Uo. 410–412. Grandi beszámolója a Miniszterek Tanácsa részére a Népszövetség Tanácsának a német–osztrák vámuniót tárgyaló, 1931. május 14–22-i üléseiről, 1931. május 23.

volt az erős Németországgal való kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésében is – Olaszországgal válllvetve csatlakozhatna a német–osztrák vámunióhoz, amit azonban az olasz térnyerés esélyeit féltő Grandi határozottan ellenzett. Mint feljegyezte, „*egy nap majd Németországgal tartunk, mert Franciaország uzsorás kapzsisága, gyógyíthatatlan vaksága erre fog kényszeríteni minket, de nem most kell ezt megtennünk, a viláért sem. El fog jönni a pillanat, amikor arra kényszerülünk, hogy a két ellenség közül válasszunk, és akkor a németeket választjuk majd, ez sorsszerű. De öröm nélkül teszünk majd így. (...) A németekkel fogunk tartani majd. De nem most.*”⁴⁷⁸

Ez a rövid idézet is alátámasztja azt, hogy Grandi alapvetően sem Franciaországban, sem Németországban nem bízott, így szoros szövetséget egyik állammal sem kívánt kialakítani, csupán konszolidált viszonyra, békés egymás mellett élésre törekedett velük. A fenti sorokból továbbá az is kiviláglik, hogy Grandi késleltetni igyekezett Olaszország „kényszerű” Németországhoz sodródását. Arról, hogy ez előbb-utóbb be fog következni, ő is meg volt győződve, azonban úgy vélte, hogy minél később alakul meg a német–olasz kényszerszövetség, Olaszországnak annál több esélye marad arra, hogy megteremtse a nemzetközi tekintélyének és szuverenitásának megőrzéséhez szükséges hátteret. Amíg azonban Grandi késleltetni igyekezett a németek melletti elköteleződést, addig – a külügyminiszter meglátása szerint legalábbis – Mussolini egyre inkább hajlott arra. Ennek fő oka Grandi emlékei szerint az volt, hogy Mussolini sokáig nem tartotta komoly politikai tényezőnek az Adolf Hitler által vezetett nemzetiszocialista pártot, mivel a náci ideológiában csak a fasiszmus „gyenge utánezatát” látta. Ez azonban – folytatta későbbi visszaemlékezését Grandi – korántsem csak Mussolini hibája volt, mivel hozzá hasonlóan a brit és a francia kormányok is hosszú éveken át vakok voltak Hitler szándékait illetően.⁴⁷⁹ Amit viszont Grandi utóbb egyértelműen a Duce hibájaként értékelt, az volt, hogy Mussolini nem látta be azt a tényt, hogy Olaszország nem rendelkezett kellő hatalmi potenciállal ahhoz, hogy Európa vezető hatalma legyen, és e belátás híján nem igazán törekedett a franciákkal és a britekkel való kapcsolatok megerősítésére, amivel pedig elejét lehetett volna venni a német hegemoniának.⁴⁸⁰

A német–olasz „kényszerszövetség” azonban még a jövő zenéje volt: 1931-ben, a német–osztrák vámuniós terv visszavonásának hatására úgy tűnt, hogy Németország térnyerését még egy ideig meg lehet akadályozni. Mintegy fél évvel később ismét Franciaország lépett színre egy széleskörű európai gazdasági együttműködést célzó tervvel, amelyet az új miniszterelnök, André Tardieu 1932 márciusában memorandumban tett közzé. A Tardieu-terv célja Ausztria, Magyarország és a kisantant államok francia protektorátus alatt történő gazdasági közösségbe vonása volt, amit a nagyhatalmak közül leginkább Németország ellenzett a saját érdekeinek veszélyeztetése miatt.⁴⁸¹

Az olasz kormány, amely ezekben a napokban írta alá a Brocchi-terv esetleges megvalósításához szükséges kereskedelmi megállapodást Ausztriával (1932. március 4.) és

478 Idézi: Nello 2003. 108.

479 Grandi 1985. 290–291.

480 Uo. 303–304.

481 Diószegi 1994. 14.

Magyarországgal (1932. március 7.), valamint tárgyalásokat folytatott Jugoszláviával is, nyilvánvalóan szintén nem volt érdekelt Tardieu elgondolásának sikerre vitelében.⁴⁸² Grandi, mint általában, az olaszok elutasító álláspontját ezúttal is diplomatikusan tálalta a memorandumra adott válaszjegyzékében. Először hosszasan ecsejtelt, hogy Franciaországhoz hasonlóan Olaszország is fontosnak tartja az európai államok közötti gazdasági kooperációt, majd közölte, hogy az olasz kormány nemrégiben állapodott meg az osztrák és a magyar vezetőkkel erről. Ezt követően ismertette a Brocchi-terv megvalósulásának várható előnyeit, és kifejtette, hogy a francia elgondolást az olasz kormány pillanatnyilag nem látja kivitelezhetőnek a francia elgondolást, mert ahhoz – ahogyan azt Tardieu maga is megfogalmazta – először arra lenne szükség, hogy Ausztria, Magyarország és a kisantant államok vezetői közvetlen tárgyalások során egyezzenek meg az egymásnak adandó preferenciákról, majd utána a nagyhatalmak képviselőivel is megvitassák elképzeléseiket, nehogy azok ütközzenek valamely állam érdekeivel.⁴⁸³

A Tardieu-terv megvitatására az 1932. április 6–8-án megrendezett londoni nagyhatalmi konferencián került sor, ahol Grandi beszédében annak a nézetének adott hangot, miszerint a Duna-menti gazdasági együttműködési tervek közös hibája az, hogy azok az egykori Osztrák–Magyar Monarchia által lefedett gazdasági közösség felélesztésére irányulnak, és nem foglalnak magukban más, Európa gazdasága szempontjából szintén fontos területeket.⁴⁸⁴ Az olasz kormány véleménye szerint így a gazdasági kooperáció nem lehet sikeres, ezért Olaszország úgy döntött, hogy a leginkább segítségre szoruló két államot, Ausztriát és Magyarországot részesíti támogatásban, aminek megfelelően szerződést is kötött velük. Az együttműködés széles körben történő kiterjesztéséhez az olaszok szerint arra van szükség, hogy a részletek kidolgozásában minden érintett állam és a kontinens négy nagyhatalma egyaránt vegyen részt.⁴⁸⁵ Mint Grandi fogalmazott, „Olaszország kivételével” az összes európai állam olyan gazdasági tervezetet dolgozott ki, amely a saját pozícióját erősíti, és amely a saját közvetlen régiójának nehézségeit oldja csak meg. Ezzel szemben „*Olaszország (...) nem mutatott be speciális terveket Duna-menti gazdasági helyzet zavaró és nehéz problémáinak a megoldására, (...) hanem ehelyett, erejének megfelelően, konkrét segítséget nyújtott azoknak az országoknak, amelyeknek arra leginkább szükségük volt.*”⁴⁸⁶

E „szükséget szenvedő” országok egyike volt Magyarország, amely az 1927-ben aláírt barátsági szerződés szellemében igyekezett minden politikai és diplomáciai lépését megvitatni az olasz kormánnyal, így Grandival is.

482 Grandi 1985a. 424.

483 DDI. Settima serie, vol. 11. 273. irat. Grandi memoranduma Tardieu részére, 1932. március 7.

484 Grandi 1985a. 430. Grandi beszéde a londoni konferencián, 1932. április 6.

485 Uo. 434. Grandi beszéde a londoni konferencián, 1932. április 6.

486 Grandi 1985a. 436. Grandi beszéde a londoni konferencián, 1932. április 6.

4. Grandi és Magyarország

Dino Grandi külügyminiszterségének évei éppen arra az időszakra estek, amit a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok virágkorának tekinthetünk.⁴⁸⁷ Bár az olasz–magyar barátsági szerződés aláírásától (1927) Mussolini bukásáig (1943) tartó évtizedekben Magyarország egyik legfontosabb diplomáciai partnere végig Olaszország volt, elmondható, hogy magyar szempontból az együttműködés 1927–1934-ig, a római jegyzőkönyvek elnevezésű olasz–osztrák–magyar megállapodás aláírásáig volt a legélénkebb. Az olasz külpolitikában Magyarország a Duna-menti és a balkáni térnyerést elősegítő lépéseknél, így főként az olasz gazdasági befolyás kiterjesztésében, valamint a horvát és a macedón szeparatisták támogatásában játszott szerepet, a magyar kormány pedig a revíziós propaganda segítését várta Olaszországtól. Emellett gazdasági és kulturális megállapodások is születtek a két ország között.⁴⁸⁸ Mivel Grandi ez idő tájt az Olasz Külügyminisztérium első embere volt, a magyarokban joggal merülhet fel egyfelől az a kérdés, hogy vajon Grandi mit gondolt a magyar–olasz kapcsolatok alakulásáról, ő is hasonló jelentőségűnek látta-e azokat, mint hazánk korabeli politikusainak többsége? Másfelől, hogyan ítélték meg Grandi diplomáciai tevékenységét a honfitársaink?

Az előző fejezetekből kiderül, hogy külügyminiszterként Grandi legfőbb célja Olaszország nemzetközi tekintélyének növelése volt, amihez elengedhetetlennek tartotta a Népszövetséggel való békés szándékú együttműködést, a britekkel és az amerikaiakkal való kapcsolatok szorosabbra fűzését, valamint azt, hogy az olasz kormány kiegyensúlyozott, ám komolyabb elköteleződést nem eredményező viszonyt alakítson ki Németországgal és Franciaországgal. A német és a francia gazdasági tervek kapcsán láthattuk azt is, hogy Grandi ezek helyett az olasz elképzeléseket – nevezetesen a Brocchi-tervet – igyekezett elfogadtatni, amit értékelhetünk úgy, hogy a külügyminiszter egyetértett a Duna-menti olasz befolyás növelésével, így az Ausztriával és a Magyarországgal történő együttműködéssel. Ugyanakkor a Jugoszlávia felbomlaszt-

⁴⁸⁷ Arról, hogy hogyan alakultak a magyar–olasz kapcsolatok, lásd a Gulyás László által írt külpolitikai szintézis alábbi hat kötetének vonatkozó részeit: Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.; Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.; Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.; Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937-1939. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.; Gulyás László (2017): A Horthy-korszak külpolitikája 5. A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939-1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.; Gulyás László (2019): A Horthy-korszak külpolitikája 6. kötet: A Délvidék visszatérése 1940-1941. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

⁴⁸⁸ Az 1927 és 1934 közötti magyar–olasz kapcsolatokról részletesen lásd: Hamerli 2018. Az 1918 és 1943 közötti időszakról szóló rövidebb összefoglaló: Hamerli 2017a. és Ormos 1992.

tására irányuló törekvések, így a szeparatisták támogatása során óvatosságra intett, és a délszláv állammal is konszolidált viszonyt kívánt kialakítani. Mussolini vélhetően főként a jugoszláv-politika miatt mondta azt Grandiról, hogy nem ismeri fel a közép-európai és a balkáni térnyerés jelentőségét.

A fenti kérdéseket a magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok két legfontosabb pontján, a szeparatisták közös támogatásán és a revíziós propaganda segítségével keresztül igyekszem megválaszolni. Arról, hogy Grandi milyen álláspontot képviselt a szeparatistáknak nyújtandó segítséggel kapcsolatban, már szó esett a korábbiakban: bár az Ante Pavelić által vezetett Usztasa Mozgalom olasz földön, Mussolini segítségével bontakozott ki, Grandi úgy vélte, hogy a szervezet nyílt támogatásával óvatosnak kell lenni, hogy az ne legyen kompromittáló Olaszországra nézve. Ehhez hozzájárult az is, hogy Grandi személy szerint nem bízott meg az olasz lakosságú területekre is igényt tartó horvátokban. Azután, hogy I. Sándor bevezette a diktatúrát országában, a magyar kormány igyekezett feltérképezni, hogy lehetséges-e a délszláv állammal való kapcsolatok javulása. Ez végül meghiúsult, mivel a magyarok a jugoszláviai magyar kisebbség jogainak tiszteletben tartását kérték, amiért cserébe a jugoszláv kormány a revíziós igények mérséklését irányozta elő.⁴⁸⁹ Mivel egyik fél sem engedett a követelésekből, a magyar–jugoszláv tárgyalások – az olasz–jugoszláv megbeszélésekhez hasonlóan – nem vezettek eredményre. A közeledés ideje alatt a magyar és az olasz kormányok egyaránt diszkréten kezelték a horvát szeparatistákkal való kapcsolatokat. Komolyabb változás 1932-ben történt, amikor is az új magyar miniszterelnök, Gömbös Gyula és az addigra a külügyminiszteri tárcát a saját kezébe visszavevő Mussolini novemberben megegyeztek az Usztasa erőteljesebb támogatásáról, és megállapodtak arról, hogy engedélyezik az usztasák által korábban, olasz és magyar területen vásárolt birtokok táborként való működtetését,⁴⁹⁰ vagyis a horvátokkal történő együttműködés csak azt követően vált igazán szorossá, hogy Grandi távozott a Külügyminisztérium éléről.

Ami a magyar revíziós propagandát illeti, az első fontos nemzetközi támogatás nem olasz, hanem angol körökből érkezett. A *Daily Mail* nevet viselő, nagy példányszámú napilap tulajdonosa, Lord Harold Sydney Harmsworth Rothermere „Magyarország helye a nap alatt” című cikkében nyíltan bírálta a trianoni békeszerződésben foglaltakat. Az írás az olasz–magyar barátsági szerződés aláírása után néhány hónappal, 1927. június 21-én jelent meg, amiből joggal feltételezhetjük, hogy az olasz kormány szerepet játszott a Rothermere-kampány elindításában. Rothermere *My Campaign For Hungary* című visszaemlékezésében fel is fedte, hogy a cikk megjelenése előtt találkozott Mussolinival, akivel egyebek mellett a magyar helyzetről is beszélgetett.⁴⁹¹ Egy

489 MNL OL. K 63. 118. csomó. 16-7. tétel. 1929. 160. pol. szám. 1929. Forster Walkónak, 1929. június 18.

490 A horvát szeparatisták, Magyarország és Olaszország viszonyáról a marseille-i merényletet (1934) megelőző időszakra vonatkozóan lásd magyarul: Hamerli 2017a, Hamerli 2018, Ormos 1984. Olaszul: Adriano–Cingolani 2011, Gobetti 2001, Ferrara 2008, Iuso 1998. Szerbül/horvátul: Jelić-Butić 1978, Krizman 1978.

491 Zeidler 2009. 57. és Rothermere 1939. 35.

évvel később, 1928 tavaszán pedig Rothermere interjút is készített az olasz kormányfővel, amelyben Mussolini kijelentette azt a magyar revizionista körökben hamar híressé vált mondatot, hogy „*egy szerződés nem lehet sírbolt*”.⁴⁹² A kampány keretében az angol lord megjelentetett ezeken kívül is néhány írást, amelyektől a brit kormány elhatárolódott.⁴⁹³ Szempontunkból ennek az epizódnak az a jelentősége, hogy Rothermere az emlékiratában csupán Mussoliniról tesz említést a magyar revíziós propaganda kapcsán, Grandi neve viszont fel sem merül a könyvben.

Magyar szempontból a következő érdekes esemény Mussolini 1928. június 5-én elhangzott szenátusi beszéde volt, amelyben a kormányfő többek között a revízióra is kitért: „*Magyarország számíthat Olaszország barátságára. Meg lehet állapítani, hogy a trianoni szerződés területi meghatározásainál nagyon is elevenébe vágtak ennek az országnak (...) A magyar nemzet (...) jobb sorsot érdemel. Nemcsak az egyetemes igazság szempontjából, de Olaszország érdekeinek szempontjából is kívánatos, hogy a magyar nemzetnek ez a jobb sorsa bekövetkezzék.*”⁴⁹⁴ – fogalmazott Mussolini.

A beszédet Magyarországon rendkívüli lelkesedéssel fogadták: a sajtóban sorra jelentek meg a Mussolininak hálálkodó írások, és a Duce számos magyar állampolgártól kapott köszönőlevelet.⁴⁹⁵ A magyar kormány nevében Hory András fejezte ki köszönetét az olasz kormányfőnek, hangot adva egyúttal annak a reménynek is, hogy hamarosan gyakorlati lépések is történhetnek a revízió megvalósítása érdekében. Ezzel kapcsolatban Mussolini óvatosságra intett, amit azzal indokolt, hogy nem szeretné, ha a korai bizakodás csalódáshoz vezetne Magyarországon.⁴⁹⁶ A szenátusi beszéddel kapcsolatos dokumentumok – amelyeket a korabeli politikusok nyilvánvalóan nem ismerhettek – rávilágítanak arra, hogy Mussolini szavaival nem annyira a Trianonban aláírtak felülvizsgálatának szükséges voltát kívánta hangsúlyozni, hanem sokkal inkább arra akart utalni, hogy célkitűzései között kiemelt helyet foglal el a Párizs környéki békéknek az olasz érdekek szerinti módosítása.⁴⁹⁷ Ehhez a magyar revízió – ami elindíthatta volna a Versailles-i békerendszer felülírását – tulajdonképpen csak eszközként szolgált.

Ebből fakadóan a revíziós propaganda nem jutott tovább a lelkesítő beszédeknel, az 1920-as években nem hozott gyakorlati eredményt,⁴⁹⁸ és a szenátusi beszédet követően hosszú évekig hasonló megnyilvánulásokra sem került sor. Ennek okát talán Renzo De Felice fogalmazta meg a legpontosabban, akinek meglátása szerint Mussolini revizio-

⁴⁹² Rothermere 1939. 35.

⁴⁹³ Lásd: Zeidler 2009.

⁴⁹⁴ Mussolini 2000. 23.

⁴⁹⁵ Részletesen lásd: Hamerli 2018. 77–86.

⁴⁹⁶ MNL OL. K 64. 30. csomó. 1928 – 23. tétel. 395. res. pol. 1928. Hory Walkónak, 1928. június 15.

⁴⁹⁷ MNL OL. K. 63. 208. csomó. 23. tétel. 23/1. 93/pol.

⁴⁹⁸ Mint ismeretes, gyakorlati (részleges) revízióra a bécsi döntések (Felvidék egy része: 1938, Észak-Erdély: 1940), Kárpátalja (1939) és a Délvidék (1941) visszafoglalása során került sor, ami – bár a bécsi döntések meghozatalában Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter (1936–1943) is részt vett – főként Németország hozzájárulásának köszönhető.

nizmusa a hangzatos szólamok ellenére valójában mérsékelt volt, ezért történt, hogy a magyarok támogatása inkább szavakban, mintsem tettekben nyilvánult meg.⁴⁹⁹

Ezt azonban a korszak magyar politikusai nem ismerték fel, csak azt érzékelték, hogy a várva várt revíziós sikerek elmaradnak, ami elégedetlenné tette a kormányt. Hory András a fennálló helyzetet azzal magyarázta, hogy a magyarbarát politikát illetően Mussolini és a külügyminisztérium vezérkarának véleménye nem feltétlenül volt összhangban egymással: *„Míg ugyanis az olasz kormányelnök – legalább ma még – fenntartás nélküli barátunk, aki a politikai kalkulációkon kívül tényleg emberi rokonszenvvel viseltetik a magyar nemzet iránt, addig ugyanez nem állítható a külügyminisztérium vezetőségéről. A Palazzi Chigi urai, akik a sacro egoismo jegyében születtek és nevelődtek és akik sokkal inkább diplomaták, mintsem hogy a szentimentalizmusnak a legkisebb mértékben is teret adjanak, talán nem is osztják teljesen a Duce politikáját, legalább is nem minden részletében. (...) Az áldozatokat, amelyeket Olaszország értünk hoz, láthatólag diszporcionáltak tartják, és – mint erről különböző elszólások és bizalmas információk révén meggyőződtem – a Ducenak Magyarország iránti politikai bőkezűségét sokallják. Erre abból is következtetni, hogy sok esetben a Mussolinivel megbeszélte és általa akceptált előterjesztéseimnek nincs meg a fogamatja. Kereken kimondva sokszor megkíséreltek elamerikázni olyan ügyeket, amelyeket illetően Mussolini határozott ígéretet tett nekem. És ha a szabotálás nem is járhat sikerrel, a végleges megoldást igen sokszor kihúzzák, legalább is a kormányelnöknél tett újabb lépéséig. Az elmondottak nem állanak Grandi úrra, aki politikailag és emberileg is 100%-ig híve a Ducenak és aki a politikai elgondoláson kívül személyes szimpátiái folytán is erős támogatója a magyar ügynek.”*⁵⁰⁰

Az idézet alapján arra következtethetünk, hogy Hory előtt nem volt ismeretlen az, hogy az Olasz Külügyminisztériumban nem uralkodott maximális egyetértés a minisztérium kötelékébe tartozó munkatársak között. Ahogyan a korábbiakban láthattuk, Horynak ez a meglátása messzemenően helyesnek bizonyult. Szempontunkból érdekesebb az, hogy Grandit a magyar nagykövet „Mussolini és a magyar revízió ügyének feltétlen híveként” említi, azzal együtt is, hogy Grandi azt javasolta Horynak, hogy a jövőben valamelyest kevésbé demonstrálják a magyar–olasz barátságot a feszültségek elkerülése érdekében, amiről a nagykövet egyébként ugyanebben a jelentésben számolt be a kormánynak.⁵⁰¹ Ezt Grandi egyébként nemcsak Horytól, hanem Walko Lajostól is kérte, aki az első volt azon politikusok sorában, akiket Grandi a külügyminiszteri kinevezését követően fogadott.⁵⁰²

499 De Felice 1974. 358–359.

500 MNL OL. K 64. 35. csomó. 1929 – 23. tétel. 558. res. pol. 1929. Hory Walkónak, 1929. július 14.

501 Uo.

502 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. Marzo 1929. 1929. szeptember 12. (Az 1934. március 17-én aláírt római jegyzőkönyvek mégiscsak megteremtették az olasz–osztrák–magyar együttműködés lehetőségét, amely valóban kiváltotta a németek ellenkezését. Lásd: Hamerli 2018.)

Hory feljegyzése Grandi külügyi államtitkárságának utolsó heteiben kelt, amikor főszereplőnk még igyekezett hűen követni a Mussolini által kijelölt irányvonalat – vélhetően ezért tűnhetett Hory számára úgy, hogy Grandi „száz százalékosan támogatja a magyar revízió ügyét”. Időskori emlékiratában Grandi másfajta véleményt fogalmazott meg ezzel kapcsolatban, amiben nyilván közrejátszott az is, hogy amikor e sorokat papírra vetette, már ismerte a történelem azon eseményeit, amelyek a revíziós propaganda idején még csak a távoli jövőt jelentették. Mint Grandi írta, *„Magyarország (...) azonnal a karjainkba vetette magát, azaz, pontosabban, Mussolini karjaiba. Legyőzöttek, kiábrándultak, elszegényedve, három nép satujába szorítva, amelyek a megfulladásig elnyomták, miután megcsonkították, Magyarország hátlával és lelkesedéssel fogadta az olasz pártfogást. Az olasz–magyar barátság politikája hasznos és kiegyensúlyozó szerepet képviselhetett egy általános olasz–francia megállapodás keretein belül, efelől semmi kétség. Az új politikai elitet Magyarországon javarészt a Habsburg-ellenes, németellenes, protestáns polgárság alkotta. Mindazonáltal a német befolyás maradványai is jelen voltak, főleg a hadsereg kötelékében és az arisztokrácia körében, és ezek még mindig úgy tekintettek Németországra, mint az egyedüli nagyhatalomra, amely, miután új életre kelt, Magyarországnak is segíthetett feltámadni, természetes módon magáévá téve a magyar törekvéseket, amelyek a trianoni békeszerződésben foglalt területi rendelkezések revíziójára irányultak. A barátság Olaszországgal végérvényesen elterelhette Magyarországot ettől a tartós, közepes mértékben elterjedt, Németország elleni nosztalgiától. Valóban így is történt. Ebből a szempontból az olasz–magyar barátság politikája teljes mértékben sikeresnek tekinthető. Magyarország végérvényesen hátat fordított Németországnak, és nem is fordult hozzá vissza mindaddig a napig, amikor is Olaszország, közeledve Németországhoz, rá nem kényszerítette [Magyarországot] arra, hogy visszatérjen a korábbi ösvényre, és kövesse Olaszország példáját. A magyarok tüzes, heves temperamentuma nem tudott nem találkozni Mussolini impulzív, és ugyanolyan heves [temperamentumával]. Ezek kölcsönösen befolyásolták egymást. A magyarok azt hitték, hogy Mussolini hamarosan visszaadja a szabadságukat, az igazságukat és a magyar nép szívéből kitépett területeket. Messiásként üdvözölték őt, utcákat és tereket neveztek el róla. A maga részéről Mussolini ahelyett, hogy lehütötte volna a magyarok lelkesedését, komolyan vette a magyar követelések bajnokának szerepét, beszédeket és kiáltványokat fogalmazott meg, és belevetette magát a «békeszerződések revíziójának» politikájába, abba a politikába, amely, közvetlenül vagy közvetve, annyi nehézséget okozott, és annyi bizalmatlanságot ébresztett az olasz politika és diplomácia iránt. Hihetetlennek tűnik, de igaz: jó néhány évig a békeszerződések revíziójának messianisztikus és irodalmi «mítosza» Mussolini minden beszédebe beépült, aminek egyedüli gyakorlati eredménye a világ bosszantása, a kisantant államainak mind gyanakvóbbá tétele és az Olaszország jogait és érdekeit védő szerződések hatásának gyengítése volt. Nem volt ez más, mint egy Mussolini-féle pszichológiai túlkapás, az, hogy [Mussolini] mindenáron úgy akart megjelenni a magyarok meghatott tekintete előtt, mint a magyar újjászületés hű és győztes bajnoka. Nem volt hiány azokból a magyar államférfiakból, ideértve Bethlen grófot is, akik többször óvatosságra intették Mussolinit, akinek hangos magyarbarát*

*revizionista kampánya amellet, hogy idő előtt túlzott reményeket táplált a magyarokban, sokszor inkább ártott az ország [Magyarország] érdekeinek.*⁵⁰³

E hosszú sorok azt tükrözik, hogy Grandi alapvetően egyetértett a magyar–olasz együttműködéssel, azonban a Mussolini által folytatott revíziós kampányt Olaszország és Magyarország szempontjából egyaránt károsnak ítélte meg. Úgy látta, hogy az olasz kormány a revíziós szövegek hangoztatásával aláasta Olaszország nemzetközi tekintélyét – amelynek megerősítését és megtartását Grandi szívügyének tartotta, és ráadásul a propaganda azt a veszélyt is magában rejtette, hogy egyfelől az olasz külpolitika addig elért eredményei is elvesznek, másfelől pedig a más államokkal való kapcsolatok is megromlanak. Grandi Magyarországra nézve is hátrányosnak érezte Mussolini revizionista felszólalásait, több okból is. Egyrészt belső szemlélőként nagyon is tisztában volt azzal, hogy Olaszország hatalmi potenciálja nem elegendő a határmódosítások sikerre viteléhez, ami miatt úgy érezte, hogy Mussolini hiú ábrándokat táplál a magyarokban. Másrészt Grandi szavaiból az is érződik, hogy a kampány Magyarország nemzetközi megítélésének is ártott. A visszaemlékezésből egyértelművé válik, hogy Grandi elítélte Mussolinit, amiért hiábavaló reményeket keltett a magyarokban csak azért, hogy a saját maga iránti csodálatukat biztosítsa, és hibáztatta az egykori Ducét azért is, amiért – ahogyan ő látta – Magyarországot is Németország felé sodorta. A fenti sorok azt mutatják, hogy Grandi emiatt – és az első világháború utáni helyzete miatt is – sajnálatot érzett a magyarok iránt. Grandi ezek mellett kiemelte, hogy Bethlen István olykor maga is elővigyázatosságra intett a revíziós kampánnyal kapcsolatban.

A magyarok, mint túlzott optimisták képe egyébként Grandi naplójában is megjelenik, mégpedig Walko Lajossal kapcsolatban. 1929 szeptemberében történt találkozásuk alkalmával Walko felvázolta Grandinak azt az elképzelését, hogy a magyar–olasz barátságot bővíteni lehetne Ausztriával. Noha – mint láthattuk – két évvel később, a német–osztrák vámuniós terv kapcsán Grandi is az olasz–osztrák–magyar blokk szószólója volt, 1929-ben még attól tartott, hogy ez a lépés kiváltaná a német kormány neheztelését. Azonban „*Walko, aki magyar, tehát optimista és álmodozó*” – írta Grandi – nem látta ezt a veszélyt.⁵⁰⁴

Bethlenről – akit az emlékirataiban is megemlített – Grandinak sokkal jobb véleménye volt, amire leginkább az 1930 júniusában vezetett útinaplója világít rá, amikor is Varsó és Bécs mellett Budapestre is ellátogatott. Ahogyan feljegyezte, a magyar miniszterelnökről az a benyomás alakult ki benne, hogy magabiztos, komoly és megfontolt tárgyalópartner, aki nemzetközi tekintéllyel is rendelkezik. Grandi úgy látta, hogy Bethlen politikájának alapját az Olaszországgal való együttműködés jelenti, ezért

503 Grandi 1985. 305–306.

504 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 6. Marzo 1929. 1929. szeptember 12. (Mint ismeretes, az 1934. március 17-én aláírt római jegyzőkönyvek mégiscsak megteremtették az olasz–osztrák–magyar együttműködés lehetőségét, amely valóban kiváltotta a németek ellenkezését. Lásd: Hamerli 2018.)

kitüntetett figyelemmel fogadta az olasz külügyminisztert, akivel számos kérdést megvitattak a megbeszélésük során.⁵⁰⁵

A magyar–olasz együttműködés céljának megfelelően szó esett a jugoszláv kérdésről, Ausztriáról, a revízió kérdéséről, a királykérdésről és a környező államok politikájáról is. A kisantant államokkal kapcsolatban Grandi feljegyezte a naplójában, hogy Bethlen őszintén feltárta előtte, hogy Magyarország a három ország közül Jugoszláviát tartja a legkevésbé ellenszenvesnek: a magyarok a csehszlovákokat gyűlölik, a románokat megvetik, de a szerbeket képesek becsülni. Ugyanakkor a magyar kormány egyetértett a délszláv állam gyengítésére irányuló politikával, amelynek kapcsán Grandi hangot adott a véleményének, hogy ebben esetlegesen a horvátok közreműködésére lehet számítani, azonban személyes meglátása szerint a szeparatisták ahhoz nem elég erősek, hogy végleges győzelmet arassanak a szerbek felett.⁵⁰⁶

Mivel Grandi a budapesti látogatást megelőzően Varsóban járt, Bethlen a Pilsudskival folytatott megbeszélések tárgyáról érdeklődött Granditól, aki elmondta, hogy magyar vonatkozásban Kárpátalja ügye került szóba közöttük. Grandi benyomása ezzel kapcsolatban az volt, hogy Lengyelország kormánya nem ellenezné a terület visszacsatolását – amiben közrejátszott, hogy a magyarokhoz hasonlóan a lengyelek is ellenszenvvel viseltettek Csehszlovákia iránt –, ezért az olasz külügyminiszter azt javasolta Bethlennek, hogy gondoskodjon arról, hogy minél több petíció érkezzen a Népszövetség Tanácsához azzal a kéréssel, hogy az illetékesek tárgyalják újra Kárpátalja területi hovatartozásának kérdését. Grandi szerint ez lehetne az első lépés a magyar revízió felé vezető úton.⁵⁰⁷ Ez a bejegyzés is alátámasztja azt, hogy Grandi alapján véve szimpatizált és egyetértett a magyar törekvésekkel, csak azok propagálásának módjával nem. Külpolitikájának alapelveivel összhangban, a revíziót is a Népszövetséggel együttműködve tartotta esetlegesen megvalósíthatónak.

A nagyhatalmakról szólva Grandi kifejtette Bethlennek, hogy Németország politikai orientációja még nem kristályosodott ki teljesen előtte, és ugyancsak homályosak számára Ausztria céljai, ahol a Heimwehrrel kapcsolatos tervek kudarcot vallottak. Franciaország diplomáciáját Grandi az addigi benyomásai alapján komolytalannak tartotta. Erre reagálva Bethlen elmondta, hogy nem sokkal korábban Louis Loucheur francia miniszter kölcsönt ajánlott Magyarországnak, ami nyugtalanította Grandit, aki ebben a lépésben a francia hegemon törekvések újabb bizonyítékát látta. Az olasz külügyminiszter sokkal jobban örült Bethlen Nagy-Britanniával kapcsolatos híreinek: hazánk miniszterelnöke arról számolt be Grandinak, hogy meghívást kapott Londonba, amit a külügyminiszter kedvező fordulatnak ítélt. Bethlen kérdésére, hogy vajon Grandinak van-e tudomása arról, hogy MacDonald és Henderson miről kívánnak tárgyalni vele, Grandi azzal az információval tudott szolgálni, hogy Henderson a magyar belpolitika alakulására kíváncsi. Az olasz államférfi azt tanácsolta a magyar

505 ASMAE. Carte Grandi. Busta 26. Fasc. 91. Sottofasc. 4. Ins. 1. Diario mio viaggio a Varsavia, Cracovia, Budapest, Vienna.

506 Uo.

507 Uo.

miniszterelnöknek, hogy ne hagyja magát megfélemlíteni, lépjen fel határozottan és energikusan. Javasolta, hogy Bethlen kerülje az anyagi természetű ügyekről való eszmecserét, azt viszont okvetlenül hangsúlyoznia kellene, hogy Franciaország hegemon törekvései, valamint a kisantant ténykedése veszélyeztetik a Duna-menti régió békéjét, és ráadásul a kisantant propaganda Magyarországot akarja úgy beállítani, mint a békét veszélyeztető államot.⁵⁰⁸

Ezt követően Grandi a királykérdés alakulásáról érdeklődött Bethlentől. Magyarország, amely az első világháború vége óta király nélküli királyság volt, IV. Károly (1916–1918) trónfosztása (1921) után sem választott új uralkodót. A témát Grandi azért tartotta aktuálisnak, mert Károly fia, Ottó 1930-ra nagykorú lett, és ez felvetette az olasz kormányban azt a kérdést, hogy a magyarok mit tennének abban az esetben, ha Ottó trónigénnyel lépne fel. Grandi tudatta Bethlennel, hogy Olaszország nem nézne jó szemmel Ottó esetleges megkoronázását, mivel az olaszok Albert főherceget látták volna szívesen a magyar trónon, a Habsburgok nem magyarországi ágából való személyek trónra lépését azonban ellenezték.⁵⁰⁹

Bethlen biztosította Grandit arról, hogy a magyar kormány éppen úgy ellenzi Ottó visszatérését, mint az olasz vezetők, és általában véve a királykérdést sem tartja jelenleg aktuálisnak. A válasz megnyugtatta az olasz külügyminisztert, aki feljegyezte a naplójában, hogy Bethlen egyébként hideg tekintetű szemei valósággal szikrát szórtak, amikor a királykérdés szóba került, amiből Grandi arra következtetett, hogy Bethlen – már csak erdélyi származása miatt is – személy szerint Habsburg-ellenes, és Ottó uralkodóvá választása esetén attól is tartana, hogy a magyar kormánypárt befolyása gyengülhetne. Főszereplőnk elégedetten nyugtázta, hogy a magyar kormányfő álláspontja rendkívül kedvező Olaszországra nézve.⁵¹⁰

Mindezek fényében a Bethlennel való találkozót Grandi sikerként könyvelte el. A magyar miniszterelnökhöz kapcsolódó érdekességként megemlíthetjük azt is, hogy Grandinak többször volt alkalma találkozni Bethlen feleségével, Bethlen Margittal, akiről egy korábbi alkalommal feljegyezte: „*A magyar nők (...) mind egy kicsit örültek. Ez az igazság.*”⁵¹¹ Bár azt Grandi nem fejtette ki, hogy konkrétan miért jutott Bethlen Margittal kapcsolatban erre a következtetésre, de gondolatmenetét azzal folytatta, hogy szerinte az olasz nők sokkal egyszerűbbek, kevesebb elvárásuk van, és vitathatatlanul jobb édesanyák, míg a magyarok között sok a kékharisnya,⁵¹² utalva arra, hogy Bethlen Margit író nő volt.

508 Uo.

509 ASMAE. Carte Grandi. Busta 26. Fasc. 91. Sottofasc. 4. Ins. 1. Diario mio viaggio a Varsavia, Cracovia, Budapest, Vienna. Az olaszoknak a királykérdéssel kapcsolatos álláspontjáról lásd: Hamerli 2020.

510 ASMAE. Carte Grandi. Busta 26. Fasc. 91. Sottofasc. 4. Ins. 1. Diario mio viaggio a Varsavia, Cracovia, Budapest, Vienna.

511 ASMAE. Carte Grandi. Busta 13. Diario. Anno 1929. Quaderno no. 2. Febbraio 1929. 1929. február 2.

512 Uo.

E benyomások mellett Grandi a magyar–olasz barátság Olaszországra nézve hátrányos aspektusát is feljegyezte a naplójában. Ez pedig nem volt más, mint az, hogy a magyarok támogatása miatt a Duna-medence más országaival, így a kisantant államaival Olaszország nem tudja megerősíteni a kapcsolatait.⁵¹³ Ezt a meglátását azonban megtartotta magának, és nyilvános felszólalásaiban a hivatalos, Mussolini által előírányzott olasz irányvonalnak megfelelően a Magyarországgal való „felbonthatatlan barátságról” beszélt.⁵¹⁴ Grandihoz hasonlóan látta a helyzetet Guariglia, aki visszaemlékezésében kitért arra, hogy a magyar revízió melletti propaganda nem könnyítette meg Olaszország számára az Európa többi államával való együttműködést, de ettől függetlenül azt el kellett ismernie, hogy Olaszországnak az 1930-as évek végéig nem volt hűségesebb, őszintébb barátja, mint Magyarország.⁵¹⁵

A következő fontos esemény, amit Grandi és a magyar–olasz együttműködés kapcsán érdemes kiemelni, a német–osztrák vámunió tervének bejelentése és megvitatása volt. Az ezzel kapcsolatos olasz álláspontot már megismerhettük: Olaszország határozottan ellenezte a terv megvalósítását, mivel az Anschluss első lépését látta benne, amiben nem volt érdekelt. A magyar kormány más véleményen volt, mivel 1930 végén kilátásba helyeződött, hogy a gazdaságilag egyre inkább megerősödő Németország esetleg kereskedelmi megállapodást kötne Magyarországgal. A Budapest és Berlin között végül 1931 májusában kezdődő megbeszélések eredményeként a felek 1931. július 18-án aláírták a német–magyar kereskedelmi szerződést, aminek legfontosabb hozadéka Magyarország számára az volt, hogy a magyar búzát 25%-os vámengedménnyel szállíthatták Németországba a magyar termelők.⁵¹⁶

Visszatérve a német–osztrák vámuniós tervre, annak nyilvánosságra kerülésekor Magyarországon már körvonalazódott a Németországgal való együttműködés gondolata, ezért Károlyi Gyula külügyminiszter felvetette azt a lehetőséget, hogy Magyarország és Olaszország esetleg csatlakozhatnának valamilyen formában a tervezett vámunióhoz. Noha Mussolini hajlott volna ennek megfontolására, Grandi egyenesen örültségnek nevezte az elképzelést, mivel az Olaszország pozícióját veszélyeztette volna a gazdaságilag jóval erősebb Németországgal szemben. Véleménye szerint az olasz állam érdeke az volt, hogy egyfelől Ausztria függetlensége megmaradjon, másfelől pedig Magyarország fő partnere minden tekintetben Olaszország maradjon, és Németország ne léphessen a helyébe.⁵¹⁷

Hogy mindennek elejét vegye, Grandi – ahogy láthattuk – mindent megtett annak érdekében, hogy a Brocchi-terv mielőbb megvalósuljon. Bethlen – aki azon az állásponton volt, hogy Magyarország egyidejűleg is együtt tud működni Olaszországgal és Németországgal – kedvezően fogadta az olasz–osztrák–magyar gazdasági blokk ter-

513 ASMAE. Carte Grandi. Busta 14. Diario. Quaderno no. 11. 1929. december 24.

514 Grandi 1985a. 213–214. Grandi képviselőházi beszéde, 1930. május 9.

515 Guariglia 1950. 74–75.

516 Németh 2017. 19–20.

517 Nello 1993. 131.

vét.⁵¹⁸ A magyar kormány egy memorandumot is megfogalmazott, amely hangsúlyozta, hogy Magyarország elsődlegesen a már körvonalazódó Brocchi-tervhez kíván csatlakozni, de azt is javasolta, hogy Budapest és Róma közösen kérjenek felvilágosítást a német és az osztrák kormányoktól arra vonatkozóan, hogy vajon a vámunió tervét lehetne-e olyan irányban módosítani, hogy az a négy állam – Ausztria, Magyarország, Németország és Olaszország – kooperációjává fejlődhessen. Amennyiben erre lehetőség van, úgy a magyar vezetés nem zárkózik el. Az Anschlusst azonban a magyarok sem támogatták, mivel az azt a veszélyt hordozta magában, hogy Közép-Európa kis államai alárendelődnek a német érdekeknek.⁵¹⁹ Ez utóbbi pontra reagálva Grandi egyetértését fejezte ki Horynak, és tájékoztatta a magyar nagykövetet, hogy Olaszország éppen az Anschluss-veszély miatt döntött úgy, hogy Nagy-Britanniával együttműködve a Hágai Nemzetközi Bíróság elé bocsátja a vámuniós terv ügyét.⁵²⁰

Az olasz kormány meglegéddel fogadta az Anschlussal kapcsolatos magyar álláspontot, azonban a memorandumnak az a pontja, miszerint bizonyos feltételek mellett Magyarország hajlandó lenne tárgyalni a vámunióhoz történő csatlakozásról, nyugtalanságot keltett az olasz körökben. A magyar külügyminiszter állandó helyettese, Khuen-Héderváry Sándor Mario Arlotta bécsi olasz nagykövet útján igyekezett megnyugtatni az olasz kormányt, mondván, hogy ez a kitétel csupán arra utalt, hogy Magyarország nem zárkózna el a németekkel való együttműködéstől abban az esetben, hogyha a vámunióhoz történő csatlakozás összeegyeztethető lenne a Brocchi-tervvel.⁵²¹

Ezt az esetet azért ismertettem kissé hosszabban, mert jó példája annak, hogy – miután a magyar–olasz együttműködés a magyar külpolitika fő célja, vagyis a revízió tekintetében az 1930-as évek elején nem hozott érdemi eredményt – a hazánk vezetői időnként kacsingáltak másfelé, igyekeztek Európa más országaiban is támogatókra lelteni. A revíziós propaganda megrekedéséért a magyar politikai elit valamelyest Grandit tette felelőssé, aki előttük sem rejtette véka alá azt, hogy az angol orientáció és a Népszövetséggel való együttműködés híve. Ez az oka annak, hogy a magyar politikusok – amellet, hogy rokonszenves embernek és tehetséges diplomatának tartották

518 ASMAE. AA. PP. R. Governo 1927–1946. Busta 4. Accordo doganale austro–tedesca. Rapporto N. 4444/527. Arlotta Grandinak, 1931. június 13.

519 A memorandum szövege magyar és olasz források között egyaránt megtalálható: MNL OL. K 64. 45. csomó. 1931 – 23. tétel. Szám nélkül. Aide-Mémoire, 1931. április 17. és DDI. Settima serie, vol. 10. 206. irat. Promemoria del Governo ungherese. Budapest, 1931. április 17.

520 MNL OL. K 64. 45. csomó. 1931 – 23. tétel. 366 res. pol. 1931. Hory Károlyinak, 1931. április 25.

Mint ismeretes, a saint germain-i (Ausztria) és a versailles-i (Németország) békeszerződések egyaránt kimondták az Anschluss tilalmát. Ebből fakadóan a német–osztrák vámuniós tervet lehetett a békeszerződések megsértéseként is értelmezni.

521 MNL OL. K 64. 45. csomó. 1931 – 23. tétel. Szám nélkül. Napi jelentés Khuen-Héderváry és Arlotta megbeszéléséről, 1931. április 21.

Grandit – nem fogadták kitörő örömmel Grandi külügyminiszterré történő kinevezésének hírért, amit Hory András nagyon diszkréten fogalmazott meg: *„Mussolininak a Palazzo Chigiből történt távozását mindenki csaknem ösztönösen megérzi amint az olasz külügyminisztériumba belép. Jelenlétének pusztá tudata már fascinálólag hatott úgy a látogatóra, mint a tisztviselői karra, amelynek nagy fegyelmezettsége és szorgalma talán részben ezzel függött össze. És bár lényegileg a helyzet absolute nem változott – hiszen a külügyek irányítása éppen úgy a Duce kezében van, mint azelőtt (...) Grandi úr ma akár-hogy is vesszük külügyminiszter és így a diplomáciai kar fokozottabb mértékben van ő reá utalva, mint eddig.”*⁵²²

Hory személy szerint kedvelte Grandit és meglehetősen sokszor találkozott is vele, de ettől függetlenül úgy ítélte meg, hogy az olasz külügyminiszter politikája magyar szempontból túlzottan mérsékelt irányvonalat képvisel.⁵²³ Ezért amikor Mussolini 1932-ben visszavette Granditól a külügyminiszteri tárcát, Hory abbéli reményét fejezte ki, hogy az olasz külpolitika ezután „rámenősebb” lesz, azaz elősegíti a revíziós törekvések gyakorlati sikerét.⁵²⁴ Grandi leváltásának okát Hory abban látta, hogy a korábban befolyásos fasisztáknak nem tetszett a külügyminiszter egyenletesen felfelé ívelő pályája, és sokan úgy vélekedtek, hogy sikerei *„növelték Grandi öntudatát”*, amivel Hory is egyetértett.⁵²⁵ Wodianer Andor követségi tanácsos ennél kevésbé diplomatikusan fogalmazta meg, amit a magyar politikai elit többsége gondolt az olasz külügyminisztériumban bekövetkezett személycseréről: *„Véleményem szerint remélhető, hogy azon körülmény, hogy Mussolini újólag átveszi külügy közvetlen vezetését, eddiginél gyorsabb elintézését fog biztosítani magyar–olasz relációban felmerülő kérdéseknek.”*⁵²⁶

E gondolatok zárásaként előrevetíthetjük, hogy a magyar politikusoknak és diplomatáknak csalódnniuk kellett abban a tekintetben, hogy – bár a revíziós szövegek, különösen 1936 után, felerősödtek – Grandi távozása alapvetően nem hozott változást a magyar–olasz kapcsolatok jellegében, a határmódosítások sikerre viteléhez az olasz hatalmi potenciál továbbra sem volt önmagában elegendő. Ahogyan az a történelmünkben jól ismert, hazánk csak azt követően könyvelhetett el revíziós sikereket, hogy Németország a jóváhagyását adta, azonban Magyarország a második világháborúba történő besodródással nagy árat fizetett ezért. Ennek fényében elmondható, hogy Grandi mérsékelt politikája magyar vonatkozásban is igazolódott.

522 MNL OL. K 63. 271. doboz. 1929 – 23/1. tétel. 3704/1929. Hory Khuen-Hédervárynak, 1929. október 16.

523 MNL OL. K 63. 271. doboz. 1932 – 23. tétel. 94. pol. 1932. Hory Walkónak, 1932. június 9.

524 Uo. 125. pol. 1932. Hory Walkónak, 1932. július 23.

525 Uo. 116. pol. 1932. Hory Walkónak, 1932. július 5.

526 Uo. 5758. Wodianer számjeltávirata, 1932. július 21.

5. Grandi Amerikában

A korábbi leszerelési konferencia történései megerősítették Grandi meggyőződését, miszerint Olaszország azáltal válhat a nemzetközi élet jelentős szereplőjévé, ha az angolszász államokkal hosszú távú együttműködést sikerül kiépíteni. A külügyminiszter különösen fontosnak tartotta a jó viszonyt az Amerikai Egyesült Államokkal, amely meglátása szerint „a világ sorsának új ura”⁵²⁷ volt. Grandi Londonban ismerkedett meg Henry Lewis Stimson amerikai külügyminiszterrel, akivel nemcsak politikai, de személyes kapcsolatot is kialakított.⁵²⁸

Bár Mussolini az 1920-as években inkább a Balkánra és Közép-Európára koncentrált, 1931-ben, újévi rádióüzenetében váratlanul bejelentette, hogy Olaszország mostantól együtt kíván működni az angolszász államokkal,⁵²⁹ így Grandi hozzáláthatott ahhoz, hogy régóta dédelgetett tervének megfelelően előmozdítsa ezt a közeledést.

Ennek jegyében Grandi 1931 júliusában vendégül látta Stimsont Olaszországban. Bár a látogatás magánjellegű volt, a két államférfi talált alkalmat arra is, hogy a legsürgetőbb nemzetközi problémákat megvitassák. Ezek egyike volt a Herbert Hoover amerikai elnök által pár héttel előbb, június 20-án javasolt moratórium ügye. Ennek előzménye az volt, hogy június 6-án a német kormány bejelentette, hogy az államkassza kimerülése miatt nem tudja megfizetni a jóvátétel soron következő részletét. Mivel az Amerikai Egyesült Államok korábban mintegy 110 millió dollár értékű kölcsönt biztosított Németországnak, Hoovernak érdekében állt, hogy Németországot megmentse a csődtől és ezzel biztosítsa, hogy a németek visszafizetik majd a hitelt Amerikának, ezért azt javasolta, hogy július 1-étől egy évre függesszék fel a háborús adósságok, valamint a jóvátételi és az újjáépítési kölcsönök terheinek a fizetését. A moratóriumot a francia kormány hevesen ellenezte, mivel annak elfogadása Franciaországnak is jelentős bevételkiesést jelentett volna, és ráadásul számolni kellett azzal is, hogy a német gazdaság talpra állításához egy év nem lesz elegendő, így a törlesztés felfüggesztését meg kell majd hosszabbítani.⁵³⁰

Az olasz kormány ezzel szemben támogatta Hoover felvetését, annak ellenére is, hogy a jóvátétel mielőbbi megfizettetésében maga is érdekelt volt. Grandi személy szerint úgy vélte, hogy a moratórium nemcsak Németország gazdaságát állítaná talpra, hanem egész Európát segítené, ezért sokkal jobb alternatívának látta, mint a gazdasági világválságot követően időről időre felmerülő európai regionális együttműködéseket, amelyek végeredményben gazdasági nehézségekkel küzdő országok között jöttek volna létre, s így nem tudták volna garantálni a pénzügyi konszolidáció sikerét.⁵³¹

Grandi a Stimsonnal folytatott megbeszélések során igyekezett finoman kidomborítani az olasz és a francia hozzáállás közötti szembeötlő különbséget. Kiemelte, hogy

527 Nello 2003. 117.

528 Grandi 1985. 316–317.

529 Nello 1993. 116.

530 Ormos 1969. 82.

531 Nello 2003. 117.

míg az olaszok támogatják a moratóriumot, addig a franciák akadékoskodnak a tervvel kapcsolatban, amivel nehezítik az európai válságkezelést.⁵³² Grandi meglátása szerint az olasz–francia flottaegyezmény tető alá hozása is Franciaország miatt késlekedett,⁵³³ és a külügyminiszter a francia kormány számlájára írta azt is, hogy a leszerelési konferencia előkészületei nem a megfelelő ütemben haladnak. Amint arról beszámolt, Franciaország nem mutatott hajlandóságot arra, hogy elismerje Németország fegyverkezési egyenjogúságát, miközben a franciák maguk folyamatosan fegyverkeztek. Ez Grandi szerint ördögi kört eredményezett, mivel a német vezetők a fejlemények láttán kijelentették, hogy amíg a győztes államok nem teljesítik a békeszerződésekben és a Népszövetség alapokmányában vállalt leszerelési kötelezettségüket, addig Németországnak is jogában áll felfegyverkezni.⁵³⁴

Az, hogy az olasz kormány támogatta a moratóriumot, kedvezően hatott a német–olasz kapcsolatok alakulására. Heinrich Brüning kancellár meg is látogatta Mussolinin, miután hírül vette, hogy az olaszok hozzájárultak a moratóriumhoz. A találkozón a német–osztrák vámunió terve nem került szóba, és július közepén az angol és az amerikai kormányok is ígéretet kaptak Németországtól a vámuniós terv elvetésére vonatkozóan.⁵³⁵ Grandi mindezt sikerként könyvelte el, és kifejtette Stimsonnak, hogy véleménye szerint az, hogy Németország és Ausztria vezetői lemondtak a vámunióról, nagymértékben köszönhető a Hoover által ajánlott moratóriumnak is, amelytől a két ország jóval gyorsabb és konkrétabb eredményt várhatott, mint a korábbi tervüktől.⁵³⁶

Az olasz és a francia politika különbségei kapcsán említett leszerelési konferenciával kapcsolatban Grandi felvetette a flotta teljes leszerelésének lehetőségét, amely véleménye szerint kedvező környezetet teremthetne a közelgő tárgyalásokhoz azáltal, hogy a javaslatot támogató államok békefenntartó szándékát mutatná. A felvetés, amelyet Stimson megfontolásra érdemesnek tartott,⁵³⁷ véleményem szerint kitűnően példázza Grandi legfőbb külpolitikai célját, vagyis azt, hogy Olaszország nemzetközi tekintélyét azáltal kell növelni, hogy a fasiszta kormány messzemenően együttműködik a Népszövetséggel, támogatva annak alapelveit. A feljegyzésekben nem történik utalás arra, hogy Grandi és Mussolini vajon előzetesen beszéltek-e arról, hogy a külügyminiszter mit fog mondani Stimsonnak. Feltehető azonban, hogy erre nem került sor, miután Mussolini tudvalevőleg a francia és az olasz flotta paritásának fenntartását tűzte ki célul.⁵³⁸

532 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Primo colloquio Grandi – Stimson. 1931. július 9.

533 Uo. Secondo colloquio Grandi – Stimson, 1931. július 9.

534 Uo. Quarto colloquio Grandi – Stimson, 1931. július 11.

535 Nello 2003. 117.

536 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Secondo colloquio Grandi – Stimson, 1931. július 9.

537 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Terzo colloquio Grandi – Stimson, 1931. július 9.

538 Ormos 2019. 275.

Stimson kedvező benyomással és pozitív élményekkel gazdagodva utazott el Olaszországból, és mielőtt a hajója kifutott a kikötőből, meghívta Grandit, hogy mihamarabb viszonozza a látogatást.⁵³⁹ Grandi útját Mussolini is támogatta, ezért megkezdődtek a szervezési munkálatok. Ennek ellenére az utazás majdnem meghiúsult, miután az olasz vezetők szeptemberben hírül vették, hogy Pierre Laval francia miniszterelnök Hoover meghívására hamarosan Amerikába látogat, amit Grandi sértőnek érzett, annál is inkább, mert Laval missziója hivatalos jellegű volt, míg főszereplőnk a tervek szerint magánemberként érkezett volna az Egyesült Államokba.⁵⁴⁰

Mussolini azonban úgy vélte, hogy hiba lenne elszalasztani az Olaszországnak mindenképpen diplomáciai sikert jelentő látogatás lehetőségét, ezért arra végül sor került. Olaszország nemzetközi tekintélyéhez ragaszkodva Grandi tudatta John W. Garrettel, Amerika római nagykövetével, hogy az utazást azzal a feltétellel hajlandó megejteni, ha egyfelől – hasonlóan Lavalhoz – ő is hivatalos meghívást kap az Amerikai Egyesült Államok kormányától, másfelől a meghívó tartalmazza azt is, hogy Hoover elnök Mussolinit, mint az olasz kormány vezetőjét is szívesen vendégül látná Washingtonban. A feltételek teljesültek,⁵⁴¹ ami részben Stimson közbenjárásának volt köszönhető, aki meggyőzte Hovert, hogy a francia miniszterelnök október végi útja után Grandit is invitálja meg Amerikába.⁵⁴²

Grandi november 7-én indult el a tengerentúlra, ahol 12 napot töltött.⁵⁴³ Az utazás előtt Mussolini azzal köszönt el Granditól, hogy ne becsülje alul a missziót, mert az a tény, hogy Olaszország kormánya végül is hivatalos meghívást kapott az USA-ba, mutatja a fasiszta állam jelentőségét. A több napos hajóút idején Grandi átgondolta azokat a lehetséges kihívásokat, amelyek a látogatás során felmerülhetnek: *„Számomra a legnagyobb fejtörést az okozta, hogy milyen hangnemben beszéljek az amerikaiakkal ahhoz, hogy biztosan utat találjak a (mi európai lelkivilágunktól annyira különböző) lelkületükhöz, amely egyszerre óriások és egy gyermekek lelke, tele idealizmussal, ugyanakkor hideg, kegyetlen gyakorlatiassággal.”*⁵⁴⁴

Grandinak nem lett volna oka aggodalomra, mert az amerikaiak örömmel tekintettek a látogatáa elé. Erről tanúskodik például a *New York Herald Tribune* írása, amely szerint az utóbbi egy évben a fasiszta külpolitika Grandinak köszönhetően örvendés változáson ment keresztül. A lap szerint korábban Mussolini némely megnyilvánulásából egyenesen arra lehetett következtetni, hogy Olaszország veszélyezteti az európai békét, az utóbbi hónapokban ezzel szemben az olaszok messzemenően kifejezték együttműködési szándékukat a legfontosabb nemzetközi kérdések megoldásában. Ezt

539 Grandi 1985. 317.

540 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

541 Uo.

542 Nello 1993. 172.

543 Grandi 1985. 319.

544 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

az újság javarészt Grandi mentalitásának, személyiségének és a londoni konferencián szerzett tekintélyének tudta be, és hangsúlyozta, hogy a külügyminiszter eme tulajdonságai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a többi nagyhatalom tárgyalóképes partnerként tekintsen Olaszországra.⁵⁴⁵

Grandi fokozta az iránta érzett szimpátiát azzal, hogy már útközben, sajtóközlemény útján üdvözölte az amerikaiakat. Röviden tájékoztatta őket arról, hogy látogatásának célja a Stimsonnal nyáron megkezdett megbeszélések folytatása, és az, hogy Hooverral is hasonlóan bizalmas és baráti légkörben folytathasson eszmecserét a két ország politikájáról. A külügyminiszter tolmácsolta Mussolini szavait, aki személyes üdvözlését küldte az amerikai népnek és elnöküknek,⁵⁴⁶ ami szintén alátámasztja, hogy az olasz kormányfő támogatta az olasz–amerikai kapcsolatok megerősítését.

Pár nappal azután, hogy Grandi megérkezett Amerikába, hivatalos nyilatkozat is készült a misszió céljáról, ami az volt, hogy a tárgyaló felek barátságos formában megvitassanak olyan kérdéseket, amelyek megoldásában Amerika és Olaszország is érdekelt volt. Hivatalos megállapodások aláírása nem szerepelt a találkozó napirendi pontjai között,⁵⁴⁷ és arra valóban nem is került sor.

Grandi látogatása a fenti célkitűzésnek megfelelően alakult. A külügyminisztert először Hoover fogadta. A találkozót megelőzően Stimson informálta Grandit arról, hogy Laval nem tett jó benyomást Hooverra, mert a leszerelés kérdésében csupán a francia érdekeket vette figyelembe, miközben Európa többi államának elképzeléseit teljes mértékben figyelmen kívül hagyta.⁵⁴⁸ Ezt szem előtt tartva Grandi úgy fogalmazta meg a mondanivalóját, hogy Olaszországot Európa egyik vezető államaként láttassa. Hangsúlyozta, hogy utazásával azt kívánja előmozdítani, hogy hazája és az Amerikai Egyesült Államok között általános együttműködés jöjjön létre az olyan globális problémák megoldásában, mint amilyen a gazdasági világválság kezelése, vagy a leszerelés kérdése, viszont konkrét megállapodási tervvel nem készült, és missziójának propagandisztikus céljai sincsenek.⁵⁴⁹ Ez utóbbit természetesen az amerikai közvélemény sem hitte el. A 19. század közepe óta töretlen népszerűségnek örvendő napilap, a *The Washington Star* kommentárja szerint Olaszország ugyanúgy diplomáciai segítséget várt az Egyesült Államoktól, mint ahogyan Franciaország, csak éppen Grandi ügyesebben tálalta kérését, mint annak idején Laval. „Grandi

545 ASMAE. Carte Grandi. Busta 11. Fasc. 86. Sottofasc. 1. Telegramma no. 1676 R. S. Marchetti távirata, 1931. 10. 15.

546 ASMAE. Carte Grandi. Busta 11. Fasc. 86. Sottofasc. 2. Ins. 1. Messaggi ai giornalisti, 1931. november 7.

547 Uo. Comunicato ufficiale diramato dalla sede del Dipartimento di Stato a Washington, 1931. november 19.

548 Nello 1993. 172.

549 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

úr [...] manapság a világ egyik legtehetségesebb és legelbűvölőbb államférfija”⁵⁵⁰ – írta a lap. Ennek a véleménynek a kialakulásához kétségtelenül hozzájárult az is, hogy kiváló angoltudásának köszönhetően Grandinak nem volt szüksége tolmácsra sem a tárgyalásokhoz, sem pedig akkor, amikor az interjúra való felkéréseknek tett eleget.⁵⁵¹ A közvéleményben továbbá jó benyomást keltett azáltal is, hogy a neki feltett újságírói kérdésekre – Lavallal ellentétben – minden esetben válaszolt.⁵⁵²

Grandi hamar elnyerte Hoover rokonszenvét is,⁵⁵³ és a két államférfi azonnal megtalálta a közös hangot még annak ellenére is, hogy az amerikai elnök rideg, komor, sohasem mosolygó ember benyomását keltette az olasz külügyminiszterben. A megbeszélés két fő témája a moratórium ügye és a leszerelési konferencia várható eredményei voltak. Az előbbit illetően Grandi biztosította Hoovert arról, amit a nyáron Stimsonnak is kifejtett, hogy az olasz kormány nagyra értékeli az amerikai elnök ajánlatát. Ezt kiegészítette továbbá azzal, hogy Olaszország a jóvátétel teljes eltörlésétől sem idegenkedne abban az esetben, ha Amerika is eltörlné a hiteltörlesztési kötelezettséget.⁵⁵⁴ A leszerelési konferenciával kapcsolatban Grandi először az európai helyzetről alkotott álláspontját foglalta össze. Mint fogalmazott, a kontinensen nagy kihívást jelent Franciaországnak a biztonságot hangoztató politikája, amely a leszerelés kérdését megoldhatatlanná teszi azáltal, hogy a franciák a biztonságra hivatkozva folyamatosan fegyverkeznek, amire válaszul több másik európai állam vezetői is hasonlóan cselekednek, ördögi kört teremtve ezzel. Németország politikája az időről időre napirendre kerülő Anschluss-kérdés miatt okoz fejtörést a többi kormánynak, különösen Olaszország vezetésének. Grandi ennek kapcsán hangsúlyozta Hoovernak, hogy ő maga Nagy-Britanniával tudna elképzelni leginkább szoros együttműködést az európai államok közül, mivel külügyminiszterként ő is a nemzetközi egyensúly kialakításán, majd fenntartásán fáradozik, mint a britek. Elképzelése szerint ennek a megteremtését elősegíthetné, ha a nagyhatalmak megerősítenék, hogy a békeszerződések értelmében az Anschluss továbbra is tilos, azonban a leszerelés-fegyverkezés kérdésében engedményeket tennének a németeknek,

550 S.RR.SS. AA.EE.SS. Periodo IV. Stati Ecclesiastici. Pos. 317. Fasc. 101. N. di protocollo 2990/31. Viaggio negli Stati Uniti dell'on. Dino Grandi ministro degli esteri d'Italia. fol. 6v. The Washington Star, 14 November 1931. Visit by Grandi Seen Laval Test.

551 S.RR.SS. AA.EE.SS. Periodo IV. Stati Ecclesiastici. Pos. 317. Fasc. 101. N. di protocollo 2990/31. Viaggio negli Stati Uniti dell'on. Dino Grandi ministro degli esteri d'Italia. fol. 14v. The Washington Star, 16 November 1931. Signor Grandi in Washington.

552 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

553 Nello 1993. 177.

554 Az 1932 nyarán zajló lausanne-i konferencián eltörlték a jóvátétel fizetését. Bár a hiteket illetően elviekben csak a moratórium meghosszabbítását fogadták el, a gyakorlatban 1933-ra a kölcsönök törlesztése is megszűnt. Ormos–Majoros 2003. 341.

továbbá lehetőséget biztosítanak arra, hogy az Európa vesztes államaival kötött békéket más tekintetben felülvizsgálhassák.⁵⁵⁵

Hoover figyelmesen és érdeklődéssel hallgatta Grandi álláspontját, és a leszerelést illetően konkrét javaslattal is előállt, nevezetesen azzal, hogy minden állam határozza meg a védelméhez szükséges minimális haderő létszámát és nagyságát, és erre a szintre szerelje le – a vesztes országok esetében pedig fejlessze fel – a hadseregét.⁵⁵⁶ Az elnökkel folytatott megbeszélést követően Grandi nyilatkozatot adott ki, amelyben megköszönte az elnök szíves vendéglátását, és nyilvánosan is kifejtette, hogy rendkívül előremutató javaslatnak tartja a Hoover-moratóriumot, amely lehetővé tenné, hogy a gazdasági rendezés érdekében egy évre felfüggeszék a jóvátétel fizetését.⁵⁵⁷

Grandi az utazás során Baltimore-ba, New York-ba és Philadelphiába is ellátogatott. Az utóbbi látogatást a külügyminiszter főként azért tartotta emlékezetesnek, mert Philadelphiában a Sons of Italy nevű amerikai–olasz társaság adott díszvacsorát a tiszteletére.⁵⁵⁸ A banketten elhangzó szavak arról győzték meg őt, hogy a társaság tagjai szimpatizálnak a fasiszmussal, amihez a misszió hatására egyébként az amerikaiak általában véve is sokkalta pozitívabban viszonyultak, mint a látogatás első napjaiban, amikor Grandi antifasiszta megnyilvánulásokkal is találkozott.⁵⁵⁹ Grandi fejlett diplomáciai érzékét tanúsítja, hogy Stimson elmondása szerint olasz kollégája tudatosan elhárította a helyi olaszok fasisztabarát szólalmait, hangsúlyozva, hogy ő nem a fasiszta párt egyik vezéréneként, hanem III. Viktor Emánuel király külügyminisztereként érkezett Amerikába.⁵⁶⁰

Ezekre a protokolláris jellegű programokra Grandit elkísérte a felesége is, aki a Hooverval és a Stimsonnal folytatott hivatalos megbeszélések idején azok feleségeivel töltötte az időt. Férjéhez hasonlóan Antonietta is rokonszenves volt az amerikaiaknak, és amellet, hogy szép, bájos fiatalasszonynak tartották őt, arról is meggyőződtek, hogy nagyszerű anya is, aki a sűrű program ellenére mindennap szakított időt arra, hogy telefonáljon gyermekeinek, Simonettának és Francónak. A két ország közötti időeltolódás miatt ez nem mindig sikerült, ilyenkor Antonietta a nevelőnővel beszélt a gyerekekről. A kevésbé formális estebédeken a Grandi házaspár hétköznapijai is időnként szóba kerültek, és az egyik ilyen alkalommal Grandi elmondta, hogy felesége és ő teljesen szokványos családi életet élnek, rengeteget játszanak a gyerekekkel, és mindig magukkal viszik őket, ha kedvteléseiknek hódolva túrázni, sportolni, vagy síelni mennek. Az egyik legnagyobb példányszámú napilap, a *The Washington Post* szerint az ame-

555 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

556 Nello 2003. 123–125.

557 Grandi 1985b. 553–554.

558 Grandi 1985. 320.

559 ASMAE. Carte Grandi. Busta 32. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Ins. 9. Grandi beszámolója az amerikai misszióról, 1931. december 2.

560 Nello 1993. 179.

rikaikra mindez azért gyakorolt nagy hatást, mert a legtöbb diplomata nem fordított olyan nagy figyelmet a családi életére, mint a Grandi házaspár.⁵⁶¹

Hazaindulása előtt, november 26-án Grandi New York-ban még egyszer összefoglalta a Hoovernak részletesen előadott álláspontját a leszerelés kérdésében. Elmondása szerint az olasz kormány támogatta az általános leszerelést, amelyet minden államra nézve erkölcsi kötelességnek tartott, és úgy vélte, hogy ebben nem lehet különbséget tenni a győztes és a vesztes országok között. A biztonság kérdéséről szólva Grandi elmondta, hogy tisztában van annak fontosságával, és úgy gondolja, hogy a leszerelés elfogadása önmagában garanciát jelent annak fenntartására.⁵⁶²

Búcsúzásképp Grandi rádióbeszédet intézett az amerikaiakhoz, amelyet így kezdett: „Azért jöttem az Egyesült Államokba, mint azt Önök is tudják, hogy az olaszok részéről a barátság és a béke hírnöke legyek.”⁵⁶³ Ugyanebben a beszédben Grandi kifejtette, hogy véleménye szerint Amerika és az európai államok együttműködése mindenképpen szükséges a gazdasági nehézségek leküzdéséhez, és Olaszország mindenben kész támogatni az amerikai törekvéseket. Úgy véli, hogyha a világ minden népe összefog, a gazdasági válság hamar legyőzhető lesz.⁵⁶⁴

Grandi amerikai útját, és annak más államok általi fogadtatását Pellegrino Chigi kabinetfőnök hosszú feljegyzésben értékelte. Mint írta, az utazás hatalmas siker volt, amely egyszerre jelentette Grandi és a fasizmus sikerét is, ennek megfelelően az olasz sajtó rendkívül kedvezően nyilatkozott a misszióról. Ami a külföldi fogadtatást illeti, az Európa legtöbb országában pozitív volt, különösen Angliában, amelynek sajtója kifejezte abbéli reményét, hogy Grandi diplomáciai tevékenysége lehetővé teszi, hogy a brit, az amerikai és az olasz kormányok közös álláspontot alakítsanak ki a leszerelésre vonatkozóan. Egyetlen állam, mégpedig – cseppet sem meglepő módon – Franciaország napilapjai nyilatkoztak negatívan Grandi amerikai útjáról. A francia kormány attól félt, hogy az olasz–amerikai tárgyalásoknak franciaellenes élük is lehet.⁵⁶⁵

Hazatérve Grandit az olaszok szinte eufórikus hangulatban fogadták, és látszólag Mussolini is elégedett volt az amerikai misszió sikerével. Mire azonban az újabb leszerelési konferencia megrendezésre került, Mussolini álláspontjában változás állt be.

561 S.RR.SS. AA.EE.SS. Periodo IV. Stati Ecclesiastici. Pos. 317. Fasc. 101. N. di protocollo 2990/31. Viaggio negli Stati Uniti dell'on. Dino Grandi ministro degli esteri d'Italia. fol. 19v. The Washington Post, 17 November 1931. „Signora Grandi Calls Rome but Children are Asleep.”

562 Grandi 1985b. 601–602.

563 Uo. 557.

564 Uo. 557–558.

565 ASMAE. Carte Grandi. Busta 33. Fasc. 91. Sottofasc. 12. Relazione di Chigi a Grandi. 1–6.

6. Grandi elbocsátása

Grandi az 1932. januárjától júliusáig tartó időszakra úgy emlékezett vissza, mint a külügyminiszterségének legnehezebb hónapjaira, amihez a nemzetközi körülmények mellett nagyban hozzájárult az is, hogy ekkoriban vált igazán nyilvánvalóvá az, hogy Grandi és Mussolini külpolitikai nézetei számos tekintetben különböznek egymástól. Európa államai még mindig a leszerelés kérdéséről tanácskoztak, ami azért is egyre sürgetőbbé vált, mert a gazdasági világválságból megerősödve kikerülő Németország mindinkább teret kívánt nyerni a kontinensen, felszámolva a versailles-i békeszerződés (1919) által rákényszerített béklyókat. Ennek megfelelően a németek többek között a fegyverkezési egyenjogúságuk elismertetésére törekedtek. Ez a tény önmagában is elég fejtörést okozott az első világháború győzteseinek, és ráadásul egyre nagyobb befolyásra tett szert a német politikai életben a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, Adolf Hitler, akinek hegemon törekvései nem voltak ismeretlenek az európai politikusok előtt. Ebben a helyzetben Grandi számára az Angliával fennálló kapcsolatok megerősítése, valamint a Franciaországgal való viszony konszolidálása még fontosabbá vált, mivel a külügyminiszter attól tartott, hogy Mussolini esetleg túl szoros szövetséget alakíthat ki Németországgal.⁵⁶⁶

Az, hogy Grandi és Mussolini hosszú távon nem juthatnak közös nevezőre azt illetően, hogy Olaszország számára külpolitikai szempontból mi lenne a legkedvezőbb, a Genfben megrendezett, 1932 februárjában kezdődő leszerelési konferencia munkálatai alatt mutatkozott meg igazán. Grandi azt javasolta, hogy az olasz delegátusok és vezetőjük, Vittorio Scialoja a megbeszéléseken mutasson messzemenő együttműködési készséget a többi állammal, és hangsúlyozza a kollektív biztonság, valamint a leszerelés szükséges voltát. Felszólította Virginio Gayda újságíró is, hogy a külügyminisztérium „hivatalos hangját” jelentő *Giornale d'Italia* hasábjain ennek szellemében jelentessen meg írásokat.⁵⁶⁷

Grandi legfőbb célja a konferencián az említett együttműködésen túl az volt, hogy a fegyverzet tekintetében továbbra is a paritás elve érvényesüljön Olaszország és Franciaország között, amellyel kapcsolatban külön tanácskozásokat is folytatott a franciákkal, de ezek nem vezettek sikerre. Németország esetében Grandi ugyancsak a paritás elvének alkalmazására tett javaslatot.⁵⁶⁸ A több mint hatvan állam képviselői előtt Grandi február 10-én fejtette ki álláspontját, hangsúlyozva, hogy véleménye szerint a leszerelés a nemzetközi közösség alapvető érdeke, amely megszilárdíthatja a békére törekvő nemzetközi szervezetek helyzetét. Mint fogalmazott, „a fegyverek nem nyújtanak biztonságot, a biztonsági szerződések nem csökkentik a fegyverzetet”,⁵⁶⁹ és a háborúk megelőzésének egyedüli módja a leszerelés lenne, az, hogy az egyes országok a fegyverzetüket a mindenképpen szükséges minimum szintjén tartásák. Hosszú felszólalásában Grandi több-

⁵⁶⁶ Grandi 1985. 341–342.

⁵⁶⁷ Nello 2003. 96–99.

⁵⁶⁸ De Felice 1974. 389.

⁵⁶⁹ Grandi 1985b. 656.

ször utalt arra, hogy országa készen áll bármilyen, a leszereléssel kapcsolatos javaslatot megvitatni.⁵⁷⁰ Ezzel szemben Mussolini alapvetően ellenezte a leszerelést, és a támogatásával meglehetősen sok olyan írás jelent meg a sajtóban a konferencia ideje alatt, amelyek elmarasztaló véleményt fogalmaztak meg a Népszövetséggel és annak munkájával kapcsolatban. Ezáltal igencsak megnehezítette Grandi dolgát, mivel amíg a külügyminiszter minden erejével azon fáradozott, hogy Olaszország békés szándékait demonstrálja, addig Mussolini a fegyverkezésről, a haderő jelentőségéről és a harcias fasisztákról beszélt.⁵⁷¹ Ezt látva Grandiban megfogalmazódott, hogy az „*il duce ha sempre ragione*” [a Ducénak mindig igaza van] szlogen, amely az évek során a párt egyik alaptételévé vált, talán nem feltétlenül helytálló. Ekkor még nem fordult nyíltan szembe Mussolinival, csak a továbbiakban nem követte vakon a Duce rendelkezéseit, amennyiben külügyminiszterként úgy ítélte meg, hogy azok ártanának Olaszország érdekeinek.⁵⁷²

Mussolinin kívül különösen az dühítette fel, hogy Grandi támogatta az Amerikai Egyesült Államok delegációjának áprilisi javaslatát, amely azt vetette fel, hogy a tankokat, a tüzérségi fegyvereket és a gázfegyvereket vonják ki a forgalomból.⁵⁷³ Erre Grandi visszaemlékezésében úgy utalt, mintha a teljes leszerelés Olaszország ötlete lett volna eredetileg,⁵⁷⁴ mivel februári memorandumában az olasz delegáció a nehézfegyverzet teljes leszerelését javasolta.⁵⁷⁵ Az elképzelést azonban a francia kormányt képviselő Tardieu megvétózta, ezért annak elfogadására nem került sor. Júniusban az Amerikai Egyesült Államok delegációja megismételte a tankok, valamint a tüzérségi és a kémiai fegyverek leszerelésére irányuló javaslatát, amelyet Grandi továbbra is támogatott: „*Olaszország egy olyan ország, amely szárazföldi, tengeri és légi haderővel is rendelkezik; az amerikai javaslat elfogadásával valódi, meghatározott áldozatot hoz. De ezt szívesen megteszi, mert mélyen meg van győződve arról, hogy a békés együttélés a nemzetek között csak azáltal válik elérhetővé, ha minden nemzet tud és akar áldozatot hozni.*”⁵⁷⁶

Grandi később felidézte, hogy ezt a beszédét mindent elsöprő tapsviharral fogadták, és a brit sajtó is – amelynek főhősünk nagy jelentőséget tulajdonított – lelkesedését fejezte ki az olasz külügyminiszter szavait követően. Mindazonáltal az amerikai javaslat nem került elfogadásra, így a tanácskozás tovább folytatódott, és július közepén Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország egy konzultatív paktumról egyeztetett a jövőbeni együttműködésük érdekében. Grandi szerint a paktum ötlete a németektől származott, és – szintén az ő véleményét idézve – Mussolini egy évvel később, 1933-ban ezt az elképzelést mutatta be sajtójaként.⁵⁷⁷ Paolo Nello szerint az, hogy a konzultatív

570 Uo. 654–667.

571 Burgwyn 1979. 212.

572 Nello 2003. 96–102.

573 Grandi 1985b. 679.

574 Grandi 1985. 277.

575 Grandi 1985b. 671.

576 Uo. 701–702.

577 Grandi 1985. 346–351. Ezzel Grandi a négy állam – Anglia, Franciaország, Olaszország, Németország – által 1933-ban aláírt négyhatalmi paktumra utal.

paktumot 1932-ben nem sikerült tető alá hozni, voltaképpen Grandi külpolitikájának a kudarcát jelentette, mivel London Róma és Washington helyett (ami Grandi terve volt) Párizssal állapodott meg. Ráadásul az angol–francia együttműködést Amerika is pozitívan fogadta, mivel a hagyományos szövetségi rendszer visszatéréseként értékelte azt. Az esetre reagálva Grandi azt javasolta, hogy az olasz kormány jelentse be az együttműködéshez történő csatlakozás szándékát az angoloknak és a franciáknak, ám erre nem kerülhetett sor,⁵⁷⁸ mivel július 20-án Mussolini felmentette Grandit a külügyminiszteri posztról: „*Kedves Grandi, úgy döntöttem, hogy saját kezembe helyezem vissza a külpolitika irányítását. Jelenj meg holnap reggel 8 órakor a Palazzo Chigiben az átadás céljából. Mussolini.*”⁵⁷⁹ – írta Grandinak a Duce.

Bár elbocsátása meglepetésként érte Grandit, a döntés mégsem tekinthető váratlannak. Grandi helyzetének megingását már akkor sejteni lehetett, amikor április 8-án a Fasiszta Nagytanács megállapodott a revízió érdekében folytatott tárgyalások kezdeményezéséről, tiltakozását fejezte ki a nemzetközi konferenciákon való gyakori jelenlét és felszólalások ellen, és úgy határozott, hogy Olaszországnak a Népszövetségben betöltött pozícióját a közeljövőben felülvizsgálják majd. Ez három olyan döntést jelentett, amelyek mindegyike a Grandi által képviselt irányvonallal ellentétes volt,⁵⁸⁰ mivel ő a Népszövetség ülései során érzékelhető véleménykülönbségek ellenére is a többi nagyhatalommal való együttműködés híve maradt. Látva, hogy ez a nézeteltérés eltávolíthatja őt a párttársaitól, Grandi a májusi szenátusi beszédében kifejtette, hogy Olaszországnak érvényre kell juttatnia érdekeit a franciákkal szemben, nemcsak a paritás, hanem a gyarmatosítás kérdésében is.⁵⁸¹ A Granditól szokatlan megnyilvánulás a római magyar nagykövetség figyelmét sem kerülte el: „*Grandi úr szenátusi expozéját, korábbi diplomatikusan mérsékelt hangú megnyilatkozásaival szemben, feltűnő határozottság, a kifejezések erőteljes, csaknem drámai ereje jellemzi és az olasz politika közvetlen egyedi céljainak abszolút nyíltsággal való meghatározása teszi feltűnően érdekessé.*”⁵⁸² – írta Hory András nagykövet.

A beszéd, amellyel Grandi azt akarta bizonyítani, hogy képes Mussolini irányvonala-
lának megfelelően nyilatkozni, nem mentette meg a helyzetét, Grandi maga is érzékelte, hogy Mussolini fagyosan fogadta a szavait.⁵⁸³ Ennek oka az volt, hogy Mussolini, bár a távlati tervei között helyet kapott a gyarmatosítás, korainak tartotta azt.⁵⁸⁴

Az idő múlásával Grandi egyre inkább meggyőződött arról, hogy Mussolini alkatanál fogva nem képes a kompromisszumokon alapuló külpolitikára: „*A diplomata mellett Mussolini a tárgyaló felet is gyűlöli. Ő, akiben nincs meg a tárgyalókat jellemző*

578 Nello 2003. 130–131.

579 Grandi 1985. 354.

580 Nello 2003. 128.

581 Uo. 129.

582 MNL OL. K 63. 271. doboz. 1932 – 23. tétel. 94. pol. 1932. Hory Walkónak, 1932. június 9.

583 Grandi 1985. 344.

584 Nello 2003. 129.

mentalitás, megveti és gyűlöli azt másokban. Ő ellentmondást nem tűrő [személyiség]. Mussolini valójában a legkevésbé machiavellista azok közül, akiket valaha ismertem.”⁵⁸⁵ Grandi szerint Mussolininak ez a vonása – hogy nem tűrt ellentmondást – nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy úgy döntsön, hogy visszaveszi Granditól a külügyi tárcát. Ezt végeredményben alátámasztja maga Mussolini is, aki a *Storia di un anno* című írásában így fogalmazott: „Az ő [Grandié] irányvonala immár népszövetségi volt. Kétségtelen, hogy bizonyos hírnévre tett szert a nemzetközi világban (...), ahol demokratikus, a külpolitikában a fasizmus jobboldali szárnyát képviselő emberként tartották őt számon. A kormány irányvonala azonban a négyhatalmi paktum bukása után különbözött ettől.”⁵⁸⁶ – indokolta szűkszavúan Mussolini, hogy miért bocsátotta el Grandit. Renzo De Felice a Mussolini-életrajzában hosszan idézi Roberto Cantalupo braziliai olasz nagykövet elbeszélését az esetről, akinek állítása szerint Mussolini ezekkel a szavakkal fordult hozzá: „Grandi mindent elhibázott három év alatt, mindent: hagyta magát bebörtönözni a Nemzetek Szövetségébe, pacifista, ultrademokratikus és ultra-népszövetségi politikát folytatott.”⁵⁸⁷ Szintén Mussolininak ezt az állítólagos mondását hangsúlyozza Antonio Spinosa, amikor Grandi elbocsátására keres magyarázatot a Mussoliniról szóló kötetében.⁵⁸⁸

Giorgio Candeloro olasz történész Grandi konzervativizmusával, mérsékelt irányvonalával magyarázza az elbocsátást, kiegészítve azzal, hogy véleménye szerint az olaszok egyre inkább teret nyerő hegemon törekvései, a német térnyerés és a „Népszövetség-pártiság” okozták Grandi politikájának bukását.⁵⁸⁹ Hasonló álláspontot képvisel De Felice, aki hozzáfűzte a fentiekhez, hogy ez idő tájt Grandit a fasiszta párton belül egyre többen illették kritikával a politikája miatt.⁵⁹⁰

Grandi távozása a külügyminisztérium éléről néhány kortársát is foglalkoztatta, mivel nem számítottak ilyen fordulatra. Raffaele Guariglia meglátása szerint az elbocsátás fő oka az lehetett, hogy Mussolini érzekelte, hogy Németország egyre inkább erősödik, ráadásul úgy, hogy Hitler napról napra közelebb kerül ahhoz, hogy pártja élén jelentős hatalomra tegyen szert az országban. Ebben a helyzetben Mussolini kompromittálónak találta a Népszövetséggel való szoros kapcsolatok ápolását, ezért úgy döntött, hogy leváltja a szervezettel történő együttműködés mellett továbbra is kiálló Grandit.⁵⁹¹ Fulvio Suvich, aki meglepetésére külügyi államtitkár lett Mussolini mellett, azt gondolta, hogy a Duce valamilyen személyes okból kifolyólag távolította el Grandit. Álláspontját Suvich azzal magyarázta, hogy véleménye szerint ő maga, és

585 Idézi: Nello 2003. 100.

586 Mussolini 1944. 401. Fontos megemlíteni, hogy Mussolini nem az 1933-as, általa kezdeményezett négyhatalmi paktumra gondol, hanem a fejezetben is említett, 1932-es tervre, amely nem valósult meg.

587 De Felice 1974. 394.

588 Spinosa 1989. 246.

589 Candeloro 2014. 323.

590 De Felice 1974. 406.

591 Guariglia 1950. 176–177.

a kabinetfőnökké kinevezett Pompeo Aloisi is a mérsékelt lépések híve volt a külpolitikában, ezért Grandi kompromisszumkész diplomáciája nem lehetett az elbocsátás oka.⁵⁹² Suvich kinevezését egyébként Grandi javasolta Mussolininak, Aloisit pedig a Duce maga választotta, amit az alábbi szavakkal adott Grandi tudtára: „*Kabinetfőnökömmnek Aloisi nagykövetet fogom kinevezni, egy idős, derék tengerészeti hivatalnokot; ő lesz a Népszövetségnél az olasz delegáció tulajdonképpeni vezetője, de csakis azt fogja mondani és tenni Genfben, amit elrendelek, hogy mondjon és tegyen.*”⁵⁹³ Ez a rövid kommentár alátámasztja azt a felvetést, amely szerint Grandi elbocsátásának legfőbb oka a Népszövetséggel való, Mussolini szerint túl szoros együttműködés volt, és nem utolsó sorban az, hogy Grandi saját külpolitikai koncepciót fogalmazott meg, és nem csupán Mussolini utasításait hajtotta végre.

Grandit meglehetősen rosszul érintette az elbocsátása a külügyminiszteri posztról, és évtizedek múlva is bántotta őt az eset. *Ecco Mussolini* című írásában így fogalmazott: [Mussolini] „*bizalmatlan volt mindenkivel szemben, állandóan figyelt. (...) A legnagyobb dicséret, amit húsz év alatt kaptam tőle, az a válasza volt, amit adott egy illetőnek, aki megkérdezte tőle, mi volt az oka annak, hogy 1932-ben olyan váratlanul kirúgott engem a külügyminiszteri székből: «Azért, mert túl jól megismert engem.»*”⁵⁹⁴

Mussolini a washingtoni olasz nagyköveti posztot ajánlotta fel Grandinak, szerinte azért, mert a Duce minél távolabb akarta tartani őt Olaszországtól. Grandi felvetette, hogy inkább Londonba menne, ahol úgyis üres volt éppen a pozíció. Mussolini beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy Grandi azonnal elindul az új állomáshelyére. A felszólításnak eleget téve Grandi gyors látogatást tett a szüleinél, majd július 30-án elutazott Londonba.⁵⁹⁵

592 Suvich 1984. 4.

593 Grandi 1985. 355.

594 Grandi 1965. 52.

595 Grandi 1985. 354–355.

ÖTÖDIK FEJEZET: A LONDONI NAGYKÖVET

1. Az új megbízatás

Dino Grandi, miután kényszerűen távoznia kellett az általa szeretett külügyminiszteri tárca éléről, 1932. július 30-án érkezett meg Londonba, új megbízatásának helyszínére. Az angol főváros hét éven át, 1939-ig adott otthont Grandinak, aki természetesen a feleségét és gyermekeiket is magával vitte. Új munkájához meglehetősen vegyes érzelmekkel látott hozzá: azt, hogy külügyminiszterből nagykövet lett, egyfajta „lefokozásnak” érezte, ugyanakkor kedvezőnek ítélte meg azt, hogy az angolok rendkívül szívélyesen fogadták őt. Emlékiratában Grandi feljegyezte, hogy az angol körökben iránta érzett szimpátia nem csökkent akkor sem, amikor Olaszország képviselőjében – sokszor személyes meggyőződése ellenére – olyan intézkedéseket hozott, amelyek nem keltek kedvező benyomást a szigetországban.⁵⁹⁶

Noha Grandi az 1920-as években az angolokat túlzottan merev embereknek tartotta, akik nem az őszinteségükről voltak híresek,⁵⁹⁷ a nagykövetség élén töltött évek alatt igazán megkedvelte őket, és több baráttra szert tett az angol politikai és a társadalmi elit tagjai között, az egyik legjobb barátjává pedig a már korábban, 1926-ban megismert Winston Churchill⁵⁹⁸ vált, aki iránt Grandi nagyfokú tiszteletet is érzett.

A Churchilllel való korábbi kapcsolat mutatja, hogy Grandi nem teljesen ismeretlen terepre érkezett Angliába, volt már ismeretése az országban. Emellett a pozitív benyomásait erősítette az is, hogy az olasz állam nem sokkal Grandi megérkezése előtt vásárolta meg – vagyis helyesebben szólva, az angol szokásokhoz igazodva ekkor bérelte ki 99 évre – azt a Grosvenor Square-en álló palotát, amely régebben a nagymúltú Fitzwilliam család tulajdona volt. Ez az épület adott otthont a londoni olasz nagykövetségnek, amit – új tulajdon lévén – Grandi saját ízlésének megfelelően rendezhetett be. Mivel nagykövetként fontosnak tartotta az országimázs építését, Grandi kérvényezte, hogy a helyhiány miatt egyes olaszországi múzeumok raktáraiban porosodó műtárgyak, valamint festmények közül néhányat helyezzenek át a londoni rezidenciára. Így a nagykövetség épületét ritkaságszámba menő, 17. századból származó bútorokkal rendezték be, a Londonba szállított festmények többsége pedig Riccardo Gualino vállalkozó, műgyűjtő képei közül volt való, akinek gyűjteményét az Olasz Nemzeti Bank elárverezte, miután Gualino vállalkozása csődbe ment. A legértékesebb festmény, amelyet Grandi kívánságának megfelelően a fogadásokra kijelölt szalonban helyeztek el,

⁵⁹⁶ Grandi 1985. 371.

⁵⁹⁷ Nello 2003. 141.

⁵⁹⁸ Winston Churchill (1874–1965) elsősorban miniszterelnökként (1940–1945) ismert Magyarországon, de korábban is betöltött fontos pozíciókat. Amikor először találkozott Grandival, pénzügyminiszter volt (1924–1929).

Sandro Botticelli *Vénusz születése* című világhírű alkotása volt.⁵⁹⁹ Ily módon a londoni olasz nagykövetség épülete nemcsak a misszió munkatársainak kényelmét szolgálta, hanem szemet gyönyörködtető, múzeumnak is beillő látványosságot jelentett az oda látogatóknak is.

Az országimázs-építés másik, a társadalom számára is hozzáférhető módja a sajtó felügyelete volt, amire Grandi szintén hangsúlyt fektetett. Tudatosan figyelt arra, hogy a legolvasottabb angol napilapok minél kedvezőbb színben tüntessék fel Olaszországot, és igyekezett jó viszonyt ápolni a laptulajdonosokkal. Ennek megfelelően közeli kapcsolatba került a magyar revízió ügye kapcsán már megismert Lord Rothermere-rel, aki többek között a *Daily Mail* tulajdonosa volt, valamint a *Daily Express*, az *Evening Standard* és a *Sunday Express* című lapok tulajdonosával, William Maxwell Aitkennel, közismertebb nevén Lord Beaverbrookkal is jó barátságba került. Mivel Grandi pontosan tisztában volt a politikai mechanizmusokkal és a sajtónak a tömeget befolyásolni képes erejével, igyekezett olyan képet kialakítani a fasiszta Olaszországról, amely nagy hatást gyakorolhat az angol közvéleményre.⁶⁰⁰

Azt, hogy a fasiszta eszmerendszer kedvező visszhangra talált egyes angol körökben, bizonyítja, hogy 1932 után Oswald Mosley vezetésével kibontakozott egy fasisztoid irányzat Angliában, amelyet Grandi „nemzetközi fasizmusnak” keresztelt el. Az angol mozgalomnak tettest adó *Imperial Fascist League* [Birodalmi Fasiszta Szövetség] fő célja annak megakadályozása volt, hogy a liberális demokrácia elvei túlzottan teret nyerhessenek Angliában és Európában. A szintén a mozgalomhoz kötődő *British Union of Fascists* [Fasiszták Brit Uniója] Rothermere hathatós támogatását élvezte, és a propagandatevékenysége kibontakoztatásához anyagi segítséget kapott Rómából is.⁶⁰¹

Ezeket a pozitív élményeket azonban valamelyest – főleg kezdetben – beárnyékolta az, hogy Grandi úgy érezte, hogy Mussolini el akarta távolítani őt az olasz politika közvetlen közeléből azzal, hogy elbocsátotta a külügyminisztérium éléről, és a távoli Londonba küldte nagykövetként: „Az olasz külpolitika irányítása többé nem tartozott az én hatáskörömbbe. Tapasztalatból tudtam, hogy a diplomáciai misszióink milyen korlátozott, szinte semmilyen befolyást nem gyakoroltak azokra a döntésekre, amelyeket Mussolini Rómában hozott. Ő [Mussolini] nem szeretett tanácskozni senkivel, de különösen nem a diplomatákkal, akiket leginkább elkerülhetetlen rossznak tartott. (...) Mussolini idején különösen nehéz dolguk volt azoknak a diplomatáknak, akiknek becsületes szándékaik voltak és akik őszintén szerették a hazájukat. Még ennél is nehezebb volt azoknak, akiknek, mint nekem is, erős, az övétől eltérő személyiségük volt, és akiknek a külpolitikai elképzeléseik különböztek az övétől.”⁶⁰² – Grandi ezekkel a keserű szavakkal emlékezett vissza a nehézségekre. E sorokból nyilvánvalóvá válik számunkra, az utókor számára az is, hogy Grandi alapjában véve soha nem bocsátotta meg Mussolininak azt, hogy a Duce eltávolította őt a külügyminisztériumból.

599 Grandi 1985. 367–370.

600 Nello 2003. 143–144.

601 Uo. 147.

602 Grandi 1985. 375.

A fentieket Grandi kiegészítette azzal, hogy meglátása szerint a fasizmus idején nagyköveti szolgálatot teljesítők munkáját az is nagymértékben nehezítette, hogy a jelentősebb külföldi városokban Mussolininak voltak olyan „bizalmi emberei”, akikkel folyamatosan politikai tárgyú levelezést folytatott, és akik anélkül készítettek helyzetértékeléseket az adott ország és Olaszország kapcsolatairól, hogy a nagykövetségekkel kapcsolatban álltak volna. Ez azt eredményezte, hogy Mussolini sokszor torz információkhoz jutott, és döntéseit inkább ezekre, mintsem a diplomaták jelentéseire alapozta.⁶⁰³

Mindezek miatt Grandi a Londonban töltött hét év alatt sokszor érezte úgy, hogy talán fel kellene adnia a diplomáciai pályafutását, de végül – bízva abban, hogy nagyköveti tevékenységével jó szolgálatot tesz a hazájának, és sikerül megmentenie Olaszországot attól, hogy ártalmas nemzetközi lépésekben vegyen részt – a helyén maradt.⁶⁰⁴ Feladatát legfőképpen azért tartotta nehéznek, mert egy diplomata nem engedheti meg magának, hogy az országa hivatalos külpolitikájától eltérő irányvonalat képviseljen. Ahogy fogalmazott, választania kellett: *„elfogadok egy olyan politikát, amelyet a hazámra nézve károsnak és veszélyesnek tartok, vagy pedig hűségem maradok az elképzeléseimhez”*.⁶⁰⁵

Grandi a második utat választotta. Londoni olasz nagykövetségként is mindent megtett azért, hogy Olaszország minél szorosabb kapcsolatokat ápoljon Angliával, és a lehető legtovább távol maradjon a német befolyástól. Mint látni fogjuk, mindkét célkitűzése nehéznek bizonyult.

2. Etiópia

Londoni nagykövetségként Grandi, aki már külügyminiszterként is az angol (angolszász) orientáció híve volt az olasz külpolitikában, mindent megtett azért, hogy az országa és az Egyesült Királyság közötti kapcsolatok megerősödjenek. Diplomatikusságának – és nem utolsósorban a már néhány évvel korábban is feltűnő keltő, kiváló angoltudásának – köszönhetően szívélyes viszonyt alakított ki számos neves angol politikussal, közéleti személlyel, és sikerült a fasizmus iránt is egyfajta tiszteletet ébresztenie az angol körökben, így Grandi őszintén remélhette, hogy az általa régóta vágyott olasz–angol együttműködés hamarosan megvalósulhat. 1935-ben azonban az olasz külpolitika olyan fordulatot vett, aminek hatására nemhogy a kapcsolatok nem váltak erősebbé, de még az addig elért eredmények is veszélybe kerültek.

A külügyek intézését 1932-ben a saját kezébe helyező Benito Mussolini külpolitikájában egyre inkább teret nyert a „birodalmi gondolat”, és – mivel, mint a korábbiakban láthattuk, hosszú távú céljai között az afrikai gyarmatbirodalom kiépítése, és ezzel együtt a Mediterráneum feletti befolyás megszerzése is szerepelt – 1934-től

603 Uo.

604 Uo. 380.

605 Uo. 377.

kezdve afrikai gyarmatosító akciót fontolgatott. Februárban azzal bízta meg Emilio De Bono tábornokot, hogy készítse elő egy Etiópiába irányuló katonai offenzíva részletes tervét.⁶⁰⁶

Az afrikai gyarmatszerzés gondolata, amely tulajdonképpen az olasz egység létrejötte óta napirenden volt az ország külpolitikájában⁶⁰⁷ – Granditól sem volt idegen, azonban ő Olaszország gyarmatainak bővítését békés úton, az angol és a francia kormányokkal történő megegyezés révén kívánta elérni.⁶⁰⁸ Tulajdonképpen először Mussolini is a diplomáciai úttal próbálkozott, aminek legékesebb bizonyítéka, hogy 1935 januárjában egyezményt kötött az ekkor a francia külügyminiszteri posztot betöltő Pierre Lavallal az afrikai gyarmatokról. Ez azért volt jelenős lépés, mert miután 1930-ban Hailé Szelasszié lett Etiópia császára, az afrikai ország vezetése célul tűzte ki a függetlenségének megerősítését és az országa modernizálását, amiben a francia kormány – egy korábban kötött kereskedelmi megállapodás értelmében – nyíltan támogatta az etióp uralkodót. A Mussolini–Laval paktum néven ismertté vált dokumentumnak az Etiópiára vonatkozó pontja így szólt: „A francia kormány kötelezi magát, hogy még a (...) status quo módosulása esetén sem keres magának Etiópiában más előnyt, mint a fent említett gazdasági jellegűeket, és az olasz kormány a maga részéről minden eshetőségre kötelezi magát, hogy a francia gazdasági érdekeket a dzsibuti–addisz-abebai vasútvonal kiaknázására vonatkozóan garantálja.”⁶⁰⁹ Ezt Mussolini úgy értékelte, hogy a francia kormány a gazdasági érdekeik tiszteletben tartása mellett beleegyezik a status quo módosításába, azaz Etiópia olasz megszállásába, és ettől megnyugodva hozzálátott az olasz csapatok mozgósításához, amelyeket a már korábban olasz gyarmattá tett Eritrea területén állomásoztatott. Ehhez az ürügyet az 1934 decemberében kirobbant Val-Val incidens szolgáltatta, amikor is etióp katonák megtámadták az oázis kútjánál állomásozó, olasz szolgálatban lévő helyőrséget. Bár a felkelésnek olasz beavatkozással gyorsan sikerült véget vetni, az eset révén Mussolini később az etióp támadásra adott lépésként tudta feltüntetni Etiópia lerohanását.⁶¹⁰

Grandi emlékei szerint Mussolini a szóban forgó incidenst követően, 1934. december 25-én táviratban tájékoztatta őt arról, hogy a Hailé Szelasszié etióp császár csapatai által generált összetűzés komoly, ami miatt a Duce arra utasította nagykövetét, hogy kérje az angol kormány békéltető szándékú közvetítését Addisz-Ababában.⁶¹¹

Néhány nappal később azonban Mussolini megkötötte Lavallal a fentebb ismertetett egyezményt, és ezt követően nem tartotta szükségesnek, hogy alaposan feltérképezze az angol álláspontot. Így az a helyzet állt elő, hogy miközben Grandi a Duce

606 Ormos 2019. 290–291.

607 Gondoljunk Eritrea (1890), Líbia (1912), Szomália (1889 protektorátus, 1908: gyarmat) olasz gyarmatosítására, ill. a szintén gyarmatosító céllal folytatott 1. olasz–etióp háborúra (1895–1896), amely az olasz csapatok vereségével végződött.

608 De Felice 1974. 376.

609 Idézi: Ormos 2019. 294.

610 Ormos 1970, 40–42. o.

611 Grandi 1985. 389.

korábbi utasításának megfelelően puhatolózni kezdett az angol vezetőknél aziránt, hogy mit gondolnak az olasz–etióp viszonyról, azalatt Mussolini mozgósítani kezdte a katonáit. Habár az angolok nem szólaltak fel nyíltan a katonai készülődés és az abból logikusan következő jövőbeni akció ellen, a valóságban az angol politikai és társadalmi körökben egyaránt felháborodást váltott ki az Etiópia elleni olasz fellépés lehetősége.⁶¹² Az angolok nem hozták szóba a mozgósítás ügyét az 1935. április 11-én, az észak-olaszországi Stresa városában sorra kerülő konferencián sem, ahol az angol, a francia és az olasz vezetők Németország kérdéséről tanácskoztak, miután Adolf Hitler egy hónappal korábban bejelentette az általános hadkötelezettség visszaállítását és a hadászati légitlotta fejlesztését annak ellenére, hogy a versailles-i békeszerződés (1919) értelmében mindkettő tilos volt. A németekkel kapcsolatban a résztvevők közös fellépésben egyeztek meg, azonban Mussolini Afrika felé irányuló lépéseiről az angolokhoz hasonlóan a francia jelenlévők is hallgattak.⁶¹³ A konferencia után Grandi beszélt Mussolinival, aki így értékelte az angolok hallgatását: „Az angolokat hidegen hagyja, hogy meggyünk Etiópiába”.⁶¹⁴

Időskori visszaemlékezésében Grandi úgy értékelte a történeteket, hogy Mussolini az angol állásponttal kapcsolatban ezt a hallgatást értelmezte félre:⁶¹⁵ ahogyan az ismert közmondás is tartja, a hallgatás beleegyezés. Azt, hogy az angolok nem emeltek szót az Etiópiát fenyegető olasz mozgósítás ellen, Mussolini bátorításként értékelte, így tovább folytatta az előkészületeket. Ezt látva 1935 nyarán Robert Anthony Eden, a népszövetségi ügyek angol felelőse Rómába látogatott, és megpróbálta lebeszélni Mussolinit arról, hogy az olasz kormányfő meggondolatlan lépést tegyen Kelet-Afrikában. Grandi szerint Eden egyike volt azoknak a politikusoknak, akik őszintén hittek a kollektív biztonság elvében, azonban Mussolini nem hallgatott rá, így a tárgyalás sikertelenül végződött.⁶¹⁶ Eden ajánlata mindazonáltal nem volt lebecsülendő, mivel annak elfogadása esetén Olaszország angol–francia jóváhagyással megkapta volna Etiópiának a Szomália mellett fekvő térségét, Ogadent, az etióp államot pedig Brit-Szomáliában kárpótolták volna a britek, amivel Etiópia tengeri kijáratra tett volna szert. Ezzel a lépéssel nagy valószínűséggel elkerülhető lett volna a háború, mivel Olaszország gyarapodott volna területileg, Etiópia pedig a kárpótlásnak köszönhetően vélhetően nem állt volna ellen.⁶¹⁷

Mussolini azonban eddigre már elhatározta Etiópia lerohanását, és 1935. október 2-án bejelentette a népének, hogy Olaszország az etiópok „barbár és agresszív provokációjára” – azaz a Val-Val incidensre – katonai lépéssel válaszol.⁶¹⁸ Etiópia a Népszövetséghez fordult az invázió miatt, ahol az ügy kivizsgálását éppen az angol képviselők szorgalmazták leginkább, csakúgy, mint az Olaszország elleni szankciók bevezetését is,

612 Uo. 390.

613 Ormos 2019. 295.

614 Grandi 1985. 391.

615 Uo.

616 Uo. 394.

617 Ormos 2019. 296.

618 Opera Omnia, vol. 27. 163.

amelyek viszonylag jelentős gazdasági korlátozásokat jelentettek, azzal együtt is, hogy nem érintették az olyan fontos, a háborúhoz gyakorlatilag nélkülözhetetlen nyersanyagokat, mint a szén, a kőolaj, az acél, vagy a vas.⁶¹⁹ Noha az olajembargó kérdése később napirendre került, annak alkalmazására végül nem került sor, és a Népszövetség tagállamai – beleértve magát Angliát is – a többi szankciót is gyakran megszegték, és ráadásul az Amerikai Egyesült Államok, valamint Németország meg sem szavazta azokat.⁶²⁰ Mindezek fényében a szankciók valójában csupán látszatintézkedést jelentettek, mivel bevezetésüket követően Etiópia úgy érezhette, hogy az ország ellen elkövetett agressziót a Népszövetség Tanácsa megbüntette, azonban a valóságban a korlátok nem jelentettek akadályt Olaszország számára a hadművelet folytatásában, csupán Mussolinin dühítették fel.

Magyar szempontból érdekesség, hogy az Olaszország elleni szankciókat hazánk sem szavazta meg. A magyar politikusok nem fogadták kedvezően Etiópia lerohanását, habár az invázió híre nem lephette meg őket, mivel Mussolini Villani Frigyes római nagykövet útján előzetesen tájékoztatta a magyar kormányt az afrikai terveiről. Hazánk vezetői attól tartottak, hogy az etiópiai akció túlságosan elvonja majd Mussolini figyelmét az Európára, nevezetesen az országhatárok esetleges kiigazítására vonatkozó tervektől, ez pedig a revíziót óhajtó Magyarországnak nem állt érdekében.⁶²¹ Ezért a magyar politikusok először arról tanácskoztak, hogy a szankciók megszavazásakor Magyarország esetleg tartózkodhatna, de végül – tartva attól, hogy ezzel kiválthatják a revíziót támogató egyedüli győztes hatalom ellenérzését - végül a szankciók bevezetése ellen foglaltak állást, amit Gömbös Gyula miniszterelnök később így kommentált: *„Azért nem fogadtuk el az Olaszország ellen tervezett szankciókat, mert ezt így kívánja tőlünk az az etikai alap, amelyre a magyar külpolitika fel van építve. Amikor ugyanis két félről van szó, egy Afrikában élő állam lakosságáról és a mi olasz barátainkról, az csak természetes, hogy a magyar hűség jegyében – amely mindig vezérlő csillaga volt és lesz a magyar politikának – nem szavazhattunk a mi barátunk: Olaszország ellen.”*⁶²² Az esetről Horthy Miklós kormányzó is beszámolt az emlékirataiban: *„Minthogy Magyarország kapcsolata Olaszországhoz időközben egyre mélyebb lett, és szerződésében megszabott, határozott alakot is öltött, semmi okunk sem volt rá, hogy az értelmetlen szankciókhoz csatlakozzunk.”*⁶²³ A miniszterelnök és a kormányzó szavai egyaránt arra utalnak, hogy a szankciók elleni állásfoglalás a korábban megszilárdult magyar–olasz barátság miatti, kötelező szolidaritás jegyében született, de ez nem jelentette azt, hogy Magyarország egyetértett volna az Etiópia elleni olasz invázióval.

Visszaemlékezésében Grandi maga is utalt arra, hogy a szankciók bevezetése inkább kellemetlen meglepetést, semmint gazdasági nehézségeket okozott Olaszországnak.

619 Di Nolfo 2015, 181. o.

620 Ormos 2019. 298–302. Az Amerikai Egyesült Államok nem lépett be a Népszövetségbe, Németország pedig 1933 októberében kilépett a szervezetből.

621 Az olasz–etióp háborúval kapcsolatos magyar állásfoglalásról lásd: Hamerli 2017b.

622 Gömbös 2004. 689–690. Beszéd a NEP Nagytanácsának gyűlésén, 1935. október 11.

623 Horthy 2019. 183.

Ami a meglepődést illeti, Grandi meglátása szerint a félreértések, rossz számítások sorozata azért következhetett be, mert Mussolini – aki alapján véve nem tartotta sokra a Népszövetséget – nem számolt komolyan azzal a lehetőséggel, hogy a szervezet büntető szándékkal lépett fel Olaszország ellen. A gazdasági szankciókat viszont bevezették, így – ugyancsak Grandi szerint – az olasz–etióp háború hamarosan egy Olaszország és a Népszövetség közötti konfliktussá nőtte ki magát.⁶²⁴

Londoni nagykövetként Grandi mindeközben folyamatosan egyeztetéseket folytatott az angolokkal annak érdekében, hogy az addig jónak ígérkező olasz–angol viszonyból megmentse, ami menthető. A két ország kedvező kapcsolatának megőrzésében Anglia is érdekelt volt, legalábbis ezt tükrözi, hogy Robert Vansittart állandó külügyminiszter-helyettes – Grandi emlékei szerint – valósággal magyarázkodott a szankciók elfogadása után: *„Az Olaszország elleni szankciók nem jelentenek többet, mint egy főpróbát arra, hogy mit kell majd tenni, természetesen sokkal szigorúbb formában, Németország ellen. Nem Olaszországra, hanem Németországra figyelünk. Edzeni kell a briteket a Németország elleni, szükségszerű és elkerülhetetlen háborúra. A Népszövetségen keresztül mi Németország ellen vívunk háborút.*”⁶²⁵ – mondta Vansittart, aki afelől is igyekezett megnyugtatni Grandit, hogy az angol kormány nem tervez háborút indítani Olaszország ellen, mint ahogyan attól a londoni nagykövet és Mussolini egyaránt tartott.⁶²⁶

Erre a beszélgetésre annak a tárgyalássorozatnak az alkalmával került sor, amelynek folytatására Grandi 1935 novemberében kapott felhatalmazást Mussolinitól, miután ő maga – nagykövete határozott javaslata ellenére – nem mutatott szándékot arra, hogy közvetlenül tárgyaljon az angol kormány képviselőivel. Találkozóik alkalmával Grandi és Vansittart két pontban állapodott meg. Az első pont az volt, hogy Olaszországnak mielőbb vissza kell térnie a németellenes stresszai fronthoz annak érdekében, hogy Európa államai együtt sikerrel szabhassanak gátat az egyre nyilvánvalóbbá váló német expanziós törekvéseknek; a második egyetértési pont pedig az volt, hogy Olaszországnak a „biztonság és terjeszkedés” jelszavak által vezérelt politikáját úgy kellene kivitelezni Afrikában, hogy egy kis területű etióp állam is megmaradjon, amely a jövőben a Népszövetség garantálása mellett együttműködne Olaszországgal. Így az etióp császár hatalma formálisan megmaradt volna, de Olaszországnak is lett volna bizonyos fennhatósága az etióp területek felett, valamint kikötőhöz is jutott volna Etiópiában.⁶²⁷

Ezzel párhuzamosan a brit külügyminiszter, Sir Samuel Hoare francia kollégájával, Lavallal folytatott egyeztetéseket, amelyek során a két politikus olyan megoldást keresett, ami nemzetközileg rendezte volna az olasz–etióp konfliktust. December elejére született meg a tervezetük, amelynek értelmében a francia és a brit vezetők elismerték volna az Etiópia feletti olasz befolyást, de formálisan megmaradt volna egy államnak a császár fennhatósága alatt, amely a régi abesszin királyságot foglalta volna magában, vagyis hasonló elképzelést fogalmaztak meg, mint Grandi és Vansittart. Mielőtt azonban sor

624 Grandi 1985. 390.

625 Uo. 396.

626 Uo.

627 Grandi 1985. 397–398.

kerülhetett volna a javaslat érdemi megvitatására, a terv kiszivárgott a sajtóban, és az angol körökben olyan mértékű ellenérzést váltott ki, hogy Hoare lemondásra kényszerült.⁶²⁸ Az angol parlament mellett más államok körében is jelentkező közfelháborodás okát legtalálóbban Ian Kershaw brit történész foglalta össze A pokolba és vissza. *Európa 1914–1949* című könyvében: „A Népszövetség két legfontosabb tagja nem áttallott beleegyezni egy olyan harmadik tagállam széttrancsírozásába, amelyiket elfoglalt egy negyedik tagállam, meghozzá úgy, hogy a megtámadott semmivel sem provokálta.”⁶²⁹

Grandi kedvezőnek tartotta a Hoare–Laval javaslatot, amelyből az előbb említett lebukás miatt végül nem lett semmi. Arról, hogy Mussolini hogyan fogadta a tervezetet, Grandi visszaemlékezése meglehetősen ellentmondásos. Először Grandi arról írt, hogy a Duce kedvezőtlenül fogadta a tervet, amelynek jóváhagyása esetén Olaszország ugyan gyarapodott volna afrikai területekkel, ám az áhított Olasz Impérium nem jött volna létre. Ebből a feljegyzésből arra következtethetünk, hogy Mussolini visszautasította a javaslat elfogadását, azonban pár sorral lejjebb arról olvashatunk, hogy a Duce éppen amiatt esett kétségbe, hogy Grandi telefonon értesítette őt arról, hogy a tervezet kudarcra ítéltetett az angol képviselőház ellenállása miatt, azonban Mussolini időközben szavazásra bocsátotta a javaslatot a Fasiszta Nagytanács ülésén,⁶³⁰ ahol egyébként meg is szavazták annak jóváhagyását.⁶³¹ A két, egymást ütő felvetés természetesen nem zárja ki egymást: Mussolini fogadhatta kedvezőtlenül az elképzelést azzal együtt is, hogy a kompromisszum jegyében beleegyezett a tervezet jóváhagyásába. A fenti epizód szempontunkból nem annyira a konfliktus alakulása miatt érdekes, hanem inkább azért, mert ez a példa jól érzékelteti, hogy memoárja írása során Grandi időnként hajlamos volt a túlkapaszkodásra, és a sorain időről-időre átsejlik, hogy az események ismertetése közben minden igyekezete ellenére sem tudott teljes mértékben elvonatkoztatni a Mussolinival kapcsolatos ambivalens érzéseitől.

Grandi megítélését vélhetően az is befolyásolta, hogy az olasz–etióp háborúban látta annak okát, hogy meghiúsult a Népszövetséggel való együttműködésre építő külpolitika, amit Hitler hatalomra jutását követően különösen fontosnak tartott, mivel úgy vélte, hogy a náci vezető hegemon törekvéseinek csak széleskörű nagyhatalmi összefogással lehetne elejét venni. A német térnyerési ambíciók láttán még inkább meggyőződött arról, hogy Olaszország számára hosszútávon az angol, angolszász orientáció lenne kifizetődő a külpolitikában. Emiatt Grandiban aggodalmat keltett, hogy az angol vezetők, beleértve a fasiszmussal korábban szimpatizáló, jobboldali köröket is, keményen bírálták az olasz kormányt Etiópia lerohanása miatt.⁶³²

Miután a Hoare–Laval tervezet kudarcot vallott, a háború tovább folytatódott. Annak érdekében, hogy a hadművelet gyorsabban sikeres véget érjen, Mussolini mustárgáz bevetését szorgalmazta a harcok során. Erre De Bono tábornok nem volt haj-

628 Ormos 2019. 298–299.

629 Kershaw 2021. 287.

630 Grandi 1985. 399.

631 Nello 2003. 161.

632 Uo. 155–157.

landó, ezért Mussolini menesztette őt, helyébe pedig Pietro Badoglio marsallt nevezte ki. Az események alakulása Grandi meglátása szerint egyre inkább Németországnak kedvezett, mivel a Népszövetség által agresszornak nyilvánított Olaszország fokozatosan kiszorult a németellenes stresai frontból, aminek következtében annak korábbi egysége bomlásnak indult. Ezt jól érzékelt Hitler is, aki 1936. március 16-án nyugodt szívvel bevonlatta csapatait a Rajna-vidékre, ami egész Európát megrázta. Az eset megvitatására összehívták a Népszövetség Tanácsát, és az ülésen a jelenlévőknek Németország esetleges agresszorrá nyilvánításáról kellett szavazniuk. Olaszország különösen nehéz helyzetben találta magát, mivel azt követően, hogy pár hónappal korábban Németország nem szavazta meg az olaszok ellen irányuló szankciók bevezetését, furcsán hathatott, hogy az olaszok viszont agresszornak nyilvánítják Németországot. Erre végül is azért került sor, mert időközben felmerült, hogy a még mindig folyó olasz–etióp háború miatt az államok kiterjessék az Olaszország elleni szankciókat a szénre, a vasra és az acélra is. Mivel az olaszok attól tartottak, hogy a többi állam meglépi ezt abban az esetben, ha Olaszország nem szavazza meg Németország agresszorrá nyilvánítását, végül jóváhagyta azt. Ezt követően – noha Grandi állítása szerint a két eset közötti összefüggésről soha nem esett szó – Franciaország és Anglia elejtették az Olaszország elleni szankciók kiterjesztésének gondolatát.⁶³³

Mivel Olaszország képviselőjében Grandi szavazott az ülésen, Berlinből tüstént méltatlankodó sürgöny érkezett Rómába, amelyben Grandi Londonból történő hazahívását követelték. Ezt Mussolini meg is ígérte a németeknek, azonban ennek ellenére – egyelőre még – nem mozdította el Grandit. A náci Németország vezetősége viszont nem felejtette el ezt az esetet, aminek következtében Grandi az egyik leggyűlöltebb olasz politikussá vált a németek szemében.⁶³⁴

Időközben Mussolini az Etiópiában bevethető olasz haderő növelése mellett döntött, és a kezdeti 220 ezer fős sereg helyett – immár Badoglio vezetésével – a háború utolsó hónapjaiban már mintegy félmillió katona harcolt az etiópok ellen.⁶³⁵ Nagymértékben ennek, valamint a nemzetközi szerződések értelmében elvileg tiltott mustárgáz bevetésének köszönhetően 1936. május 5-én az olasz csapatok bevonultak Addisz-Abebába, Halié Szelasszié császár pedig elmenekült. Május 9-én Etiópiát az Olasz Birodalom részévé, III. Viktor Emánuel pedig Etiópia császárává nyilvánították. Ezt követően az olasz csapatoknak további hét hónapba telt Etiópia „pacifikált gyarmattá” tétele.⁶³⁶

A nagy napon, május 9-én Grandi együtt örült a Palazzo Venezia előtt gyülekező tömeggel, amely örömmámorban úszott. Mussolini népszerűsége soha nem látott mértéket öltött, Grandi szerint az olasz nép minden addigi vitatható lépését megbocsátotta a Ducénak, aki mindössze hét hónap alatt megalapította az Olasz Impériumot. Aho-

633 Grandi 1985. 401–403.

634 Uo. 403.

635 Ormos 2019. 300.

636 Kershaw 2021. 286.

gyan Grandi utóbb keserűen írta, az olaszok csak később ébredtek rá arra, hogy „*azon a május 9-i éjszakán az olasz nép elveszítette a belső szabadságát*”.⁶³⁷

Az olasz-etióp háború után ugyanis Olaszországnak nem maradt más potenciális nagyhatalmi szövetségese Európában, mint éppen az a Németország, amelynek térnyerését addig Mussolini és köre minden lehetséges eszközzel akadályozni igyekezett. A történelem vihara azonban felülírta a korábbi ellenérzéseket, és a Duce hamarosan egy olyan szövetségbe kormányozta országát, amely csak a bukással, és az olasz társadalom mérhetetlen szenvedésével végződhetett, ami végül saját párttársainak jelentős részét is Mussolini ellen fordította.

3. A Berlin–Róma tengely és Grandi hazahívása

Miközben Olaszország népe mámorosan ünnepelte Etiópia meghódítását és az azt véghez vivő Mussolinit, senki nem gondolt arra, hogy hosszú távon, a nemzetközi szintén az etiópiai akció legnagyobb nyertese nem az olasz állam volt, hanem annak egyik riválisa, Németország. Az a Németország, amelyet ekkor már három éve Hitler kormányzott, és amely ellen 1934-ben, Engelbert Dollfuss osztrák kancellár meggyilkolása után még csapatokat is felvonultatott a Brenner-hágónál, amit figyelmeztetésnek szánt Hitler számára. Sőt, az etiópiai háború előtt nem sokkal a már említett „stresai frontban” – amelynek célja a német terjeszkedési politika megállítása – is tevékeny szerepet vállalt az angolok és a franciák oldalán.⁶³⁸

Mussolini azt gondolta, hogy Etiópia megszállása után minden ugyanúgy folytatódhat majd, mintha mi sem történt volna, és Olaszország visszatérhet a „stresai fronthoz”, vagyis együttműködhet Angliával és Franciaországgal a németek ellenében. Csakhogy Franciaországgal mindig is törékeny lábakon állt a kapcsolat, Anglia pedig már nem bízott Olaszországban, amely a britek szempontjából nézve az etiópiai invázióval megingatta az európai egyensúlyt, ami pedig az angol politikának több évszázados sarokköve volt.⁶³⁹

A megváltozott körülmények Grandi, mint londoni olasz nagykövet helyzetére is hatással voltak, mivel addigi munkája, amelyet az olasz–angol együttműködés megszilárdítása érdekében végzett, gyakorlatilag hiábavaló volt, előlről kellett kezdenie a jó viszony megalapozását. Helyzetét tovább nehezítette, hogy 1936 júniusában Mussolini a legidősebb lánya, Edda férjét, Galeazzo Cianót nevezte ki külügyminiszterré, aki korábban – amíg Grandi töltötte be ezt a pozíciót – igencsak féltékeny volt Grandira, akiben a saját karrierje fejlődésének legfőbb akadályát látta: „*Ciano különös ellenszenvet és féltékenységet érzett irántam. Életem londoni olasz nagykövetként az etiópiai háború*

637 Grandi 1985. 404.

638 Kershaw 2021. 287–288.

639 Nello 2003. 169.

*alatt is nehéz volt, de még nehezebbé vált azt követően, 1936 és 1939 között, Mussolini, Ciano és Ribbentrop szorításában.*⁶⁴⁰ – emlékezett Grandi.

Mindezzel együtt Grandi továbbra is az olasz–angol kapcsolatok megerősítéséért dolgozott, de a megváltozott nemzetközi körülmények miatt ez nehezebbnek bizonyult, mint a korábbiakban, már csak azért is, mert közben Hitler is manőverezett annak érdekében, hogy szövetségre bírja Mussolinit. Lépései nem maradtak eredménytelenül, a német befolyás egyre inkább teret nyert az olasz politikai életben. Ehhez hozzájárult, hogy 1936 júliusában Spanyolországban polgárháború robbant ki, amelyben Mussolini a nacionalistákat támogatta a köztársaságiakkal szemben. Bár a Duce először nemet mondott, amikor a nacionalisták egyik vezetője, Francisco Franco fegyvereket kért tőle, hamar meggondolta magát. A pálfordulás oka feltehetően az lehetett, hogy Hitler katonai támogatást ajánlott Francónak, Mussolini pedig nem akart lemaradni a „versenyben”. Mussolini gyors, kevés emberi és anyagi áldozattal járó győzelemre számított, azonban Franco a lépésről lépésre történő, fokozatos haladás elvét követte, így az olasz–spanyol viszony nem sokáig maradt felhőtlen, és Mussolini hamarosan azon kezdett gondolkodni, hogy miként lehetne mielőbb véget vetni a háborúnak.⁶⁴¹ Grandi a kérdésben meglehetősen ambivalens álláspontot képviselt: mivel Anglia ellenezte az intervenciót, Grandi a be nem avatkozás mellett foglalt állást, ugyanakkor egyetértett Mussolinival abban, hogy valamilyen módon segíteni kell a nacionalistákat, akik vélhetően egy Olaszországgal szövetséges kormányt alakítanak majd, ami az olaszokat előnyös helyzetbe hozza a franciákkal szemben.⁶⁴²

A spanyol polgárháborúba történő olasz beavatkozás újabb nehézséget okozott az Angliával való viszonyban is, ami Grandi meglátása szerint – hasonlóan az etiópiai háborúhoz – megint csak a német céloknak kedvezett, és Mussolini még inkább Németország befolyása alá került.⁶⁴³ Ettől függetlenül Grandi tovább folytatta a tárgyalásokat Edennel, és 1937 januárjában sikerült nyélbe ütnie egy *Gentlemen's Agreement* típusú megállapodást, amely a Mediterráneum térségében való együttműködést erősítette meg. Grandi magánkívül volt az örömtől, mivel egyfelől ez volt az első konkrét olasz–angol megegyezés a nagykövetségen töltött évei alatt, másfelől Mussolini is elégedett volt az eredménnyel, sőt, szorgalmazta a megállapodás szerződéses formában történő rögzítését is.⁶⁴⁴

A sikert Grandi számára beárnyékolta, hogy időközben, 1936. október 25-én Olaszország és Németország kormányai titkos megállapodást írtak alá, amelyet Mussolini november 1-én, a milánói beszédében jelentett be: „*A berlini megbeszélések eredményeként egy szövetség jött létre a két ország között bizonyos meghatározott problémá-*

640 Grandi 1985. 412. Mussolini és Ciano mellett Grandi Joachim von Ribbentrop német külügyminisztert említi.

641 Ennek részleteiről magyarul lásd: Katona 2011.

642 Nello 2003. 173.

643 De Felice 1981. 438.

644 Grandi 1985. 419. A Gentlemen's Agreement (úri megállapodás) általában szóbeli megegyezésen alapuló, jogilag nem kötelező érvényű megállapodást jelent.

*kat illetően, amelyek némelyike napjainkban különösen égető. De ezek a megállapodások, amelyeket a megfelelő jegyzőkönyvek szentesítenek, ez a Berlin–Róma tengely, nem egy elkülönülés, hanem inkább egy olyan tengelyt, amelyhez az összes olyan európai állam csatlakozhat, amelyekben megvan az együttműködés és a béke iránti hajlandóság.”*⁶⁴⁵

A Berlin–Róma tengellyel – amivel kapcsolatban érdekesség, hogy a kifejezést először az akkor még fajvédő párti Gömbös Gyula használta először egy, a *Magyarság* című napilap hasábjain megjelent cikkben⁶⁴⁶ – Mussolini a világ szemében Hitler szövetségese lett. Grandi, aki ellenezte a nácizmust, nem fogadta kitörő örömmel a megállapodást, mivel az ő nézete szerint a Németországhoz történő közeledésnek maximum arra szabad szolgálnia, hogy felkeltse az angol kormány figyelmét, és rábírja a vezetőit arra, hogy Anglia szorosabb együttműködésre törekedjen Olaszországgal. Emellett Grandi a Berlin–Róma tengelyt nem szövetségként, csupán fegyverszünetként értékelte,⁶⁴⁷ mert úgy gondolta, hogy Olaszország és Németország között az első világháború óta olyan mélyenszántó ellentétek húzódnak, amelyek áthidalhatatlanok. Grandi szerint Németország soha nem bocsátotta meg, hogy Olaszország a kezdeti semlegesség után belépett a háborúba az antant oldalán, utána pedig az Ausztria feletti befolyás kérdése és a Trentino-Alto Adige régióban élő német kisebbség ügye vezetett konfliktusokhoz a két állam között. A nézeteltérések közül a legsúlyosabbnak Grandi Ausztria ügyét tartotta, amelyet nemcsak a náci Németország, de már a Weimari Köztársaság is be akart olvasztani a német birodalomba. Ennek legfőbb bizonyítékát Grandi abban látta, hogy Németország hevesen ellenezett minden olyan elképzelést, amely esetleg megakadályozhatta volna az Anschluss,⁶⁴⁸ így például az olasz–osztrák–magyar együttműködés fejlesztését szolgáló Brocchi-tervet, vagy a római jegyzőkönyveket is nemtetszéssel fogadták a németek.

Abban, hogy az Anschluss ellentétes Olaszország érdekeivel, tulajdonképpen Grandi, Mussolini és Ciano is egyetértett. Az 1920-as években, Hitler hatalomra jutása előtt azonban még nem számoltak komolyan azzal az eshetőséggel, hogy az Anschluss veszélye valósággá válhat.⁶⁴⁹ Ezzel az olasz kormányfő nem volt egyedül, mert többek között a britek is úgy gondolták, hogy Hitler hatalomra jutása nem jelent veszélyt Európa békéjére nézve, mivel a náci vezető csak a német érdekek érvényre juttatására törekszik, de más szándéka nincsen. Jóval később Grandi úgy emlékezett az ezzel kapcsolatos eszmecserékre, hogy a kontinens nagyhatalmai tíz éven át vakok voltak Hitler szándékait illetően, és így történhetett meg az, hogy Anglia, Franciaország és Olaszország egyaránt beleegyezett olyan megállapodások megkötésébe, amelyekről

⁶⁴⁵ Opera Omnia, vol. 28. Mussolini milánói beszéde, 1936. november 1. 69–70. A „berlini megbeszélések” kapcsán Mussolini arra utal, hogy Ciano nem sokkal a megállapodás előtt Berlinben találkozott Hitlerrel.

⁶⁴⁶ *Magyarság*, 1927. január 1. 3. „Politikusok nyilatkoznak az országgyűlés feladatairól és a külpolitika problémáiról”. Gömbös Gyula a cikkben így fogalmazott: „Európa külpolitikai egyensúlya Berlin és Róma tengelyében keresendő.”

⁶⁴⁷ De Felice 1981. 349.

⁶⁴⁸ Grandi 1985. 294.

⁶⁴⁹ Burgwyn 1979. 213.

naivan azt remélték, hogy azok kielégítik Hitler igényeit, és a többi országgal történő együttműködésre készítetik Németországot.⁶⁵⁰ Grandi úgy látta, hogy Mussolini tulajdonképpen hosszú ideig magát Hitlert sem tekintette komoly tényezőnek.⁶⁵¹ Sőt, Grandi szerint Mussolini egyenesen gyűlölte Hitlert: „*Machiavelli azt tanítja, hogy csak kétféleképpen védhetjük meg magunkat az ellenségünktől: ha magunkhoz öleljük, vagy ha megöljük őt. Mussolini magához ölelte Hitlert, akit gyűlölt, amellet, hogy alábecsülte és megvetette őt. Azt hiszem, Mussolini nem gyűlölt senkit a világon, kivéve Hitlert. Gyűlölete irigységgel és félelemmel párosult.*”⁶⁵²

A várakozásokkal ellentétben 1937 őszén már sejteni lehetett, hogy Németország nem mondott le az Anschlussal kapcsolatos terveiről, ezért Ciano szeptemberben utasította Grandit, hogy tegyen meg mindent azért, hogy Angliával a korábbi *Gentlemen's Agreementet* szerződéses megállapodás kövesse, és tudassa az angol vezetőkkel, hogy az együttműködés érdekében Olaszország arra is hajlandó, hogy a spanyol polgárháborúban harcoló olasz önkéntesek evakuálásáról tárgyaljon, amit azért hangsúlyozott, mert a spanyol kérdés megnehezítette a közeledést. Mint Ciano feljegyezte a naplójában, sok esélyt nem lát a kapcsolatok megerősítésére, de ugyanakkor fontosnak tartotta a megegyezést, mert – apósával, Mussolinival egyetértésben – azt gondolta, hogy más-különbben előbb-utóbb konfliktus fog bekövetkezni Angliával.⁶⁵³

1938 elején Grandi Londonból, Ciano pedig Rómából igyekezett azon, hogy sikerre vigyék az Angliával időközben megkezdett tárgyalásokat. Ezek szükséges voltával Mussolini is egyetértett, miután egyensúlyozni kívánt Berlin és London között.⁶⁵⁴ Bár Ciano kezdetben úgy vélekedett, hogy a Berlin–Róma tengely erősíteni fogja Olaszország pozícióját, az Ausztria anektálására irányuló német lépések hatására némileg módosult az álláspontja,⁶⁵⁵ és februárban arra utasította Grandit, hogy sietesse a megbeszéléseket annak érdekében, hogy Olaszország még az Anschluszt megelőzően megegyezzen Angliával.⁶⁵⁶ Grandi az utasítást tartalmazó levelet így kommentálta a naplójában: „*Ez felér egy vallomással a Róma–Berlin tengely bukásáról, és egyfajta segélykiáltás, SOS London felé.*”⁶⁵⁷

Az utasításnak megfelelően Grandi megbeszélést folytatott Arthur Neville Chamberlain miniszterelnökkel és Edennel, akik hajlandóságot mutattak a megállapodásra Olaszországgal.⁶⁵⁸ A tárgyalások eredményeként a felek 1938. április 16-án aláírták a „húsvéti egyezményeket”, amelyek értelmében Anglia elismerte az Etiópia feletti olasz

650 Grandi 1985. 290–292.

651 Uo. 290.

652 Grandi 1965. 26.

653 Ciano 2014. E-book.

654 Santarelli 1967. 313.

655 Nello 2003. 188.

656 ASMAE. Carte Grandi. Busta 55. Fasc. 144. Ciano Grandinak, 1938. február 16.

657 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 2. Frammenti di diario, 1938. február 18.

658 Santarelli 1967. 316–317.

fennhatóságot (amit korábban nem tett meg), Olaszország pedig cserébe garantálta a brit érdekek tiszteletben tartását a Mediterráneum térségében.⁶⁵⁹ Az egyezmények megkötését – Grandi szerint legalábbis – Ciano teljes mértékben a saját és Mussolini sikereként igyekezett feltüntetni, és a sajtó is úgy fogalmazta meg az ezzel kapcsolatos tudósításokat, mintha a nagykövetnek, a nagykövetségnek semmilyen szerepe nem lett volna a megállapodás előkészítésében. Grandi erős kísértést érzett, hogy a felmentését kérje és ő maga hagyja el Londont még azelőtt, hogy hazahívnák, mivel a megegyezést követően Ciano csupa semmitmondó feladattal bízta meg őt.⁶⁶⁰

A „húsvéti egyezmények” nem érintették a német politikát, aminek elmaradásával Grandi meglátása szerint az angolok súlyos hibát követtek el. A nagykövet abban reménykedett, hogy az olasz–angol megállapodást sikerülhet olyan módon kivitelezni, hogy az bezárja az ajtót Róma és Berlin további közeledése előtt, ez azonban nem történt meg. Ennek okát Grandi abban látta, hogy Chamberlain még mindig azt remélte, hogy lehetséges a Németországgal való békés együttműködés.⁶⁶¹

Ennek lehetősége azonban egyre távolabb került, mivel időközben, 1938. március 12-én létrejött az Anschluss, ami egész Európa nemzetközi viszonyrendszerére hatással volt. Olaszország és Németország közvetlen szomszédságba kerültek, ezért – és ezzel már Grandi is egyetértett – az olaszok számára nem maradt más lehetőség, mint a németekkel való „természetellenes, ám szükségszerű” együttműködés annak érdekében, hogy Olaszország ne váljon Németország áldozatává,⁶⁶² attól függetlenül, hogy ő személy szerint mindig is ellenezte az olasz–német szövetséget, amely veszélyeztette az olasz érdekeket.⁶⁶³

Németország ráadásul ennél is tovább ment, és néhány hónappal később már a Csehszlovákia területén található, többségében németek által lakott terület, a Szudéta-vidék megszerzését készítette elő. Mivel ez a régió kívül esett az olasz érdekszférán, Mussolini nem foglalt állást Németország terve ellen, ugyanakkor nem is támogatta azt⁶⁶⁴ – ahogy Grandi fogalmazott, Mussolini „meglehetősen passzívan” szemlélte az eseményeket. Annak ellenére, hogy Grandi volt a londoni olasz nagykövet, Mussolini – Ciano telefonhívásán keresztül – úgy rendelkezett, hogy Grandi semmilyen módon nem szólhat bele a csehszlovák kérdésbe.⁶⁶⁵ Ahogyan Grandi a naplójában írta, *„egyértelmű volt, hogy Róma nem óhajtott, hogy Olaszország londoni nagykövete mutatkozzon, vagy bármi olyat tegyen, ami azt a benyomást kelthetné, hogy az olasz és az angol kormányok közötti kapcsolattartás Olaszország londoni nagykövétén keresztül zajlik.”*⁶⁶⁶ Ennek ellenére Grandi

659 Veneruso 1981. 276.

660 Grandi 1985. 436.

661 Uo. 439–440.

662 Uo. 296.

663 Uo. 381.

664 Lásd részletesen: De Felice 1981. 517–520.

665 Grandi 1985. 445.

666 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 2. Frammenti di diario, 1938. szeptember 30.

nem tudta tétlenül szemlélni a fejleményeket, és azt javasolta a Szudéta-vidék hovatarozásának kérdését nagyhatalmi közvetítéssel rendezni kívánó Chamberlainnek, hogy ő, mint Nagy-Britannia miniszterelnöke kérje Mussolini beleegyezését. Bár Chamberlain először képtelenségnek tartotta az elgondolást, hamarosan mégis jóváhagyta a tervet.⁶⁶⁷ Ennek megfelelően James Eric Drummond⁶⁶⁸ római angol nagykövet felkereste Cianót, és közvetítette Chamberlain felhívását, hogy Mussolini vállaljon közvetítő szerepet a csehszlovák kérdés megvitatásában. Mussolini azonnal igent mondott,⁶⁶⁹ és szeptember 29-én kezdetét vette a müncheni konferencia, amely jóváhagyta a Szudéta-vidék német megszállását. Mivel ily módon (látszólag) sikerült rendezni a kérdést, Mussolinit hazatérésekor a béke követeként fogadták Olaszországban.⁶⁷⁰

Ennek ellenére Mussolini ekkor már a Németországgal fennálló szövetség stabilizálását tartotta elsődleges céljának, és amikor Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter katonai együttműködést ajánlott neki, örömmel fogadta a megkeresést és januárban közölte Cianóval, hogy a megállapodást mielőbb meg kell kötni.⁶⁷¹ Szintén ez idő tájt látogatott Rómába Chamberlain, azonban ennek már olyannyira nem volt jelentősége, hogy Ciano „nagy limonádéként” jellemezte a találkozót, amikor Ribbentropnak beszámolt róla.⁶⁷² Már maga az a tény is, hogy Ciano fontosnak tartotta, hogy Németország külügyminiszterével beszéljen Chamberlain látogatásáról, bizonyítja, hogy az olasz külpolitika 1939-re végleg elköteleződött a német orientáció mellett. Mussolini annak ellenére is ragaszkodott a németekkel történő megállapodáshoz, hogy március 14-én Hitler bevonult Prágába, amiről az olaszok előzetesen semmit sem sejtettek. Ciano véleménye a németekről és a Berlin–Róma tengelyről ezt követően kezdett megváltozni,⁶⁷³ azonban már késő volt.

Magyar szempontból érdekesség, hogy Magyarországon viszont tudtak Hitler terveiről, miután a müncheni egyezmény megkötését követően a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményezett a németekkel Kárpátalja esetleges visszacsatolásáról. Hitler kezdetben ugyan nem támogatta azt, de amikor a Prágába történő bevonulás mellett döntött, mégis engedélyt adott a magyaroknak, hogy ezzel párhuzamosan visszafoglalják Kárpátalját, amely így 1939. március 15-én került vissza Magyarországhoz. Villani Frigyes római magyar nagykövet beszámolója szerint az olasz külügyminisztériumban „a minisztertől az utolsó hivatalszolgáig mindenki szívből örült sikerünknek és csapatainknak kiváló teljesítményét nem győzték eléggé dicsérni. Ciano gróf ma azt mondotta nekem, hogy a Duce a mi !!! gyarapodásunkkal nagyon meg van elégedve.”⁶⁷⁴

667 Grandi 1985. 449.

668 A forrásokban gyakran Perth néven szerepel, mivel Perth earlje volt.

669 Ciano 2014. E-book.

670 Ormos 2019.

671 Veneruso 1981. 281–282.

672 Ormos 2019.

673 Uo.

674 MNL OL. K 63. 71. csomó. 7. tétel. 7/7. XXIV. 51 pol-1939. Villani Csákynek, 1939. március 20.

Visszatérve az olasz–német katonai megállapodás ügyéhez, a fenti epizódból ki-világlik, hogy Németország nem partnerként, hanem alárendeltként kezelte Olaszor-szágot. Ennek ellenére Mussolini továbbra is ragaszkodott a szerződés megkötéséhez, amire végül május 22-én került sor. A megállapodás *acélpaktum* néven vonult be a történelembe.

Mindeközben Mussolini úgy határozott, hogy felmenti Grandit a londoni olasz nagyköveti pozícióból. A Duce első ízben januárban, Chamberlain látogatását megelő-zően vetette fel komolyabban Grandi hazahívását, amiről Ciano számolt be a naplójá-ban: „*Grandi húsz napja távol van Londontól, és hol Szicíliában, hol a hegyekben élvezi az életet. Amikor ezt a Duce megtudta, nagyon feldühödött. Azt mondta: «Az ott már egy fáradt ember, a látogatás [Chamberlain római látogatása] után el fogom küldeni.» De biztos vagyok benne, hogy az utolsó pillanatban, éppen úgy, ahogyan az eddigi alkalmak során történt, meg fogja menteni. És alapvetően igaza is lesz, mert Grandi, minden hibá-jával együtt is, egy jó nagykövet, és nem lenne könnyű nála alkalmasabb utódot találni, miután pillanatnyilag a diplomatáink nem brillíroznak túlságosan.*”⁶⁷⁵

Egy hónappal később Mussolini még keményebben fogalmazott: „*Itt az ideje, hogy visszatérjen a rezsim atmoszférájába és végre levetkőzze az angol szokásait ez a kétarcú, zavarodott és megbízhatatlan Grandi. Személyesen fogom közölni vele, hogy olyan dolgo-kat tudtam meg róla, amelyek nem tetszettek.*”⁶⁷⁶ Ennek megfelelően Ciano szerint febr-uár 23-án, Grandi emlékei szerint pedig március 16-án Mussolini magához kérte őt, és közölte vele, hogy ezennel befejeződött a londoni kiküldetése. Válaszul Grandi kifejtette, hogy Mussolini nagyon elhibázott lépést tesz ezzel is, mivel megítélése sze-rint a brit kormány éppen háborúra készül Németország, azaz pontosabban Hitler diktatúrája ellen. A beszélgetésen Ciano is jelen volt, aki szerint Grandi elvetette a sulykot.⁶⁷⁷ Ezt követően Grandi Rómában maradt, bár az angol kormányt ekkor még nem értesítették a visszahívásáról. Albánia megszállásának idején (1939. április 7–ápri-lis 12.) is az olasz fővárosban tartózkodott, de az események alakulására már nem volt befolyása, mint ahogyan egyébként Cianónak sem, aki névleg ugyan még hosszú éve-kig külügyminiszter maradt, de 1939-től kezdve semmiben nem hozhatott önállóan, a Duce jóváhagyása nélkül döntést.

Visszaemlékezésében Grandi, ahogyan megszokhattuk tőle, a Londonból történő hazahívásának okát is igyekezett megtalálni. Egyértelműen a náci vezetést és a német orientációt hibáztatta érte: „*A náciak gyűlöltek engem és én viszonztam a gyűlöletüket. Három éven át, 1936-tól kezdve folyamatosan a fejemet, mint londoni nagykövet fejét kér-ték Mussolinitól és Cianótól.*”⁶⁷⁸ Noha Mussolini három éven át figyelmen kívül tudta hagyni a németek ezirányú óhaját, 1939-ben, a megváltozott körülmények fényében eleget kellett tennie a náci vezetők akarátának. Annak ellenére, hogy Grandi visszahí-vása már tavasszal biztos volt, Mussolini csak július 9-én kérte őt magához. A beszél-

675 Ciano 2014. E-book.

676 Uo.

677 Grandi 1985. 460–461.

678 Uo. 381.

getés során a Duce hangsúlyozta, hogy Grandi jól végezte a munkáját Londonban, ezért neki, Mussolininak semmiféle kritikája nincs azzal kapcsolatban, de időközben megváltoztak a nemzetközi körülmények, és az új viszonyrendszerbe nem illeszkedik Grandi külpolitikai koncepciója. Ezt egyébként – folytatta Mussolini – a németek is ismerik, ezért nem bíznak meg Grandiban, és több alkalommal, régebb óta kérték Mussolinit, hogy hívja vissza őt Londonból.⁶⁷⁹

Mussolini – talán egyfajta kárpoztásnak szánva – úgy döntött, hogy igazságügyi miniszterré nevezi ki Grandit, amihez III. Viktor Emánuel is jóváhagyását adta. A király júliusban fogadta Grandit a kinevezés alkalmából, azt kérve tőle, hogy új megbízatása során az alkotmány fő védelmezője legyen; azé az alkotmányé, amiről – fogalmazott az uralkodó – Mussolini azt hiszi, hogy sikerült elpusztítania, de amely a látszat ellenére nagyon is él a köztudatban.⁶⁸⁰ Grandi ennek szellemében látott hozzá a feladatához, azonban a miniszteri teendői mellett hamarosan a kirobbanó háborúval is szembe kellett néznie.

---

679 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 3. Diario agosto–settembre 1939. 1939. július 9.

680 Uo. 1939. július 10.

HATODIK FEJEZET: EGY PÁLYA VÉGE

1. Újra háborúban

Noha Grandi az igazságügyi miniszteri feladatait is legjobb tudása szerint, lelkiismeretesen ellátta, feljegyzései és visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy gondolataiban az 1939-ben kirobbanó háború sokkal nagyobb teret kapott. Ebből az időszakból szerencsére fennmaradtak Grandi naplóbejegyzései, amelyek képet adnak arról, hogy miként élte meg a második világháború kirobbanását.⁶⁸¹

A háború – amiről akkor még csak néhányan sejtették, hogy hamarosan világháborúvá eszkalálódik – kirobbantásához Hitler számára a danzigi kérdés jelentette a casus bellit, azaz a közvetlen kiváltó okot. Danzig (ma: Gdansk) városát a versailles-i békerendezés értelmében szabad várossá nyilvánították, és szárazföldi folyosón keresztül biztosítottak Lengyelország számára kijáratot a tengerhez, elvágva ezzel az egykori Kelet-Poroszországot az anyaországtól. Hitler már 1938-ban is a város átadását követelte, de mivel ez nem történt meg, Hitler 1939 áprilisában elrendelte Lengyelország lerohanásának előkészítését, miközben felmondta a korábban, 1934-ben aláírt német–lengyel megneemtámadási szerződést. Hogy a német törekvéseknek megpróbálja elejét venni, Chamberlain brit miniszterelnök – szintén áprilisban – bejelentette, hogy a brit és a francia kormányok garanciát vállalnak Lengyelország függetlenségéért, utóbb kiterjesztve azt Romániára és Görögországra is.⁶⁸²

Nem sokkal később, május 22-én került sor a német–olasz katonai együttműködést célzó, már említett acélpaktum aláírására, valamint a német–szovjet megneemtámadási egyezmény, közismertebb nevén Molotov–Ribbentrop paktum megkötésére is, amelynek titkos záradéka egyes európai területek érdekszférák szerinti felosztásáról is rendelkezett. Ezek alapján Hitler úgy vélte, hogy egyfelől rendelkezik egy biztos szövetséggel (Olaszország), másfelől tulajdonképpen megkapta a kérdés szempontjából a legfontosabb ország (Szovjetunió) jóváhagyását Lengyelország lerohanásához,⁶⁸³ amelyet 1939. szeptember 1-én kezdett meg.

Olaszországban 1939 nyaratól kezdve kísérték élénk figyelemmel az eseményeket. Augusztus elején Ciano Salzburgban megbeszélést folytatott Ribbentroppal, ahol a német külügyminiszter kifejtette neki, hogy Németország mielőbb meg akarja oldani a „lengyel kérdést”. A fordulat teljesen letaglózta Cianót, aki Grandi naplóbejegyzése

681 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 3. Diario luglio–settembre 1939.

682 Ormos–Majoros 2003. 400.

683 Részletesen lásd: Ormos–Majoros 2003. 400–406.

szerint a hazatérése után e szavakkal fordult Grandihoz: „*Azt hiszem, igazad volt. Kérlek, legyél a közelemben, szükségem van egy barátira, akitől tanácsot kérhetek.*”⁶⁸⁴

Lengyelország lerohanása után Mussolini habozott, hogy mit lépjen, mivel ő maga is tisztában volt azzal, hogy Olaszország nem lenne képes hosszú háború megvívására a hadsereg jelenlegi állapotát figyelembe véve. Ezen túlmenően Olaszország valójában egy középhatalom volt, amely nem léphetett fel a nagyhatalmakkal egyenrangú tényezőként. Mussolini ugyanakkor azon a véleményen volt, hogy Olaszország nem tud „*a háború egész időtartama alatt semleges maradni anélkül, hogy feladná a szerepét.*”⁶⁸⁵ Giorgio Rochat történész meglátása szerint a Mussolini által említett „Olaszország” alatt a fasiszmust kell értenünk, mivel a fasiszta eszmerendszerbe nem illeszkedett volna a semlegességi politika. A fasiszmussal – legalábbis Mussolini szerint – sokkal inkább összhangban állt a háborúba történő beavatkozás, amelynek révén Olaszország, amennyiben szövetségesei oldalán győzelmet arat, növelhette volna jelentőségét és befolyását Európában.⁶⁸⁶

Nyáron azonban Mussolini megpróbálta meggyőzni a németeket arról, hogy Danzig ügyét békés úton rendezzék a lengyelekkel. Grandi naplója szerint a Duce egy jegyzéket is készített, amiben kifejtette, hogy a Lengyelország elleni német támadás nem maradhatna lokalizált, mivel Franciaország és Anglia azonnal beavatkozna a korábban a lengyeleknek adott garanciák miatt. A jegyzék azt is leszögezte, hogy a tengelyhatalmakkal nem áll érdekükben egy európai konfliktus kiprovokálása, és Olaszország nem áll készen arra, hogy részt vegyen a háborúban. Ezért a Duce a danzig kérdés békés megoldásához ragaszkodott. Mussolini eredetileg azt tervezte, hogy a jegyzéket Bernardo Attolico berlini olasz nagykövet révén juttatja el Hitlernek,⁶⁸⁷ ám – amint azt Grandi néhány nap múlva megtudta Cianótól – Mussolini az utolsó pillanatban úgy határozott, hogy mégsem küldi el az írásbeli jegyzéket Hitlernek, csak szóban üzen neki, így Attolico missziója teljes kudarcot vallott. Ribbentrop nagyon hidegen fogadta őt, és közölte, hogy a német kormány elvárása az, hogy Olaszország szövetséges módjára viselkedjen.⁶⁸⁸ Ezt az önmagában is kínos helyzetet tovább súlyosbította, hogy ugyanaznap a brit kormány Sir Percy Loraine római brit nagykövet útján jegyzékben tudatta az olasz kormánnyal, hogy ha Lengyelországnak szüksége lesz rá, akkor Anglia azonnal beavatkozik az oldalán. Ciano sajnálatát fejezte ki Loraine-nek, és kifejtette, hogy mindent megtesz azért, hogy elkerülhető legyen az olasz–angol háború. Közben – Ciano és Grandi meglátása szerint – Mussolini egyre inkább hajlott a németekkel szövetségben vívott háborúra, annak ellenére, hogy – ebben a két férfi szintén

684 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 3. Diario luglio–settembre 1939. 1939. augusztus 15.

685 Rochat 2008. 239.

686 Uo. 239–240.

687 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 3. Diario luglio–settembre 1939. 1939. augusztus 16.

688 Uo. 1939. augusztus 21.

egyértett – a németek folyamatosan elárulták az olasz érdekeket.⁶⁸⁹ Mussolini végül néhány nappal később, augusztus 25-én fogalmazta meg táviratát a németek számára, amelyben kijelentette, hogy Olaszország minden gazdasági, politikai és diplomáciai segítséget megad Németországnak abban az esetben, ha a háború lokalizált marad. Ha viszont eskalálódik, akkor az olasz magatartás attól függ, hogy Németország milyen mértékben hajlandó fegyverzettel segíteni az olaszokat.⁶⁹⁰

Lengyelország lerohanására, és ezzel a háború kirobbanására nem kellett sokat várni. 1939. szeptember 1-ről Grandi feljegyezte, hogy: „*Nehéz nap. Végzetes nap. Egy történet véget ér. Egy történet elkezdődik.*”⁶⁹¹ Ezek a tömondatok is arról tanúskodnak, hogy Grandit mélyen megrázta a háború kirobbanása annak ellenére, hogy tulajdonképpen régóta számított arra, hogy az előbb-utóbb bekövetkezik. Mivel Mussolini ekkor még a semlegesség mellett foglalt állást, Grandi a naplóbejegyzésben reménykedését fejezte ki aziránt, hogy Olaszország végre szakított a náci birodalommal.⁶⁹² Másnap Grandi felkereste Mussolinit, aki árulóknak bélyegezte a németeket, és elmondta, hogy szerinte még nem vezett el a remény a békére. Grandi azonban kevésbé volt optimista, és biztos volt abban, hogy az általa megszokott európai rend hamarosan véget ér, és helyébe valami új jön majd.⁶⁹³

Az olaszok ünnepelték Mussolini döntését, a németek azonban csalódottan fogadták azt, és Olaszországot „árulónak” bélyegezték. Amikor a Szovjetunió november 30-án megtámadta Finnországot, olasz önkéntesek – a kormány jóváhagyásával – is beálltak a harcba a finnek oldalán, amivel a németellenes és a szovjetellenes érzelmeiket egyszerre kívánták demonstrálni. A németek igyekeztek ezt megakadályozni, sikertelenül. Mussolini azonban ekkor még úgy vélte, hogy Olaszországnak ki kell maradnia a háborúból, és annak érdekében, hogy könnyebb legyen megőrizni a semlegességet, október 31-én Mussolini minden nácibarát tagot felmentett a kormányból. December 7-én a Duce összehívta a Fasiszta Nagytanácsot, amely megszavazta, hogy Olaszország semleges maradjon.⁶⁹⁴

1939–1940 telére Grandi később úgy gondolt vissza, mint egy idilli időszakra, amikor az olasz nép, az olasz állam, az egyház és az uralkodóház céljai közösek voltak, így harmóniában élhetett az ország. Ez az állapot Grandi szerint 1940. március 9-éig tartott, amikor is Ribbentrop váratlanul Rómába érkezett. A látogatás Mussolinit is meglepte, és amikor értesült róla, mindössze ennyit kérdezett Cianótól: „Mit akar?” Ribbentropot Ciano fogadta, és a találkozót néhány nappal később, március 18-án Mussolini és Hitler megbeszélése követte.⁶⁹⁵ Mussolini később sokszor elmondta a

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 3. Diario luglio–settembre 1939. 1939. augusztus 25.

⁶⁹¹ Uo. 1939. szeptember 2.

⁶⁹² Uo. 1939. szeptember 1.

⁶⁹³ Uo. 1939. szeptember 2.

⁶⁹⁴ Grandi 1985. 552–555.

⁶⁹⁵ Uo. 559–562.

kormánytagoknak, így Grandinak is, hogy ezen a találkozón „véglegesítettük Olaszország történelmi beavatkozásának időpontját a Németország és Olaszország közötti politikai-katonai szövetség szavainak és szellemiségének megfelelően”.⁶⁹⁶ Az időpont „kitűzése” nem tekinthető valószínűnek annak fényében, hogy ezt követően sem került sor semmilyen hadi fejlesztésre, beruházásra, vagy mozgósításra. Sokkal valószínűbb, hogy – mint ahogyan azt Emilio Gentile történész állítja – a Franciaország felett aratott gyors győzelem (1940. tavasz) győzte meg Mussolinin arról, hogy Németország biztosan győzni fog a háborúban, és ezért döntött a belépés mellett.⁶⁹⁷

Még Görögország megtámadása előtt, április 21-én Grandi hosszú levelet írt Mussolininak, amelyben részletesen kifejtette, hogy megítélése szerint Olaszországnak miért alapvető érdeke, hogy kimaradjon a háborúból:⁶⁹⁸ „Az 1939. május 22-én megkötött olasz–német szerződés nem működött. Az azt követő hét hónapban az Olaszország és Németország közötti kapcsolatok korrektek, de inkább hűvösök voltak. Kielégítőek és korrektek voltak viszont Olaszország kapcsolatai Franciaországgal és Angliával. (...) Ennek a háborúnak három nagy szereplője van: Németország, Anglia és Oroszország. Franciaország (és Olaszország) pozíciója másodlagos. A háború, legalábbis jelenleg, két germán nép között zajlik: a német nemzet és a brit nemzet között – a párbaj még nem halálos, de könnyen azzá válhat. Ki lesz a döntőbíró, aki eldönti majd a halálos párbaj kimenetelét? Oroszország. De Oroszország pozíciója még nem világos. (...) Oroszországnak még ki kell mondania a döntő szót. Hogy mi lesz az? Nem tudom. Kinek az oldalára áll majd Oroszország? Egyelőre nem lehet megmondani.”⁶⁹⁹ – írta levelében Grandi, felhívva Mussolini figyelmét arra, hogy egyelőre Olaszországnak még lehetősége lenne arra, hogy ne forduljon szembe Angliával és Franciaországgal, amelyekkel az acélpaktum aláírását követően is konszolidált viszonya volt. Ezzel szemben, emelte ki Grandi, Németországgal a katonai együttműködést kimondó acélpaktum aláírása ellenére is inkább hűvös maradt a viszony, ami intő jel kellett volna, hogy legyen Mussolini számára, hogy ne köteleződjön el végleg a náci birodalom oldalán. Emellett Grandi azt is hangsúlyozta a levélben, hogy Olaszországnak akkor is alapvető érdeke, hogy kimaradjon a háborúból, ha az rövid lesz, és akkor is, ha hosszú lesz: „Maradjunk, ahogyan vagyunk: semlegesek, nem hadviselő felek, tartózkodók. A forma nem számít, csak az, hogy Olaszország kimaradjon. Ezzel egy időben azonban komolyan kezdjünk el felkészülni és fegyverkezni”⁷⁰⁰ – folytatta levelét Grandi, utalva arra, hogy Olaszország még annak ellenére is belekeveredhet – akarata ellenére – a háborúba, hogy kinyilvánította a semlegességét, ezért a háttérben folyó katonai felkészülésnek szükségét látja. Az utólagos ismereteinket figyelembe véve több ponton profetikusként tekinthető levelet Mussolini gyakorlatilag nem vette komolyan, és mindössze annyit üzent Grandinak a titkárán keresztül, hogy véleménye

⁶⁹⁶ Uo. 563.

⁶⁹⁷ Gentile 2018. 82.

⁶⁹⁸ Lásd: Grandi 1985. 570–573.

⁶⁹⁹ Uo. 571–572.

⁷⁰⁰ Uo. 572.

szerint a fenti sorok „egy entellektüel elméleti találgatásai, aki túl sok könyvet olvas, és keveset foglalkozik testedzéssel”.⁷⁰¹

Mussolini üzenetéből érzékelhető, hogy az olasz kormányfő eddigre már elhatározta, hogy hadba vonultatja az országát. Mivel biztosra vette, hogy a németek győzni fognak, 1940. június 10-én lerohanta Görögországot. Bár hadifelszerelésüket tekintve a görögök hátrányban voltak az olaszokkal szemben, az ellenük való küzdelemben a nép egységesen lépett fel, ezért a harci morált illetően sikerült előnyre szert tenniük.⁷⁰² Mussolini döntése után Grandi felkereste az olasz hadsereg vezetőjét, Pietro Badoglio marsallt, aki bevallotta Grandinak, hogy a vezérkar sem ért teljes mértékben egyet a háborús részvétellel, de Mussolini hajthatatlan. A helyzet nemcsak a görög, hanem a többi fronton is hamar kilátástalanná vált az olaszok számára, aminek eredményeként az utcákon egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy a nép lassacskán elveszítette a bizalmát Mussolini iránt, és sűrűsödtek a Duce, valamint a rezsim ellen felszólaló hangok. Grandinak meggyőződése volt, hogy az olasz társadalom pálfordulását Mussolini is érezte, még akkor is, ha látszólag nem törődött vele.⁷⁰³

1941 januárjában Mussolini a minisztereit is a frontra vezényelte. Grandi a görög–albán frontra került,⁷⁰⁴ ahol szembesült az olasz hadsereg valódi állapotával, amit még az addigi sejtelmeinél is sokkal rosszabbnak talált.⁷⁰⁵ Bár Grandi családjáról nagyon keveset tudunk meg nemcsak Grandi feljegyzéseiből és a visszaemlékezéseiből, hanem más forrásokból is, a frontra vezénylése kapcsán fennmaradt egy rövid történet, amelyet Grandi lányának, Simonettának egy barátnője, Elena Curtopassi-Harvey tett közzé a visszaemlékezésében: „Ez idő tájt nagyon furcsa dolgot hallottam a barátnőmtől, Simonetta Granditól. Bizalmasan azt mondta nekem «Mussolini meg akarja ölni apámat, Albániába küldi őt». Túljesen elképedtem. Grandi az egyik leghíresebb ember volt Olaszországban, akit mindenki úgy ismert, mint Mussolini legrégebb elvtársainak egyikét, a fasiszta párt egyik vezetőjét. Egyike volt azon kevés fasisztáknak, akiket a köreiken kívül is mély tisztelet övezett. Akkor még nem tudtam, hogy Viktor Emánuel király (...) elkezdte úgy emlegetni Grandit és egy másik tapasztalt fasisztát, Giuseppe Bottait, mint a Duce lehetséges utódait.”⁷⁰⁶ Ebből a kis epizódból arra következtethetünk, hogy Grandi és családja talán úgy vélhették, hogy Mussolini abban a reményben küldte a frontra Grandit és a minisztereit, hogy azok esetleg nem térnek majd vissza, és így nem kell lehetséges vetélytársaktól tartania.

Azt, hogy Mussolini távol akarta tartani Grandit Olaszországtól, alátámasztja egy közismert tény is: Mussolini az athéni kormányzóságot ajánlotta fel Grandinak, miu-

701 Uo. 573.

702 Rochat 2008. 263.

703 Grandi 1985. 596–599.

704 Gentile 2018. 82.

705 Grandi 1985. 604.

706 Harvey 2018. 67–68.

tán a németek segítségével végül győzelmet arattak a görögök felett. Grandi azonban visszautasította ezt, és 1941 májusában hazatért a frontról.⁷⁰⁷

Nem sokkal ezután a háború új fordulatot vett: a náci Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót. Hitler ugyan nem kérte Mussolini segítségét a Barbarossa fedőnevet viselő hadművelethez, a Duce mégis úgy döntött, hogy részt vesz benne. Rochat szerint Mussolini célja a szerepvállalással az volt, hogy megőrizze az első helyet Hitler szövetségesei – vagy, ahogyan Rochat megjegyzi, inkább vazallusai – között, miután ekkor még úgy látszott, hogy Hitler győzedelmeskedni fog a háborúban.⁷⁰⁸

A Szovjetunió megtámadása Magyarország sorsának alakulására is hatással volt: a háború kitörésekor hazánk, hasonlóan Olaszországhoz, a semlegesség mellett foglalt állást, de a háborúba történő belesodródás az idő múlásával egyre inkább elkerülhetlenné vált. A június 26-i, máig vitatott hátterű kassai bombázás végül döntő lépéshez vezetett: a németbarát miniszterelnök, Bárdossy László – Horthy Miklós kormányzó jóváhagyásával – másnap bejelentette, hogy Magyarország hadban áll a Szovjetunióval. Ezzel megkezdődött az a folyamat, amely olyan katasztrófák hosszú sorát okozta, mint a 2. magyar hadtest megsemmisülése a Donnán, a holokauszt, a német megszállás, majd a szovjet megszállás, amely a kommunista–szocialista rezsim meggyökereedéséhez vezetett hazánkban. Magyarországnak a háborús szerepvállalásáról Grandi meglepő véleményt fogalmazott meg a visszaemlékezésében, miszerint Magyarországot Olaszország, vagy inkább Mussolini „kényszerítette rá” arra, hogy „az olasz példát követve” közeledjen Németországhoz.⁷⁰⁹ Ez a meglátás természetesen túlzó, mivel a magyar kormányban és a parlamentben is éppen elég németbarát politikus volt, akik támogatták, hogy Magyarország belépjen a háborúba a náci Németország oldalán, nem beszélve Werth Henrik vezérkari főnökről, aki szintén elkerülhetetlennek tartotta a belépést. Ugyanakkor Grandi, mint külső szemlélő meglátása, kétségtelenül érdekes.

Visszatérve a háború alakulásához, az 1943 februárjában új irányt vett, miután a szovjetek Sztálingrádnál döntő győzelmet arattak a németek felett. Ezt követően Olaszország számára egyértelművé vált, hogy a háború elveszett, és egyre többen kezdtek úgy vélekedni, hogy Olaszországnak ki kell valahogyan keverednie a háborúból, és egyes körökben célként fogalmazódott meg Mussolini eltávolítása is.⁷¹⁰ Erre végül 1943. július 25-én került sor, és Grandi kulcsfontosságú szerepet töltött be benne.

2. Valamit tenni kell

1943 tavaszára Olaszország rendkívül súlyos helyzetbe került: a második világháborús kudarckok, amelyeket az olaszok a belépéstől kezdve kénytelenek voltak el-

707 Gentile 2018. 94–95.

708 Rochat 2008. 378.

709 Grandi 1985. 305–306.

710 Rochat 2008. 414.

szenvadni, eddigre széles körben éreztették a hatásukat, általános politikai és társadalmi elégedetlenséget szülve. Ekkor már maga Mussolini is tisztában volt azzal, hogy országát csak úgy menthetné meg az összeomlástól, hogyha szakítana a német szövetséggel, azonban – Hitler retorziójától tartva – nem volt bátorsága ahhoz, hogy egy ilyen horderejű lépésre elszánja magát. Annak érdekében, hogy elhárítsa a felelősséget, „bűnbakok” keresésébe kezdett. A háborús vereségek sorozatáért a katonai vezérkart hibáztatta, azzal vádolva a tábornokokat, hogy azok szabotálni akarják a harcokat. Mussolini a közkatonákat is kemény szavakkal illette, mondván, hogy a többségük puhány és harcképtelen, vagyis a fasiszta nevelés – amelynek egyik fő célja az olaszok harciassá és harcedzetté tétele volt – nem hagyott nyomot rajtuk. A vádak nem feleltek meg a valóságnak. A tábornokok maradéktalanul igyekeztek végrehajtani Mussolini utasításait, még annak ellenére is, hogy alapjában véve elleneztek Olaszország háborús részvételét, ami kétségtelenül a köztük és a Duce között fennálló nézeteltérés alapja volt. A katonák szintén igyekeztek derekasán helytállni, azonban a németek gyakran cserbenhagyták őket a hadszíntéren – csakúgy, mint ahogyan a magyar honvédeket is –, ami hozzájárult ahhoz, hogy sokan hadifogságba estek közülük, amit Mussolini a harci képességek hiányának további bizonyítékaként értékelt.⁷¹¹

Mindez nem segítette elő a németek népszerűségének növelését az olasz katonák és a társadalom körében, sőt, fogalmazhatunk úgy is, hogy az olaszok kifejezett ellenszenvet éreztek a németek iránt. Ez az ellenszenv nemcsak a nép körében jelentkezett, de a király és egyre több fasiszta vezető is hasonló érzéseket táplált Németországgal kapcsolatban. Ennek következtében az olaszok nem akartak részt venni a „németek háborújában”, amelynek nem látták értelmét Olaszország szempontjából, és nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy egyre többen Mussolinit hibáztassák, amiért hazájuk belesodródott a háborúba. Ráadásul egyre nyilvánvalóbb lett számukra az, hogy a Duce által beharangozott német győzelem sem fog megvalósulni, így az olaszoknak a Mussolini iránti bizalma napról napra fogyatkozott. Eleinte úgy tűnt, hogy németellenessége ellenére az uralkodó nem fog a népe segítségére sietni, mivel a háború elején még Mussolini minden lépésére áldását adta, azonban a helyzet megváltozott, amikor Vittorio Ambrosio tábornok foglalta el a vezérkari főnöki posztot, aki nyíltan törekedett arra, hogy kivezesse Olaszországot a német szövetségből és a háborúból.⁷¹²

Ebben a helyzetben Grandi egyre sürgetőbbnek érezte, hogy valamilyen megoldást találjon Olaszország megmentésére. Amikor hazatért a görög frontról, azzal kellett szembesülnie, hogy Mussolini teljes mértékben a nácik befolyása alá került, ezért elveszítette az olaszok bizalmát, akik ezáltal egyre elégedetlenebbek voltak a fasiszta rezsimmel is. Mint később írta, „*a fasiszmus halott volt, de nem volt halott Olaszország. Olaszország, a hazám. Ettől a pillanattól kezdve Mussolini nem tűnt számomra egyébnek, mint egy hanyatló bálványnak, akinek jelenléte megnehezítette, ha nem ellehetetlenítette, a nemzet megmentésére irányuló kísérletet.*”⁷¹³

711 Ormos 2019. 393–399.

712 Uo. 393–402.

713 Grandi 1985. 609–610.

Ettől kezdve Grandi csak arra tudott gondolni, hogy mindenáron meg kellene valahogyan menteni az országot a teljes pusztulástól. Ehhez az érzéshez az is hozzájárult, hogy 1942-től kezdve a németek egyre több vereséget szenvedtek el, miközben az állítólagos szövetségeseiket, így az olaszokat is mind többször hagyták cserben a csatamezőn. A fejleményeket látva az olasz társadalomban egyre inkább gyökeret vert a gondolat, hogy el kellene távolítani Mussolinit, amivel együtt szabadulhatnának a német szövetség karmaiból is, mígnem az uralkodó körei és a hadsereg vezetői is suttogni kezdtek erről a lehetőségéről, amiről Grandi annak köszönhetően szerzett tudomást, hogy igazságügyi miniszterként hetente két alkalommal találkozott a királlyal a törvények és a dekrétumok aláírása miatt.⁷¹⁴ Az uralkodóval való gyakori találkozásokat később az is elősegítette, hogy 1943. március 23-án Grandi megkapta az Annunziata-rend kitüntetését (Cavaliere dell'Ordine Supremo della SS. Annunziata). A rendjel birtokosai használhatták a „király unokafivére” („cugino del Re”) címet, amivel együtt járt, hogy a kitüntetettek a Koronatanács tagjai voltak, így részt vehettek az államot érintő fontos kérdésekről való döntések meghozatalában.⁷¹⁵ Erről a pillanatról később feljegyezte: *„Meghatottan hagytam el a Quirinale-palotát (...). Szegény Édesapám jár a fejemben, aki jegyzőt akart faragni belőlem. Rendes körülmények között, ha a nemzet nem ilyen drámai pillanatokot szenvedne el, az uralkodó részéről jövő kitüntetés és elismerés büszkévé és boldoggá tenne. De ma a Haza veszélyben van.”*⁷¹⁶

A fenti sorok abból a naplóból származnak, amelyet Grandi 1943 márciusától kezdve vezetett az olasz belpolitikai válságról. A bejegyzéseket azonban – ahogyan ő maga írta a visszaemlékezésében – Grandi később, a fasiszmus bukása után Portugáliában töltött időszakban kiegészítette és helyenként kijavította,⁷¹⁷ ezért nem tudhatjuk, hogy a szóban forgó naplóban mely részek tükrözik a pillanatnyi benyomásokat, és melyek az utólag hozzáadott feljegyzések. Ettől függetlenül az írások így is képet adnak arról, hogy Grandi hogyan látta a Mussolini leváltása érdekében felmerülő terveket, és kiviláglik belőlük az a mély lelkiismeret-furdalás is, amit Grandi a Duceval szemben érzett.

A napló szerint Grandi több alkalommal találkozott a királlyal, aki mindig meghallgatta főszereplőnk véleményét, azonban hosszú hetekig csak annyit felelt Grandi aggályaira és sürgetésére, hogy „bízzon a királyában”, aki kész cselekedni, azonban csak azután, hogy a parlamenttől jóváhagyást kapott a drasztikus lépésekre. Grandit, aki a háborús károk mérséklése érdekében gyors cselekvést kívánt, az idő múlásával párhuzamosan egyre jobban idegesítette a király „tétlensége”, ezért március végén Umberto trónörökössel is találkozott. Beszélgetésük során kifejtette a leendő uralkodónak, hogy véleménye szerint a háború már régen elveszett, és a lakosságnak a rezsim iránti bizalma is napról napra csökken. Őszintén feltárta Umberto előtt azt is, hogy

⁷¹⁴ Uo. 613.

⁷¹⁵ Nello 2003. 215.

⁷¹⁶ ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. március 24.

⁷¹⁷ Grandi 1985. 615.

Olaszországban már réges-régen nem működik a parlament, így ettől az intézménytől az uralkodó hiába várja a felhatalmazást.⁷¹⁸

Noha a trónörökös mélységesen egyetértett az elhangzottakkal,⁷¹⁹ Grandi és Umberto találkozója kiváltotta III. Viktor Emánuel neheztelését, aki a király személye körüli miniszter, Pietro d'Acquarone herceg útján megüzente Grandinak, hogy – a Savoyai-ház szellemiségének megfelelően – Olaszországban egyszerre csak egy király uralkodhat, a trónörökös nem illetékes a fenti kérdések megvitatásában. Az üzenet átadása után d'Acquarone egyetértését fejezte ki a Grandi által elmondottakkal, és azt javasolta neki, hogy vegye fel a kapcsolatot Ambrosio tábornokkal és Badoglio marsallal. Grandi kitérő javaslatot adott a felvetésre, mivel kedvezőtlen véleménnyel volt a katonai vezetésről, és nem bízott meg d'Acquaronéban sem, akiről azt gondolta, hogy „semmit sem ért a politikához”, ezért nem alkalmas a király személye körüli miniszter posztjára.⁷²⁰ Grandi nem tartotta sokra Badogliót sem, akire úgy gondolt, mint az 1917-es caporettoi „katasztrófa” legnagyobb felelősére, ezért mélyen megvetette őt. Ezen kívül Grandi úgy ítélte meg, hogy a tábornok 1940-ben is rendkívül súlyos hibát követett el, amikor jóváhagyta Görögország lerohanásának tervét, majd magukra hagyta a görög földön harcoló csapatokat. Mussolini, aki „soha nem ismerte az embereket, nem is választhatott volna rosszabbul”⁷²¹ – fejtegette tovább az álláspontját Grandi.

D'Acquarone, aki nem ismerhette Grandinak a személyes feljegyzéseiben található érzéseit, azért vetette fel, hogy Grandi találkozzon Ambrosio és Badoglio tábornokokkal, mert az ő vezetésükkel már javában folyt a szervezkedés Mussolini eltávolításának előkészítésére. Így kapóra jött nekik, hogy a fasiszták között is vannak olyanok, akik Mussolini leváltásán gondolkodnak, ezért szerették volna bevonni az összeesküvésbe Grandit és később a társait is.⁷²² Ezt Emilio Gentile úgy fogalmazta meg, hogy d'Acquarone, Ambrosio és Badoglio, valamint az uralkodó mintegy eszközként tekintettek Grandira, vele akarták kivitelezetni a Mussolini elmozdítására szőtt terveiket.⁷²³ Ennek érdekében d'Acquarone többször is megkönyékezte Grandit, és arra biztatta őt, hogy vegye fel a kapcsolatot a katonai vezérkarral, ő azonban úgy gondolta, hogy a tábornokok nem lennének képesek megoldani a helyzetet, miután Mussolini nevezte ki őket, és egyként sorakoztak fel mögötte a háborúban. Így, noha hosszas unszolás után találkozott Ambrosióval – ami állítása szerint nem mutatott túl a protokolláris látogatáson –, Grandi továbbra is távol maradt az összeesküvéstől, mivel egyszerűen úgy gondolta, hogy egyedül a király jogosult a „megoldásra”, azaz Mussolini elmozdítására,

718 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. március 26.

719 Uo.

720 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 2.

721 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 3.

722 Ormos 2019. 413–414.

723 Gentile 2018.

másrészt pedig haragudott a tábornokokra, akik „feláldozták az olaszokat a németek oldalán”, ahogyan fogalmazott.⁷²⁴

Ahogy említettem, Grandi azzal párhuzamosan, hogy élénken szervezkedett, erős lelkiismeret-furdalással küzdött. Egyfelől tisztában volt azzal, hogy csak Mussolini leváltása menthetné meg Olaszországot az amúgy is nehéz helyzet további romlásától, másfelől viszont alapjában véve szerette és tisztelte Mussolinit. A kettejük viszonyáról még lesz szó a későbbiekben, de azt érdemes előrevetíteni, hogy a Fasiszta Nagytanács ülését megelőző időszakot elbeszélő feljegyzéseiben Grandi rendre hosszasan elemezte a Mussolinival való kapcsolatát, és azt, hogy végül hogyan jutott arra a következtetésre, hogy a Ducénak mennie kell. Érvelésében Grandi elsősorban azt hangsúlyozta, hogy Mussolini – amellet, hogy kétségtelenül szerette a hazáját és a legjobbat akarta Olaszországnak – a hatalomra jutása után egyre erősödő diktátori ambíciókat kezdett dédelgetni, és ez az 1930-as évekre oda vezetett, hogy ki is építette a tényleges diktatúrát. Ezzel szükségszerűen együtt jártak a birodalomépítési törekvések, amelyek elé azonban a német térnyerés akadályt gördített. Így Mussolini – írta Grandi – elkövette a legnagyobb hibát, amit csak elkövelhetett, vagyis hagyta Olaszországot belesodródni a háborúba Németország oldalán, „beledobva az országot egy rémisztő konfliktusba, amelyből Olaszország nem jöhet ki máshogyan, mint legyőzötten, vagy a hatalmas szövetségességének rabszolgájaként”.⁷²⁵ Ebből a helyzetből csak úgy lehet menekülni – folytatta Grandi –, hogy Mussolini belátja egyrészt azt, hogy elveszítette a háborút, másrészt pedig azt, hogy egy nemzet életében minden rendszer csak átmeneti lehet. Azonban Grandi megítélése szerint Mussolinitól ezt a belátást nem lehet várni: „Egy államférfi nem azon dolgozik, hogy a saját nevét beírja a történelembe, hanem csakis azon, hogy a hazája érdekeit szolgálja. Azt remélni azonban, hogy Mussolini (...) készen áll arra, hogy feláldozza magát és a rezsimet a nemzet megmentése érdekében, immár egy hiábavaló reménykedés. Az egyetlen reményforrás, ami megmaradt, a király”.⁷²⁶

Amíg Grandi fejében körvonalazódott a gondolat, hogy Mussolinit a király útján kellene leváltani, addig egy másik fasiszta vezető, nevezetesen a miniszteri posztjáról szintén 1943 februárjában menesztett Giuseppe Bottai is elborzadva szemlélte a növekvő náci befolyást, a napról-napra erősödő diktatúrát, és ő is a lehetséges megoldáson gondolkodott.⁷²⁷ Erről természetesen Grandi is tudott, aki fel is jegyezte a naplójában, hogy Bottai éppen úgy meg van győződve arról, hogy a fasiszmus rendszere

724 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. május 16. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a katonák a mindenkori politikai vezetők parancsát teljesítik, ezért nem lehetett realitása annak, hogy szembeszölgjenek a kormányfő Mussolinival, mint ahogyan azt Grandi érezhetően elvárta tőlük.

725 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 7.

726 Uo.

727 Guerri 2019. E-könyv.

halott és a háború elveszett, mint ahogyan ő maga.⁷²⁸ Azonban míg Grandi tudatosan Mussolini eltávolítását tervezte, addig Bottai nem merete elhatározni magát erre a lépésre, amit a Bottai életét feldolgozó Giordano Bruno Guerri azzal magyarázott, hogy Bottainak a korábbiakban nem voltak olyan összetűzései Mussolinival, mint Grandinak.⁷²⁹

Mindenesetre Bottai a támogatásáról biztosította Grandit, és ugyanígy tett Federzoni is, akinek május végén Grandi szintén részletesen beszámolt az elképzeléseiről. Eddigre már arra nézve is volt javaslata, hogy ki követhetné Mussolinit a miniszterelnöki székben: Enrico Caviglia marsallra gondolt, mivel ő volt Olaszország egyetlen olyan tábornoka, akinek a neve nem fonódott össze a fasizmusmal. Ezzel egy időben fogalmazta meg azt is, hogy annak érdekében, hogy az angol és az amerikai vezetők komolyan vehessék majd a későbbiekben Olaszországnak a német szövetséggel való szakításra irányuló lépéseit, az új kormánynak nem lehet tagja senki Mussolini egykori miniszterei és a Fasiszta Nagytanács tagjai közül.⁷³⁰ Június 4-én Grandi mindezt elmondta a királynak is, akivel egyetértettek abban, hogy a parlamentet – amelytől a király a lépések megtételéhez szükséges felhatalmazást várta – a Fasiszta Nagytanács helyettesíthetné. A király azonban ennél többet nem volt hajlandó elárulni az általa tervezett lépésekről,⁷³¹ aminek oka – amit Grandi nem tudhatott, mert az csak utóbb vált ismertté – az volt, hogy a király egészen egyszerűen ezekben a hetekben még nem tudta, hogy mit tegyen. Nemcsak Grandival, valamint d'Acquaronéval és a társaival, de Mussolinival is folyamatosan egyeztetett a fejleményekről, és egyetértett a Ducéval abban, hogy a háborúból történő kiugrást úgy kell megkísérelni, hogy a szövetségesekkel és Németországgal egyaránt megbeszéléseket folytatnak,⁷³² ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a lelke mélyén Mussolini éppen úgy tisztában volt a német szövetség tarthatatlanságával, mint párttársai.

Roberto Farinacci, a fasiszta párt radikális szárnyának egyik vezetője – aki a háborút illetően a németek melletti, végsőkéig való kitartást szorgalmazta – nagyjából ekkoriban informálta Mussolinit arról, hogy Grandi, Badoglio, d'Acquarone és Ambrosio összeesküvést szerveznek ellene. A Duce nem vette komolyan ezeket a figyelmeztetéseket, és állítólag csak ennyit mondott Farinaccinak: *„te mindig, mindenhol árulást látsz.”*⁷³³

Az események az 1943. július 9-én kezdődő szicíliai partraszállást követően gyorsultak fel, mivel a hadművelettel az angol–amerikai csapatok közvetlenül Olaszország területét fenyegették (addig a háború az országon kívül eső hadszíntéren folyt). Erre a

728 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 12.

729 Guerri 2019. E-könyv.

730 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. május 22.

731 Uo. 1943. június 4.

732 Nello 2003. 225.

733 De Felice 1990. 1345–1346.

fasiszta pártnak is reagálnia kellett, így Carlo Scorza párttitkár eltervezte, hogy elküldi a legbefolyásosabb fasiszta vezéreket az olasz nagyvárosokba, hogy propagandabeszédekkel igyekezzenek megnyugtanni a lakosságot. Ezt Grandi visszautasította.

Július 14-én néhány fasiszta vezető tanácskozott a lehetséges megoldásokról. A megbeszélésre Bottai részletes memorandummal készült, amelyben felvázolta egy Mussolini nélkül alakítandó kormány lehetőségeit, hangsúlyozva, hogy ez esetben az alkotmányos keretek visszaállítását biztosítani lehetne, de a fasiszták hatalma nem biztos, hogy megmaradna. Bottai ezért azt javasolta, hogy igyekezzenek növelni a Fasiszta Nagytanács szerepvállalását és jelentőségét, amihez az első lépés, hogy összehívják a szervezetet. Július 16-án a vezetők mindezt Mussolini előtt is ismertették egy újabb találkozón, amelyen Grandi és Federzoni kivételével a Fasiszta Nagytanács minden tagja jelen volt. Bár a memorandummal mindenki egyetértett, a Fasiszta Nagytanács összehívására egyelőre nem került sor.⁷³⁴

Ezt megelőzően ugyanis Mussolini tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy megoldja Olaszország nehéz helyzetét úgy, hogy közben a saját hatalmát is megtartsa: július 19-én Feltre városában találkozott Hitlerrel, és igyekezett elnyerni a németek jóváhagyását ahhoz, hogy Olaszország kiléphessen a háborúból, vagy – amennyiben erre nincs lehetőség – legalább fokozott katonai segítséget kapjon a németektől. Hitler mindkét kérést megtagadta, így a találkozó kudarccal végződött. Ennek következtében Olaszország helyzete még súlyosabb lett, mivel Mussolini kérése felébresztette Hitler gyanakvását, és a szövetséges csapatok is rendületlenül nyomultak előre Szicíliában. Enzo Santarelli állítása szerint ekkor már az antifasiszták is megkezdtek a későbbi ellenállás szervezését,⁷³⁵ ezt azonban Grandi a visszaemlékezésében határozottan cáfolta: „*Nem igaz. Vagyis az a része igaz, hogy ezek a csoportok szerveződtek, alakultak, de nem tettek semmit a fasiszta diktatúra megdöntéséért. Az antifasiszták arra készültek, hogy majd ők örököljék a hatalmat, akkor, amikor a gyümölcs megérett. Semmit nem tettek július 25-ért, csak 26-án reggel bukkantak fel, amikor Mussolini nem volt többé. A lázadást a diktatúra ellen a fasiszta párt készítette elő, a fasizmus hajtotta végre*”.⁷³⁶

A feltre-i találkozó kudarca után a király is elhatározta magát a cselekvésre, és közölte Badoglióval, hogy „adott esetben” ő lenne Mussolini utódja.⁷³⁷ Ehhez azonban az uralkodónak még szüksége volt a korábban emlegetett felhatalmazásra a parlament, illetőleg a Fasiszta Nagytanács részéről, így előbb ennek összehívása kellett, hogy megtörténjen, amit Mussolini pár nappal korábban visszautasított. Július 19-én viszont a Hitlerrel való tárgyalások zátonyra futásán kívül még egy sorsdöntő esemény történt: aznap délután megszólaltak a légvédelmi szirénák, és becsapódtak az első bombák Róma városának utcáira. Ezt követően Mussolini már nem halogathatta tovább, hogy az ország sorsát érintő kérdések megvitatására összehívja a párt

734 Guerri 2019. E-könyv.

735 Santarelli 1967. 486–488.

736 Grandi 1985. 612.

737 Nello 2003.

döntéshozó szervét, a Fasiszta Nagytanácsot, így július 21-én felszólította Scorzát a tagok értesítésére. A Grandi és Olaszország számára egyaránt sorsdöntő eseményt július 24-én 17 órára tűzték ki.

3. A Fasiszta Nagytanács utolsó ülése

A politikai élet szereplői között akadnak olyan személyek, akik a világ, vagy legalábbis országuk történetében valamilyen oknál fogva sorsfordító szerepet játszanak. Közéjük tartozott Dino Grandi is, akinek a neve az utókor számára vitathatatlanul összefonódott a fasizmus bukásával, többek között Magyarországon is sokan erről ismerik őt. Az 1943. július 24–25-re virradó éjszakán nemcsak Grandi élete, de Olaszország történelmének alakulása is gyökeres fordulatot vett.

Az előző fejezetben ismertetett előzmények után Mussolini július 21-én beleegyezett a Fasiszta Nagytanács⁷³⁸ összehívásába azzal a céllal, hogy a tagok megvitassák a háborúval kapcsolatban felmerülő dilemmákat. Erről Scorza másnap értesítette az érintetteket. Az időpontot Mussolini július 24-ére tűzte ki. Az ülésen történeteket az olasz fasizmussal, illetve annak kulcsfiguráival foglalkozó kutatók mindegyike igyekezett rekonstruálni a munkássága során, amit nehezít az a körülmény, hogy a tanácskozásról nem készült helyszíni jegyzőkönyv. Rendelkezésünkre áll azonban két, július 25-én készített feljegyzés Luigi Federzoni igazságügyi miniszter jóvoltából, valamint a résztvevők többsége közzétette a számukra sorsdöntő éjszakáról való emlékeit. Ez utóbbiakban kapcsolatban Emilio Gentile hangsúlyozza a néhány évvel ezelőtt megjelent monográfiájában, hogy ezek a visszaemlékezések tudatosan ferdítik az eseményeket, mivel látható céljuk a szereplők önigazolása. Ennek megfelelően több ponton eltérnek egymástól, ami tovább nehezíti az ülésen történtek hiteles elbeszélését.⁷³⁹ Az írásokat összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a Fasiszta Nagytanács elkülöníthetünk első-, másod- és harmadrendű szereplőket. Véleményem szerint a főszereplők kétségtelenül Grandi és Mussolini voltak, a másodrendű szereplők Bottai, Ciano, Farinacci és Scorza voltak, esetleg ide sorolhatjuk még Federzonit, a többiek pedig mellék-szereplőkként vettek részt az események alakításában.

E lapokon az eseményeket főhősünk szemszögéből mutatom be, természetesen összevetve visszaemlékezését a többi résztvevő fennmaradt írásaival. Amikor Grandi értesült a Fasiszta Nagytanács összehívásáról, elkészítette határozati javaslatát,⁷⁴⁰

⁷³⁸ A párt működési elvei szerint a Fasiszta Nagytanács „az a felsőbb, alkotmányos szerv, amely koordinálja és egységesíti a rezsim minden tevékenységét”. Ennek értelmében feladatai közé tartozott a rendeletek, statútumok megvitatása, a párt irányvonalának meghatározása, és az alkotmányt, valamint a nemzetet érintő politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekről való döntés. (Il primo e secondo libro del fascista.)

⁷³⁹ Gentile 2018. 29.

⁷⁴⁰ Dino Grandi, Roberto Farinacci és Carlo Scorza határozati javaslatának magyar fordítását lásd: Függelék.

amelynek legfőbb célja az alkotmányos szervek helyreállítása és a király főparancsnoki jogkörének visszaállítása volt.⁷⁴¹ A dokumentumot, illetve annak véglegesítés előtt álló változatát Grandi megmutatta Scorzának, aki „biztosította őt arról, hogy teljes mértékben elfogadja és meg fogja szavazni” azt – olvasható Grandi naplójában.⁷⁴² A másnapi naplóbejegyzés szerint Scorza később már úgy fogalmazott, hogy „nem írhatja alá a határozati javaslatot, de támogatni fogja”,⁷⁴³ de végül nem állta a szavát, és az ülésen a saját javaslatát mutatta be, amelyet a párt nevében fogalmazott.

Határozati javaslatát Grandi a Nagytanács több tagjával is megvitatta, különösen Federzonival és Bottaijal tanácskozott sokat a várható fejleményekről.⁷⁴⁴ Bottai javasolta, hogy Cianót is avassák be az előkészületekbe, azonban Grandi – tekintettel arra, hogy Ciano Mussolini vője volt – megpróbálta őt óva inteni attól, hogy nyíltan szembeszálljon apósával. Grandi későbbi visszaemlékezése szerint tanácsára Ciano így reagált: *„Miért nem akartok engem? Ha az apám élne, ő is veletek tartana.”*⁷⁴⁵ Ezt Grandi is elfogadta, így Ciano szintén az előkészületek aktív részesévé vált, amiről állítólag így számolt be egy barátjának, Zenone Benininek: *„Meglátod, hogy [Mussolini] végül távozni fog, és valahogy rendbe jön a helyzetünk. Bottaijal és Grandival nem fog veszekedni: az egyikük a Belügyre, a másikuk pedig a Külügyre megy.”*⁷⁴⁶ A Bottai életét kutató Giordano Bruno Guerri szerint nem valószínű, hogy Bottainak és Grandinak ilyen ambíciói lettek volna, ők egyszerűen csak ki akarták ragadni Olaszországot a német szövetség hálójából.⁷⁴⁷

Ugyanaznap, amikor Bottaijal is találkozott – július 22-én – Grandi Mussolinival is megbeszélést folytatott, amelynek alkalmával összefoglalta az ülésre vonatkozó terveit, nem titkolva a határozati javaslat tartalmát sem.⁷⁴⁸ Paolo Nello szerint Grandi célja ezzel az volt, hogy felkínálja Mussolininak azt a lehetőséget, hogy méltósággal távozzon, vagyis saját maga nyújtsa be a lemondását a királynak.⁷⁴⁹ Ezt Grandi később úgy mesélte el Bottainak, hogy megpróbálta rávenni Mussolinit arra, hogy fogadjon el egy „nemzeti kormányt a király mellett”, azonban a Duce „ellenállt”.⁷⁵⁰

Tervéről Grandi III. Viktor Emánuelnak is beszámolt, azzal indokolva lépését, hogy a javaslat elfogadása lehetővé tenné, hogy az ország kikerülhessen a német szövetségből úgy, hogy a Monarchia megmenekülne, de a diktatúra véget érne.⁷⁵¹ Határozott fellépé-

⁷⁴¹ Ormos 2019. 414–415.

⁷⁴² ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/2. Diario luglio 1943. 1943. július 22.

⁷⁴³ Uo. 1943. július 23.

⁷⁴⁴ Grandi 1985. 633–634.

⁷⁴⁵ Uo. 633. Galeazzo Ciano apja Costanzo Ciano (1872–1939), a fasiszta mozgalom egyik alapító tagja volt.

⁷⁴⁶ Guerri 2019. E-könyv.

⁷⁴⁷ Uo.

⁷⁴⁸ Grandi 1985. 633–634.

⁷⁴⁹ Nello 2003. 221.

⁷⁵⁰ Guerri 2019. E-könyv.

⁷⁵¹ Grandi 1985. 632.

sével Grandi szándéka az volt, hogy cselekvésre bírja a még habozó uralkodót, Mussolini eltávolításával pedig a szövetségeseket akarta döntésre bírni, akik az olasz háborús szerepvállalásért az olasz kormányfőt tartották felelősnek.⁷⁵² Ami III. Viktor Emánuel véleményét illeti, ő úgy vélekedett, hogy a sorozatos háborús kudarcok miatt mielőbb szakítani kell a németekkel és fel kell venni a kapcsolatot a szövetségesekkel. Az uralkodó – aki hosszú ideig minden téren bizalmat szavazott Mussolininak – a szicíliai partraszállást követően már az ő személyében látta ennek akadályát, ezért elhatározta a kormányfő eltávolítását. A tervezgetések során a király ennek kivitelezését úgy tartotta helyesnek, hogy első lépésként megpróbálja rávenni Mussolinit a visszavonulásra, és amennyiben erre a Duce nem hajlandó, úgy sor kerülhet az Ambrosio tábornok és d'Acquarone herceg által szervezett katonai puccs megvalósítására. Ebben a király elsősorban a monarchista erőkre kívánt támaszkodni, majd amikor hírül vette Grandi, Bottai és a többiek szervezkedését, talonban tartotta a mérsékelt fasisztákkal való együttműködés lehetőségét is.⁷⁵³

A Fasiszta Nagytanács ülése végül a kitűzött időpontban, 1943. július 24-én 17 órakor vette kezdetét. Grandi a naplójában így írt: „*holnap reggel Mussolini valószínű lelvét (...). De muszáj megtenni, a Hazáért*”.⁷⁵⁴ Az ülésre Grandinak a Fasiszta Nagytanács üléséről készült memoárja szerint feszült hangulatban érkeztek a résztvevők, amit az is elősegített, hogy az udvaron, a lépcsőn és az ülésterem bejáratánál a milícia osztagai állomásoztak, amire a korábbi megbeszélések alkalmával sohasem volt példa.⁷⁵⁵ Hasonlóan a tapintható feszültségről tanúskodik Carlo Scorza 1968-ban napvilágot látott visszaemlékezése is, aki a jelenlévők hűvös udvariasságáról, valamint az egyes klikkek elkülönüléséről számolt be.⁷⁵⁶

Ezt követően a tanácskozás Mussolini beszédével vette kezdetét, amelyben a kormányfő 1940-től, Olaszországnak a háborúba történő belépésétől kezdve foglalta össze az eseményeket és a háborús helyzetet. A Federzoni által másnap készített feljegyzés szerint Mussolini elsősorban a szicíliai partraszállás kudarcának okait részletezte, és felvette azt a kérdést, amiben a Fasiszta Nagytanácsnak döntenie kellett, hogy Olaszország a háborút és a szövetségeseknek való ellenállást, vagy a békét válassza-e.⁷⁵⁷ Scorza szerint Mussolini összefoglalója mintegy fél órán át tartott, és végig teljes nyugalommal beszélt,⁷⁵⁸ Grandi viszont úgy emlékezett, hogy a Duce beszéde ennél jóval hosszabb, mintegy másfél óras volt, és az általános helyzetértékelésen túl nagyrészt az olasz hadvezetés hibáztatására helyezte a hangsúlyt, miközben a németek szövetségesi erőnyeit – Grandi szerint elsősorban a saját politikai lépéseinek védelmében – felértékelte.⁷⁵⁹

752 De Felice 1990. 1246.

753 Uo. 1358–1359.

754 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/2. Diario luglio 1943. 1943. július 24.

755 Grandi 1983. 250.

756 Scorza 1968. 21.

757 Ultima seduta. 161.

758 Scorza 1968. 29.

759 Grandi 1983. 254.

Mussolini *Storia di un anno* című visszaemlékezése sok tekintetben eltér a többi résztvevő írásától. A Duce saját beszédével kapcsolatban például azt állítja, hogy amikor 1942-ben az egészségügyi problémái súlyosbodtak, akkor ő maga is elgondolkozott azon, hogy lemondjon a főparancsnoki tisztségről, amit végül azért nem tett meg, mert „nem akarta elhagyni a hajót a viharban”,⁷⁶⁰ a többi emlékiratból azonban nem derül ki, hogy Mussolini valóban ilyet mondott volna. De felhozhatjuk példának azt is, hogy emlékei szerint a Duce a beszédében kifejtette, hogy tisztában van azzal a ténnyel, hogy ő ma Olaszország leggyűlöltebb embere,⁷⁶¹ aminek elhangzását Grandi később határozottan cáfolta.⁷⁶²

Ez a néhány eset ékes bizonyítéka annak, hogy a jelenlévők eltérően emlékeztek Mussolini szavaira, de legalábbis más módon foglalták össze azokat. Az azonban bizonyos, hogy felszólalása után Mussolini teret adott a vitának, amelynek során elsőként az idős Emilio De Bono tábornok élt a hozzászólás jogával, aki Mussolininak az olasz hadvezetést ért vádjaira reagálva kifejtette, hogy a katasztrofális helyzetért túlzás egyedül az olasz tábornokokat hibáztatni, amikor annak előidézésében a németeknek legalább ugyanakkora szerepük volt. Ehhez hasonló véleményt fogalmazott meg De Vecchi és Bottai is, míg Farinacci ezzel szemben védelmébe vette a németeket.⁷⁶³

1943-ban vezetett, de csak később, 1947-ben közzétett naplójában Farinacci azt jegyezte fel, hogy Grandi és Mussolini között heves vita bontakozott ki az ülésen, amelynek során Grandi úttévesztésnek nevezte a németekkel kötött szövetséget, valamint Etiópia és Albánia korábbi elfoglalását is. Erre válaszul Mussolini azzal vádolta Grandit, hogy nem valódi híve a fasiszta eszméknek.⁷⁶⁴ Ez az információ azonban feltehetően nem felel meg a valóságnak, miután az összes többi visszaemlékezés, feljegyzés arról tanúskodik, hogy Grandi a fenti hozzászólásokat követően olvasta fel a határozati javaslatát, amelyben felszólította a kormányfőt, hogy kérje meg a királyt a hadsereg főparancsnokságának átvételére, valamint kijelentette, hogy az állami funkciók, azaz a korona, a Nagytanács, a kormány, a parlament és a korporációk eredeti, vagyis az alkotmányban megfogalmazott funkciójának helyreállítására van szükség a belső rend biztosítása érdekében.⁷⁶⁵

Grandi csak ezután reagált Mussolini szavaira egy hosszú beszédben,⁷⁶⁶ amelyet a főszereplőnk *25 luglio. Quarant'anni dopo* című visszaemlékezésében közölt verzió alapján foglaltam össze, következetesen követve azt a fentebb megfogalmazott elvet, hogy Grandi szemszögéből mutatom be a Fasiszta Nagytanács ülésének szövevényes eseményeit. Amellett azonban nem lehet elmenni szó nélkül, hogy e beszédek az 1943. július 25-én készített utólagos jegyzőkönyvből hiányoznak, és Grandi az ülésen

760 Mussolini 1944. 347.

761 Uo. 345.

762 Grandi 1983. 262.

763 Ultima seduta. 161–162.

764 Farinacci 1947. 302.

765 Ultima seduta. 161–162.

766 A teljes szöveget lásd: Grandi 1983. 285–299.

elhangzott két beszédét csak jóval később, 1956-ban küldte el Federzoninak, aki a készülő visszaemlékezéséhez kérte őket. Federzoni könyve⁷⁶⁷ végül 1967-ben jelent meg először, ami további eltéréseket eredményezett az 1956-os változatokhoz és ahhoz képest, ahogyan a többiek visszaemlékeztek Grandi beszédére. Mindezt tekintetbe véve Emilio Gentile felvetette azt az eshetőséget – ami véleményem szerint sem zárható ki –, hogy Grandi beszédei az ülésen nem pontosan a fennmaradt formában hangzottak el.⁷⁶⁸ Ez azonban minden szereplő szavaira ugyanígy igaz lehet.

Visszatérve Grandi szóban forgó beszédére, az a határozati javaslatban foglalt intézkedések indoklásával kezdődött, összefoglalva, hogy Grandi miért tartja szükségesnek azokat. Amint hangsúlyozta, a jelenlegi ülést megelőzően a Fasiszta Nagytanács 1939-ben ült össze utoljára, amikor is annak tagjai a nem sokkal korábban kirobbanó háborúból való kimaradás mellett foglaltak állást. A közös döntéseknek a későbbi mellőzése – folytatódott a beszéd – arra utal, hogy a fasiszmus véglegesen diktatúrává nőtte ki magát, aminek egyik következménye az volt, hogy Mussolini sem a párt többi tagjának, sem pedig az olasz társadalomnak a véleményét nem vette figyelembe a háborút illetően. Az olaszok ugyanis úgy érezték, hogy ez a háború nem a saját céljaikért, a hazájuk boldogulása érdekében folyik, ezért nem tudtak azonosulni a hadbalépéssel; úgy látták, hogy a csatlakozás kizárólag Mussolini akaratából történt. Ebből következően a háború megítélése a közvéleményben meglehetősen kedvezőtlen volt, amit tetéztek a folyamatos kudarcok, amelyekkel kapcsolatban Grandi megjegyezte, hogy ő személy szerint Mussolininak az ülés elején tett összefoglalója után még annál is elkésőbbnek látja a helyzetet, mint amilyennek a tanácskozás előtt gondolta azt.⁷⁶⁹ Ezt követően Grandi felidézte a fasiszmus kezdetét és azokat a célokat, amelyekért a fasiszták – akik tulajdonképpen a mozgalom berkein belül váltak igazán felnőtte – küzdöttek, és mélységes fájdalmát fejezte ki amiatt, hogy ezt a fasiszmust „a diktatúra megölte”. Grandi beszédében nem rejtette véka alá, hogy a rendszer diktatórikussá válását egyértelmű hanyatlásnak tartotta, és azt is világosan kifejezésre juttatta, hogy ez a hanyatlás véleménye szerint Adolf Hitler hatalomra jutását követően vette kezdetét, és számos hibát okozott, amelyek közül Grandi kiemelt néhányat. Mussolinit a következő szavakkal bírálta: *„A fasiszmus második évtizedének semmi köze nincs az első évtized fasiszmusához, mint ahogyan a második évtizedben megismert Mussolininak sincs köze ahhoz a Mussolinéhoz, akit 1919-ben, 1920-ban és 1921-ben is vezetőnké választottunk, és aki, mint kormányfő és a király miniszterelnöke, mindenki által csodált és irigyelt országgá tette Olaszországot. Ő az a Mussolini, aki iránt még ma is nosztalgiát érzünk, és ő az a Mussolini, akit ma is szeretnénk [visszakapni], ha lehetséges.”*⁷⁷⁰ Ezután – kissé személyesebb vizekre evezve – Grandi kitért arra is, hogy a fasiszták szélsőséges szárnya 1925-ben eltávolította őt a belügyminisztériumból,

767 Federzoni 2013. A könyv eredetileg 1967-ben jelent meg először. A legújabb kiadása – amelyet a kutatáshoz használtam – 2013-ban került publikálásra.

768 Gentile 2018. 171.

769 Grandi 1983. 285–290.

770 Uo. 294.

arra kötelezve őt, hogy többé ne vállal szerepet a belpolitika és a párt irányításában. Ezután külügyi államtitkár, majd külügyminiszter lett, és a szélsőségesek a legjobb tudása szerint végzett tevékenységét azért bírálták – Népszövetség-pártinak és pacifistának bélyegezve Grandit –, mert törekedett az európai béke megőrzésére. Hitler parlamentbe jutása után innen is eltávolították őt, amit beszédében Grandi úgy értékelt, hogy Olaszország egyre inkább Hitler befolyása alá került. A londoni nagykövetség éléről hazatérve azzal kellett szembesülnie, hogy a káros német befolyás és a diktatúra immár véglegesen megszilárdult.⁷⁷¹ Beszédét Grandi azzal zárta, hogy a határozati javaslatának elfogadása véleménye szerint nem menti meg sem a jelenlévők személyét, sem a rezsimet és a pártot, viszont megmentheti Olaszországot és azt, ami az eredeti, ifjúként felépített fasizmusból még megmaradt.⁷⁷²

Alfredo De Marsico visszaemlékezése szerint Grandi őszinte, felkavaró beszéde az ülés egyik legfelemelőbb pillanata volt,⁷⁷³ és Bottai is hasonlóan emlékezett: „*Grandi beszéde olyan volt, mint egy viharos szél*” – írta naplójában Bottai, kiegészítve azzal, hogy Mussolini nem nézett fel, miközben hallgatta Grandi szavait.⁷⁷⁴ Scorza meglátása szerint Mussolini végig nyugodtan hallgatta Grandit, aki csupa olyan dolgot illetett kritikával, amelyek a Fasiszta Nagytanács minden tagját már régóta foglalkoztatták. „*Rájön majd [erre] hamarosan, amikor a Duce bejelenti azokat a belső és külső újításokat és átalakításokat, amelyek megvalósítását már eldöntötte*”⁷⁷⁵ – gondolta Scorza, mialatt Grandira figyelt. Storia di un anno című írásában Mussolini nem sokat időzött az ülésen elhangzottak összefoglalásánál, így Grandi szavaival kapcsolatban is csak ennyit jegyzett meg: „*Egy olyan ember beszéde, aki, végre-valahára, szabad folyást engedhet a régóta felgyülemlett haragjának.*”⁷⁷⁶

Grandi első beszéde után Ciano emelkedett szóra, aki – talán azért, hogy enyhítse Grandi szavainak élet – hangsúlyozta, hogy a németek voltak azok, akik 1939-ben ki-robbantották a háborút, amit Mussolini igyekezett elkerülni. Emellett az olyan súlyos horderejű döntéseket, mint Franciaország és Belgium megtámadása, vagy a Szovjetunió elleni hadüzenet, a náci vezetők egyedül hozták meg, és Olaszországot csak az említett események bekövetkezése előtt nem sokkal értesítették⁷⁷⁷ – emelte ki Ciano, akinek beszédét még a Mussolinihoz végletekig hű Scorza is összeszedettnek és logikusnak írta le későbbi visszaemlékezésében, amelyben saját véleményével illusztrálva foglalta össze az ülésen elhangzottakat.⁷⁷⁸

A következő felszólaló Farinacci volt, aki saját határozati javaslatot készített az ülésre. Életrajz-írója, Roberto Festorazzi szerint Farinacci elképzelése sok tekintetben hason-

771 Uo. 295–296.

772 Uo. 297.

773 De Marsico 1983. 88.

774 Bottai 1989. 415.

775 Scorza 1968. 55.

776 Mussolini 1944. 349.

777 Ultima seduta. 163.

778 Scorza 1968. 65.

lított Grandi javaslatához, mivel a legitimitás szükségességét és a király jogkörének helyreállítását mindkét szöveg tartalmazta.⁷⁷⁹ Jelentős eltérést jelentett viszont az, hogy Farinacci ugyanakkor a német szövetség melletti kitartást szorgalmazta, és azt, hogy a hadsereg parancsnokságát helyezték német kézbe,⁷⁸⁰ ami gyakorlatilag a német háborús igények teljes kiszolgálását jelentette volna. A két dokumentum között fellelhető hasonlóságok ellenére Farinacci később úgy vélte, hogy Grandi határozati javaslata „*igazán nagyfokú elárulása a hadban álló Hazának és a fasizmusnak*”.⁷⁸¹ Scorza emlékei szerint Farinacci az ülésen is kifejtette, hogy meglepte őt Grandi és Bottai viselkedése, akik annak ellenére kritizálták a pártot, hogy mindketten szinte végig kulcsfontosságú pozíciókat töltöttek be annak kormányzása alatt.⁷⁸² Megjegyzendő, hogy Farinaccinak az erre utaló szavaira sem az ő saját visszaemlékezésében, sem pedig Federzoni feljegyzésében nem találunk utalást.

Farinacci felszólalásához csatlakozva Mussolini kijelentette, hogy nem tartja elfogadhatónak a pártot ért kemény kritikákat, de ha a többiek úgy kívánják, ő hajlandó bejelenteni a „forradalom végét”.⁷⁸³ Scorza szerint Mussolini elismerte, hogy szükséges a párt reformja, azonban úgy vélte, hogy a háború miatt napról napra kritikusabbá váló helyzetben a kérdés megvitatása nem időszerű.⁷⁸⁴ Idézett visszaemlékezésében Scorza többször utal arra, hogy ő, Farinacci és Mussolini egy ideje tervezgették a pártot érintő reformokat, ezért Scorzát csalódással töltötte el, hogy a Fasiszta Nagytanács ülésén Mussolini nem említette meg ezeket. A konkrét reformtervekről és arról, hogy azok milyen változásokat eredményeztek volna, Scorza nem számolt be.⁷⁸⁵

Mussolini szavai nyomán kisebb vita támadt a háborús helyzetről, amelyet követően Scorza az ülés elhalasztását javasolta, amit azonban Grandi ellenzett, így a Duce végül csak egy szusszanásnyi szünetet rendelt el.⁷⁸⁶ Scorza szerint Grandi heves kirohanással fejezte ki az említett ellenkezést, ami miatt a párttitkárnak az volt a benyomása, hogy Grandi attól tartott, hogy az ülés későbbi időpontban történő folytatása megváltoztatná annak kimenetelét.⁷⁸⁷ Ezzel szemben Farinacci – annak ellenére, hogy szintén Grandi régi ellenlábasa volt – így írt a naplójában erről: „*Grandinak igaza van, nem az érvek tekintetében, hanem abban, hogy hét év után ez az első olyan alkalom, amikor mindannyian egymás szemébe nézhetünk, és jó, hogy egészen nyíltan beszélhetünk, és meghatározhatjuk ma éjjel a pozícióinkat.*”⁷⁸⁸

779 Festorazzi 2004. 186–187.

780 Ultima seduta. 163.

781 Farinacci 1947. 307.

782 Scorza 1968. 75.

783 Ultima seduta. 163.

784 Scorza 1968. 78.

785 Lásd: Scorza 1968.

786 Ultima seduta. 167.

787 Scorza 1968. 95–96.

788 Farinacci 1947. 311–312.

Mindenesetre Mussolini beleegyezett, hogy még aznap éjjel folytatódjon a tanácskozás. Az elrendelt fél órás szünetben – Scorza visszaemlékezése szerint – Guido Buffarini Guidi arról számolt be a párttitkárnak, hogy Ciano közölte Grandival és Bottaijal, hogy Mussolini „*olyan, mint egy megsebzett vadkan, ha nem védekezünk, felöklel mindannyiunkat*”.⁷⁸⁹ A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé, hogy ellenőrizzük ennek a kis epizódnak a valóságtartalmát, az azonban biztos, hogy a többi visszaemlékezés, napló által is elbeszél hangulat tükrében nem hangzik hihetetlennek.

A szünetet követően néhányan megfogalmazták a párttal és a háborús helyzettel kapcsolatos észrevételeiket, és véleményükkel összhangban azt is elmondták, hogy egyetértenek-e Grandi határozati javaslatával, avagy ellene foglalnak állást. Mussolini reagált az elhangzottakra, Grandi javaslatáról szólva pedig kijelentette, hogy amennyiben a tanácsstagok megszavazzák azt, úgy ő természetesen kész III. Viktor Emánuel elé járulni, hogy felajánlja neki a főparancsnokságot. Mussolini nézete szerint a király két dolgot tehet: az egyik az, hogy rábírja Mussolinit a poszt megtartására, a másik pedig az, hogy elfogadja a felajánlást. Ez utóbbi esetben ő – folytatta Mussolini – befejezettnek tekinti a feladatát.⁷⁹⁰ Grandi szerint Mussolini biztos volt abban, hogy az első forgatókönyv fog megvalósulni, amit Grandi megítélése alapján a Duce arra alapozott, hogy 1940-ben Badoglio maga is levélben kérte az uralkodót a főparancsnoki tisztség kézbe vételére, de ezután maga Badoglio adta utasításba a hadseregnek, hogy mindenki Mussolini főparancsnoki rendelkezéseit kövesse,⁷⁹¹ amiből az következett, hogy a király a kormányfőt tartotta a legalkalmasabbnak erre a posztra.

Visszatérve az ülés eseményeihez, az erre történt utalást követően Mussolini elismerte, hogy a jelenlegi fasizmus különbözik az eredetitől, ám ezt ő természetes folyamat eredményének tartotta, és hozzátette, hogy a fasizmus és az ő személye immár elválaszthatatlanul összefonódtak egymással. Ebből következően – folytatta gondolatmenetét a Duce – Grandi határozati javaslata a rendszer létét teszi kockára.⁷⁹²

Ezt követően Scorza felolvasta a saját, tulajdonképpen a párt nevében fogalmazott határozati javaslatát, amelyet előtte Mussolini is átolvasott. Ez lényegében a szövetségessel szembeni, mindenáron való ellenállásra szólított fel, és reformok bevezetését helyezte kilátásba a párt, a kormány, a főparancsnokság és az ország tekintetében, valamint megígérte a „*rezsím alkotmányos szerveinek teljes működését*”. Scorza határozati javaslatának nyomán ismét fellángolt a vita a résztvevők között arról, hogy melyik szöveg kerüljön elfogadásra. A Grandi határozati javaslata mellett állást foglalók közül legmarkánsabban talán Bottai fejezte ki a véleményét, hangsúlyozva, hogy a javaslat valódi megoldást keres.⁷⁹³

789 Scorza 1968. 100.

790 Ultima seduta. 167–168.

791 Grandi 1983. 262.

792 Uo. 263–264.

793 Ultima seduta. 170–171.

Ezután Grandi még egyszer felszólalt.⁷⁹⁴ Egyfelől tiltakozását fejezte ki, amiért Carlo Scorza a párt nevében beszélt, miközben ő is ugyanolyan egyszerű tagja a Fasiszta Nagytanácsnak, mint a többi jelenlévő, másfelől pedig – látva, hogy Mussolini előbbi szavainak hatására néhány jelenlévő elbizonytalanodott – a saját határozati javaslatáról szólva elmondta, hogy az a diktatúra létét hivatott eldönteni, a tanácsstagoknak erről kell szavazniuk. Ennek fényében a különböző határozati javaslatok által megfogalmazott célok közötti kompromisszumkeresést is visszautasította. Amint fogalmazott, „*a hűségünket Mussolini iránt mindig az a mély meggyőződés határozta meg, hogy ő a király és a haza első számú, hűséges szolgálója, és ezért, ha neki engedelmességedünk, akkor egyúttal a királynak és a hazának is engedelmességedünk. Itt van, Duce, a pillanat, amikor megmutathatod, hogy hűségesek maradhatunk hozzád.*”⁷⁹⁵

Végül nem maradt más hátra, mint hogy Mussolini szavazást irányozzon elő. Mint fogalmazott, elsőként az időrendben is első határozati javaslatot, azaz Grandiét bocsátja szavazásra. Grandi javaslatát a jelenlévők közül 19 fő fogadta el: Giacomo Acerbo, Umberto Albini, Dino Edoardo Alfieri, Giovanni Balella, Giuseppe Bastianini, Annio Bignardi, Giuseppe Bottai, Galeazzo Ciano, Tullio Cianetti, Emilio De Bono, Alfredo De Marsico, Alberto De Stefani, Cesare Maria De Vecchi, Luigi Federzoni, Luciano Gottardi, Dino Grandi, Giovanni Marinelli, Carlo Pareschi és Edmondo Rossoni. Heten – Carlo Alberto Biggini, Guido Buffarini Guidi, Ettore Frattari, Enzo Galbiati, Gaetano Polverelli, Carlo Scorza és Antonio Tringali Casanuova – szavaztak nemmel, Giacomo Suardo tartózkodott, Roberto Farinacci pedig kijelentette, hogy ő csak a saját határozati javaslatáról hajlandó szavazni.⁷⁹⁶

Grandi később úgy vélte, hogy az idős De Bono „igen” szavazata volt a döntő abból a szempontból, hogy meggyőzte a hezitálókat arról, hogy a Grandi által javasolt út a helyes,⁷⁹⁷ Scorza pedig Bottai érdemének tartotta ugyanezt.⁷⁹⁸

Bárkin múltott is a szavazás végeredménye, az biztos, hogy a Fasiszta Nagytanács elsőprő többséggel elfogadta Grandi javaslatát. „*Uraim, ezzel a határozati javaslattal utat nyitottak a rezsim válságának. Az ülést berekesztem*”⁷⁹⁹ – mondta Mussolini. Év-tizedekkel később, élete alkonyán Grandi így emlékezett vissza erre a jelenetre: „*Így láttam és hallottam Mussolinit utoljára. Mély szomorúság lett úrrá rajtam. Nostalgiaival gondolok a húsz évvel korábbi Mussolinira, aki a zászlóvivőnk, a vezérünk volt, és a Popolo d'Italia hasábjain hívott minket, hogy tüzzük a zászlónkra a csatáink jelszavát, két szent szót: Szabadság és Haza.*”⁸⁰⁰ Hasonlóan fogalmazott másik, kifejezetten a Fasiszta Nagytanács utolsó üléséről szóló emlékiratában is: „*A meghatottság és a fáradtság tükröződött minden arcon. (...) Csendben hagytuk el a Palazzo Venezia épületét. (...) Az első*

794 A teljes beszédet lásd: Grandi 1983. 299–303.

795 Grandi 1983. 303.

796 Ultima seduta. 172. Tullio Cianetti másnap visszavonta a szavazatát.

797 Grandi 1983. 268.

798 Scorza 1968. 139.

799 Grandi 1983. Grandi 1985. Scorza 1968.

800 Grandi 1985. 636.

*nap fényei kezdték megvilágítani az ódon, negyedik századi palota sötét falait. Róma mit sem sejtve aludt. Egész Olaszország aludt.*⁸⁰¹

Ehhez hasonló érzésekről, benyomásokról tanúskodik a többi emlékirat is. Mint Scorza írta, Mussolini az ő kíséretében hagyta el az üléstermet: *„Ez minden. Így, kitörések nélkül, erőszakos, drámai, vagy éppen vulgáris jelenetek nélkül, elragadtatott jelenetek és fegyelmezetlen szavak nélkül, de ugyanakkor fény nélkül, így (...) lopakodva, véget ért a rezsim. (...) A terem lassan kiürült. A szélesre tárt ablakokon át látszott a csillagos ég. A vezérek elsiettek a házaik és a sorsuk felé.*⁸⁰² De Marsico is a jelenlévők gyors távozását emelte ki: *„Elváltunk, éppen csak odaintve egymásnak, de senki, úgy hiszem, nem mondta a másíknak: a viszontlátásra. Semmi nem öl meg jobban, mint ha valaki a tömegben, ezer kéztől érintve is magányos.*⁸⁰³

Az íráások tanúsága szerint a Fasiszta Nagytanács utolsó ülésén nemcsak a fasizmus bukott meg, de az ő közösségük is felbomlott. Miután a tanácskozás hajnalban véget ért, mindenki ment a maga útjára, egy új jövő felé.

4. Grandi és Mussolini viszonya

Bár a Fasiszta Nagytanács ülésén – Mussolinit és a tagokat is beleértve – 28-an voltak jelen, az az eseménynek vitathatatlanul két főszereplője volt: Grandi és Mussolini. Ahogyan arra Farinacci korábban idézett megjegyzése is rávilágított,⁸⁰⁴ Grandit a határozati javaslata ellen szavazó fasiszták utóbb árulónak bélyegezték, és a későbbiekben létrejövő neofasiszta csoportok is az „áruló prototípusának” tartották őt, valamint Cianót és Bottait is.

De valóban elárulta-e Grandi Mussolinit? Ahhoz, hogy erre a kérdésre megkíséreljünk választ adni, érdemes néhány gondolat erejéig elidőzni főszereplőnk és a Duce viszonyának alakulásánál, illetve annál, hogy milyen érzések kavaroztak Grandiban, amíg az alkotmányos keretek és a király tényleges hatalmának visszaállítását célzó terveket szövögette. Nem mellékesen említést kell tenni arról, hogy a Fasiszta Nagytanács ülésének többi résztvevője mit gondolt Mussolini elmozdításáról.

Grandi naplójának 1943 tavaszán kelt bejegyzései arról tanúskodnak, hogy bár Grandi nem látott más megoldást Olaszország nehéz helyzetére, mint Mussolini leváltását, a tervezetés kezdetén már a pusztá gondolattól is mély lelkiismeret-furdalást érzett. Ez nem csupán abból világlik ki, hogy a Fasiszta Nagytanács nevezetes ülését megelőző hónapokban hosszú oldalakon át elemezte a Mussolinival való kapcsolatát, hanem őszintén fel is tárta vívódását: *„Mély sajnálatot érzek ezíránt a vitathatatlanul nagy ember iránt, akinek a Haza iránti szeretete kétségtelen, már-már beteges, de aki már*

801 Grandi 1983. 268–269.

802 Scorza 1968. 150.

803 De Marsico 1983. 100.

804 Lásd: előző fejezet.

belső démonjai fogja” – jegyezte fel Grandi április 7-én.⁸⁰⁵ Másnap így folytatta elmélkedését: „Szerettem és szeretem Mussolinit. (...) A maga módján Mussolini is szeretett engem. Legalábbis mással nem magyarázható, hogy (...) olyan kényes és fontos állami megbízásokra jelölt ki engem. Ha egy napon valakit arra vezet a kíváncsisága, hogy behatóan megvizsgálja, hogy miként alakult a kapcsolat Mussolini és én között a harminc év alatt, a távoli 1914-től máig, valószínű, hogy az illető érthetetlennek, ha nem egyenesen ellentmondásosnak fogja találni ezt a kapcsolatot.”⁸⁰⁶

A fasizmus jeles olasz kutatója, Renzo De Felice – aki a rezsim bukása után néhány évtizeddel meglehetősen közeli kapcsolatba került Grandival – monumentális munkájában valóban az ellentmondásosságot emelte ki Grandi és Mussolini viszonyával kapcsolatban. Mint fogalmazott, Grandi nagyfokú tisztelettel viseltetett Mussolini iránt még annak ellenére is, hogy a Duce a pályájának utolsó éveiben sorra halmozta a hibákat. Kettejük kapcsolatát De Felice ambivalensnek értékelte, aminek legfőbb okát egyfajta kölcsönös bizalmatlanságban látta: Mussolini mindig bizalmatlanul fogadta Grandinak a fasizmus megvalósításáról való elképzeléseit, és kétségtelenül féltékeny volt a politikai és személyes sikereire is. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a Duce nagyra becsülte Grandit, és habár bizonyos, elsősorban a belpolitikát és a pártot érintő pozícióktól távol tartotta őt, mégis mindvégig kulcsfontosságú feladatokkal bízta meg. Hasonló kettősséggel viszonyult Grandi is Mussolinihoz: annak ellenére, hogy Grandinak más elképzelései voltak a fasizmus alapelveiről, és emiatt gyakran összetűzésbe került Mussolinival, akire olykor valósággal dühös is volt némely lépése miatt, mégis csodálta és nagy embernek tartotta a Ducét.⁸⁰⁷

De Felice véleményét nemcsak Grandi naplója támasztja alá, hanem az élete utolsó éveiben publikált, sokat idézett emlékirata is. A vaskos kötetben gyakran történik utalás arra, hogy Mussolini miként reagált Grandi egy-egy lépésére, és ő maga hogyan fogadta ezeket a reakciókat. Ezeket a sorokat olvasva kiviláglik, hogy Grandit olykor csalódással töltötte el, hogy Mussolinitól nem sok dicséretet kapott az egyébként vitathatatlanul sikeres, nemzetközi szinten is elismerést kiváltó politikájáért, így feltételezhetjük, hogy Grandinak – bár ezt konkrétan nem fogalmazta meg – valószínűleg a Mussolini részéről érkező elismerés hiányzott a kettejük munkakapcsolatából. Példaként felhozhatjuk rögtön a két férfi első levélváltását: 1914-ben az akkor még ifjú Grandi lelkes sorokkal biztatta Mussolinit a megkezdett tevékenysége folytatására, amire a majdani Duce csak kurtán-furcsán válaszolt, csalódást okozva ezzel Grandinak. Szintén említendő az az eset, amikor a locarnói szerződés aláírása előtt Grandi az állomáson várta Mussolinit, aki utazásuk során egy szót nem szólt hozzá. Ugyanez a jelenet játszódott le közöttük a lateráni szerződések aláírásának napján is.⁸⁰⁸

805 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 7.

806 Uo. 1943. április 8.

807 De Felice 1990. 1250.

808 Lásd: Grandi 1985.

Bár a két férfi viszonyának egyre inkább ambivalenssé válásához mindez egyértelműen hozzájárult, Grandi és Mussolini nézeteltéréseinek legfőbb oka abban keresendő, hogy – amint az előző fejezetekből kiderül – nem értettek egyet az alapvető célok tekintetében, eltérő elképzeléseik voltak arról, hogy milyen politikával lehetne növelni Olaszország nemzetközi tekintélyét. Ahogy Paolo Nello fogalmaz, Grandi sokszor érthetetlennek tartotta Mussolini lépéseit, és úgy vélte, hogy a Duce sokszor lelkiállapotának és személyes szeszélyeinek rendeli alá a politikáját, amit Grandi hatalmas hibának tartott, és nem félt szembeszállni Mussolinival, amikor úgy érezte, hogy a kormányfő egyes szavai, vagy tettei árthatnak Olaszország megítélésének.⁸⁰⁹

Mindezt a naplójában Grandi hosszasan elemezte, és a saját viselkedését azzal magyarázta, hogy ellenszegüléseivel vissza akarta fogni Mussolini heves kitöréseit, hogy semlegesítse a hibáit, és segítsen a Ducénak abban, hogy pusztán hatalomvágyból ne engedjen a kecsesgető, ám kockázatos ajánlatok kísértésének.⁸¹⁰ Grandi vélekedése szerint Mussolininak egy ilyen kísértést nem sikerült legyőznie akkor, amikor 1940-ben Görögország megtámadása mellett döntött: „Mussolini vak. Egy államférfi nem azért dolgozik, hogy minél dicsőbb életrajza legyen, hanem kizárólag azért, hogy hazáját szolgálja.”⁸¹¹

Mialatt Grandi e sorokat írta – végiggondolva nemcsak a saját és Mussolini kapcsolatát, hanem azt is, hogy a Duce milyen irányba formálta a fasiszmust az évtizedek során, és az milyen hatással van Olaszország sorsára –, arra a számára meglehetősen szomorú következtetésre jutott, hogy az országot csak Mussolini elmozdításával lehetne kiragadni a náci Németország karmai közül, ahová – vélte Grandi – a Duce nagyra-vágyása sodorta az olasz államot. Mindezt elemezve Grandi levonta azt a konklúziót, hogy hiába szerette és szereti még hibái ellenére is Mussolinist, az események alakulása választásra kényszeríti őt: „A hozzá való hűségem és az Olaszország iránti odaadásom, a hozzá való hűség és a király iránti odaadás között [választva] – akinek Mussolini is hűséget esküdött – soha nem voltak, és nincsenek kétségeim”⁸¹² – szögezte le Grandi, egyértelművé téve, hogy amennyiben Mussolini és Olaszország, illetve Mussolini és a király között kell választania, akkor a hazáját és az uralkodóját választja.

Ezután Grandi számára kapóra jött a Fasiszta Nagytanács összehívása. Úgy vélte, hogy az ülés kedvező alkalmat kínál a cselekvésre. Ezt követően szánta el magát határozati javaslatának megfogalmazására, amit Farinacci, mint láthattuk, hatalmas áru-lásként értékelt.⁸¹³ Farinaccinak e kijelentésével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy évekkel korábban, 1931-ben Italo Balbo beszámolt Grandinak arról, hogy néhány párttag – Farinaccival az élen – úgy látja, hogy Mussolininak éppen ideje volna távoznia a párt éléről, mivel semmilyen tekintetben nem várható előrelépés, hogyha

809 Nello 1993. 89.

810 ASMAE. Carte Grandi. Busta 151. Fasc. 199. Sottofasc. 5/1. Diario marzo–luglio 1943. 1943. április 8.

811 Uo. 1943. április 7.

812 Uo. 1943. április 8.

813 Farinacci 1947. 307.

továbbra is ő marad a vezető. Grandi heves tiltakozással fogadta Balbo szavait, és védelmébe vette Mussolinit, akit kiváló és erőskezű vezérnek tartott. Az esetet Grandi a naplójában is feljegyezte, kifejtve, hogy ha Mussolini nem volna, akkor a fasiszták is eltűnnének. Ahogy írta, „Mussolini maga Olaszország. Olaszországnak még legalább huszonöt évig szüksége van rá.”⁸¹⁴

Ebből az epizódból látható, hogy nem Grandi volt az első, akinek a fejében megfordult Mussolini leváltásának gondolata, és ilyen gondolat még csak nem is 1943-ban fogalmazódott meg először. Giorgio Rochat olasz történész a Balbóról írt biográfiájában hangsúlyozta, hogy nemcsak Grandi, hanem a vezérek többsége máshogyan képzelte el a fasiszta politikát, mint Mussolini, és mindannyiuk ugyanolyan ambivalens érzésekkel viszonyult a Duce személyéhez, mint Grandi. Erről Rochat szerint a fennmaradt írásaik tanúskodnak, amelyekben Mussolinit gyakran kritikával illették, miközben ugyanakkor elismerték a vezetői karizmáját, és a rezsimet is sokszor bírálták annak ellenére, hogy a nyilvánosság előtt dicsérték azt. A vezérek egymáshoz való viszonyulásáról Rochat így foglalta össze a nem éppen hízelgő véleményét: „a kíméletlen, személyes rivalizálások, amelyek nem politikai okokból, hanem féltékenységből és az ambíciók miatt folytak, mindig új törekvessel és szövetségekkel osztották meg a legfőbb irányítók csoportját, azt a benyomást keltették, hogy a csoport a politikai-erkölcsi színvonalát tekintve meglehetősen hitvány.”⁸¹⁵ Ennek megfelelően – folytatta elemzését Rochat – a vezérek kivétel nélkül egyfajta csodálattal övezett irigységgel tekintettek Mussolinira,⁸¹⁶ ugyanakkor a Fasiszta Nagytanács tagjainak többsége – amint azt Emilio Gentile könyve részletezi – nem volt tisztában azzal, hogy Grandi határozati javaslatának elfogadása Mussolini elmozdításához és a rezsim végéhez is vezethet.⁸¹⁷

Amikor Balbo 1931-ben kifejtette Grandinak a Mussolini esetleges leváltásával kapcsolatos gondolatait, Grandi Roberto Farinacci befolyását sejtette a háttérben. Ezt alátámasztja a Farinacci életét bemutató Festorazzi is, aki szerint Farinacci a Duce természetes utódjának tartotta magát.⁸¹⁸ Hasonlóan vélekedett Paolo Nello is, aki szerint nem Grandi volt Mussolini első számú ellenfele a Fasiszta Nagytanács ülésén, hanem Farinacci, aki a saját határozati javaslatában azt szorgalmazta, hogy – a németek kérésének megfelelően – az olasz haderőt rendeljék a németek főparancsnoksága alá.⁸¹⁹ Ciano és Bottai álláspontját az előzőekben megismerhettük,⁸²⁰ Scorzát illetően pedig fontos kiemelni, hogy az ülésről szóló visszaemlékezésében többször kitért arra, hogy érthetetlennek tartotta Mussolininak a tanácskozás során tanúsított viselkedését, mivel a Duce semmit nem említett meg azokból a reformtervekből, amelyekről korábban Scorzával és néhány társukkal egyeztetett. Ez csalódással és keserőséggel töltötte el

814 Nello 2003. 113.

815 Rochat 1986. 206.

816 Uo. 208.

817 Lásd: Gentile 2018.

818 Festorazzi 2004. 187.

819 Nello 2003. 224.

820 Lásd: előző fejezetek.

Scorzát, aki a hosszúra nyúlt megbeszélés során végig arra várt, hogy Mussolini bejelentse a párt átalakítása érdekében tervezett lépéseket, és ezzel megmentsse a rezsimet. A párttitkár érthetetlennek tartotta azt is, hogy Mussolini mindenbe beletörődő közönnyel szavazásra bocsátotta Grandi határozati javaslatát, amelyet a Duce „elfogadhatatlan és gyalázatos” dokumentumként értékelt,⁸²¹ amikor Scorza megmutatta neki annak kezdeti változatát. Éppen emiatt a párttitkár nem értette azt a belenyugvást sem, amivel a Duce a végeredményt fogadta annak ellenére, hogy Grandi javaslatának megszavazása a rezsím végét jelentette.⁸²²

Mussolininak a Fasiszta Nagytanács ülésén tanúsított viselkedését sokan mindmáig megmagyarázhatatlannak tartják. Nello Mussolini közismert betegségének és a depressziójának tudta be azt az apátiát, amivel az események kimenetelét fogadta,⁸²³ Emilio Gentile pedig úgy vélekedett, hogy Mussolini maga is érezte, hogy elveszítette az olasz nép bizalmát, ezért egészen egyszerűen beletörődött a sorsába, már csak azért is, mert a Fasiszta Nagytanács ülése megerősítette a számára, hogy immár az addig hűségese embereit is elveszítette.⁸²⁴ Ezt a véleményt alátámasztja Mussolini visszaemlékezése is, amelyben így fogalmazott: „Amikor egy ember elbukik a saját rendszerével együtt, akkor az egyértelmű bukás, különösen akkor, hogyha ez az ember már betöltötte a hatvanadik életévét”.⁸²⁵

Ahogy az *Ecco Mussolini* című írásából kiderül, később Grandi sokszor feltette magában azt a kérdést, hogy vajon Mussolini tudatában volt-e annak, hogy a nevezetes ülés éjszakáján vége lehet a rezsimnek, és ezen gondolkodva arra jutott, hogy Mussolini tudta ezt. Mint írta, „azon a drámai, július 24-ről 25-ére virradó éjjelen nagyon is megtehetette volna, hogy feloszlatja az ülést, letartóztat mindannyiunkat, és csírájában elfojtja a lázadásunkat”.⁸²⁶ Mussolini felesége, Rachele Guidi-Mussolini egyébként pontosan ezt javasolta a férjének, hogy tartóztassa le azokat, akik feltételezhetően egyetértettek Grandi tervével, még azelőtt, hogy az ülés kezdetét venné. Mussolini azonban – írta visszaemlékezésében Rachele – nem akart meghátrálni a megbeszélés előtt.⁸²⁷

Mussolini korábban idézett, szűkszavú visszaemlékezéséből kiviláglik, hogy az ülésen tanúsított közönye ellenére a Ducét bántotta, és nyilvánvalóan hiúságában is sértette az események alakulása. Bár a rövid összefoglalásban minden jelenlévőre utalást tett, mégis érződik az emlékiratból, hogy Mussolini Grandit tartotta a történések fő mozgatójának, akit véleménye szerint – ahogy arra már történt utalás – főként a mellőzöttség érzése miatti harag motivált.⁸²⁸ Mussolini a tanácskozásnál hosszabban időzött a szavazásnál, amiről így írt: „Már a szavazást megelőzően el lehetett különíteni az egyes

821 Mussolini 1944. 343.

822 Lásd: Scorza 1968.

823 Nello 2003. 222.

824 Gentile 2018. 277.

825 Opera Omnia, 34. kötet, 277.

826 Grandi 1965. 34.

827 Rachele Mussolini 1948. 188–189.

828 Mussolini 1944. 349.

tagok pozícióját: ott volt az árulók csoportja, akik addigra már lepaktáltak a monarchiával, ott voltak a cinkostársak, és a tájékozatlanok csoportja, akik valószínűleg nem érezték át a szavazás súlyát⁸²⁹ – fogalmazott.

Azt, hogy Mussolini Grandira, mint a határozati javaslat szerzőjére haragudott a legjobban, bizonyítja az is, hogy visszaemlékezésében az ülés résztvevői közül egyedül Grandi további sorsának alakulásáról írt. Ennek során hangsúlyozta, hogy meglátása szerint Grandinak az ülés előtti, a tanácskozás alatti és az azt követő viselkedése egytől-egyig azt bizonyítja, hogy Grandi részt vett a Mussolini ellen szőtt összeesküvésben.⁸³⁰ Grandi naplójának az ülés közvetlen előzményeit bemutató fejezetében idézett bejegyzései azonban egyértelművé teszik, hogy a helyzet megoldására vonatkozó tervek nem együttesen, hanem egymás mellett bontakoztak ki, így Grandi nem volt teljesen tisztában a király és d'Acquarone szándékaival. Sokkal valószínűbb, hogy a király számára is kapóra jött a Fasiszta Nagytanács összehívása és az, hogy az ott született határozat eredményeként azt a látszatot kelthette, hogy a fasiszták kérésére meneszti Mussolinit (amit feltehetően egyébként is megtett volna).

Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Mussolini Grandit tette meg bűnbaknak. Visszaemlékezésében kiemelte, hogy a legfontosabb politikai tisztségeket bízta rá, grófi címet is adományoztatott neki, ám „ez sem bizonyult elégnek”,⁸³¹ annak ellenére, hogy – Mussolini állítása szerint legalábbis – Grandi maga is bevallotta, hogy ha a Duce nem karolta volna fel őt, akkor egyszerű ügyvédként élte volna le az életét. Az ehhez hasonló kijelentések után – morfondírozott Mussolini – „ki kétkelhetett volna Grandi fasiszta hűségében? Valaki így tett, de nem hallgattatott meg”⁸³² – írta Mussolini, aki e sorok tanúsága alapján hálátlannak tartotta Grandit, akire fontos pozíciókat bízott annak ellenére is, hogy egyesek figyelmeztették őt.

Grandi – annak ellenére, hogy nem akarta elárulni Mussolinit, amiről az ülést követő események bemutatása során hamarosan meggyőződhetünk – tisztában volt azzal, hogy Mussolini hogyan értékelheti a történeteket, ezért idős korában is ugyanúgy lelkiismeret-furdalást érzett miatta, mint a tervezgetés idején. „Soha nem fogom elfelejteni az utolsó találkozásunkat a Fasiszta Nagytanács éjszakáján. Ez volt az utolsó összecsapás, a legkeserűbb mind közül. Ebből [Mussolini] vesztesként került ki, de a veresége gyötrelmes fájdalmat okozott nekünk. A kötelességünket teljesítettük, egy nem kívánt és kemény kötelességet. Még mindig szerettük őt, de Olaszországot jobban szerettük”⁸³³ – indokolta szerepét Grandi, aki írásában azt sem rejtette véka alá, hogy mindennek ellenére sokszor nosztalgiaival gondol Mussolinira és arra, amit együtt átéltek.⁸³⁴

Mind ezt egybevetve Grandi és Mussolini viszonyát meglehetősen ambivalensnek tekinthetjük, amelyben a szeretet, a csodálat és a tisztelet keveredett a bizalmatlan-

829 Uo. 351.

830 Mussolini 1944. 399.

831 Uo.

832 Mussolini 1944. 400.

833 Grandi 1965. 32.

834 Uo. 60–61.

sággal, a kölcsönös megbántottsággal. Valószínű, hogy Grandi nagyobb elismerésre vágyott Mussolinitól, ezért rosszul viselte az időnkénti „lefokozását” – nem véletlen, hogy kettejük kapcsolata a politikai különbözőség ellenére akkor volt a legjobb, legalábbis Grandi feljegyzéseinek tanúsága szerint, amikor Grandi külügyi államtitkár, majd külügyminiszter volt. Mussolini ezzel szemben úgy vélte, hogy a lehető legmagasabb elismerést nyújtotta a sokszor „engedetlen” Grandinak, akire mindvégig fontos pozíciókat bízott annak ellenére, hogy politikai lépései alkalmanként ellenkeztek a Duce akaratával. A sorok mögé nézve feltételezhető, hogy a hatalmát az idő előrehaladtával egyre féltékenyebben őrző és féltő Mussolini irigyelte a nála fiatalabb és intelligensebb Grandi képességeit, arra azonban nincs bizonyíték a fellelhető dokumentumokban, hogy – amint azt sokszor állították – Grandi Mussolini helyére tört volna. Naplóbejegyzései, visszaemlékezései sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy Grandi egészen a második világháborús kudarcokig elfogadta Mussolini vezető szerepét, azonban nem értett egyet a Duce diktatórikus, minden hatalmat a saját kezében összpontosító politikájával. Ahogyan Grandi több helyen hangsúlyozta is, nézete szerint 1932-ig jól működött a fasiszmus, amiből arra következtethetünk, hogy amíg a kulcsfontosságú pozíciók tényleges elosztása megtörtént – és ő maga is betöltött ezek közül egyet, a külügyminiszterit –, addig Grandi többnyire elégedett volt a fennálló alaphelyzettel, még az apróbb nézeteltérések ellenére is.

Grandi a Fasiszta Nagytanács ülése után soha többé nem látta viszont Mussolinit, ezért az 1943. július 24-ről 25-re virradó éjszaka nemcsak a fasiszta berendezkedés végét hozta el, hanem a Grandi és Mussolini közötti ellentmondásos, sokféle érzelmet – gyűlöletet, tiszteletet, féltékenységet – magában foglaló viszonyét is. Mussolini ezt követően már nem játszott szerepet Grandi életében, habár visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy később – különösen időskorában – sokszor gondolt nosztalgiával az 1920-as évek Ducéjára. Az ülést követő hetekben azonban Grandi nem a múlton rágódott, hanem Olaszország új lehetőségeire és a saját jövőjére koncentrált.

5. Egy politikai pályafutás vége

Miután bepillantást nyerhettünk a Fasiszta Nagytanács ülésének két főszereplője, Grandi és Mussolini viszonyának ellentmondásaiba, ideje visszatérnünk a határozati javaslat elfogadását követő eseményekhez. Az ülést szinte teljes titoktartás övezte: nem kísérték látványos felvonulások, a tanácsstagok személyautói a nyilvánosság elől elzárt területen parkoltak, és a sajtó sem jelentette be előzetesen a fasiszta párt fő döntéshozó szervének hosszú kihagyás után történő összehívását. Az olasz társadalom egyszerű tagjai feltehetően semmit sem sejtettek arról, hogy mi készülődik, egyedül a király és az általa beavatott miniszterek, tábornokok várták a fejleményeket.

Külföldön ugyancsak nem számítottak erre a fordulatra. Magyarországon a lapok július utolsó napjaiban a Stefani hírügynökség szűkszavú tudósítását vették át, amely beszámolt a Fasiszta Nagytanács döntéséről, idézte Grandi határozati javaslatát, és

tudatta az olvasókkal, hogy Mussolini leváltását néhány nappal később a fasiszta párt feloszlata követte. A komolyabb magyarországi érdeklődés hiányára a *Magyarság* napilap egyik tudósítása kínálhat magyarázatot, amely így szól: „Az események semmiképpen sem befolyásolják a külpolitikai vonalvezetést. Olaszország tovább halad a megkezdett úton. Ami a fasiszta nagytanács ülésén történt, annak kizárólag belpolitikai jellege volt.”⁸³⁵ Ebből a rövid idézetből kiviláglik, hogy a magyarok arra számítottak – vagy talán inkább abban reménykedtek –, hogy a tengelyhatalmak szövetségén nem változtatnak a Fasiszta Nagytanács ülésén történt fejlemények. Zsindely Ferenc közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter naplója ezzel szemben azt bizonyítja, hogy a magyar kormány tagjai nagyon is tisztában lehettek azzal, hogy milyen következményei várhatók az olasz rezsimváltásnak: „Reggel [1943. július 26-án] a minisztériumban az a meglepetés várt, hogy Mussolini lemondott, s a király a vén Badoglio marsallt nevezte ki helyébe. Ürügyül Mussolini betegségére tett célzást a kommüniké. Nagy hír, rossz hír. Az ő támogatására mindig mertem számítani. Rendszere is emberségesebb és észszerűbb volt, mint Hitleré. De vele nyilván a fasizmus is megbukott: Badoglióval a katonák jutottak hatalomra. De mi célja lehet ennek az egésznek? Badoglio szűkszavú kiáltványában hangsúlyozza ugyan, hogy a harc tovább folyik, s hogy Itália ezeréves becsülete megköveteli a szerződések betartását. Ez azonban alighanem puszta szóbeszéd. Badoglio kiáltványából sokkal valószínűbb az a törekvés, hogy olyan kormányforma választása a cél, amelyekkel az angolszászok hajlandóak talán szóba állni – számtalan nyilatkozatuk szerint a fasizmussal, s a nemzeti szocializmussal ugyanis nem hajlandók. Ha pedig helyes ez a felvetés, akkor Olaszország nyilván ki akar ugrani a háborúból. És mi történik ebben az esetben? Németország elveszti a háborút. S vele mi is megint.”⁸³⁶

Az események előzményeit ismerve kijelenthetjük, hogy Zsindely jól sejtette, hogy mi fog következni, Grandi célja Mussolini menesztése után valóban a kiugrás előkészítése volt. Az ülésről hazaérő Grandi d'Acquarone levele várta, amelyben a herceg felszólította őt arra, hogy számoljon be a történetekről, amint véget ért a tanácskozás. Az utasításnak eleget téve Grandi egy jó barátja, Mario Zamboni házába sietett, és itt találkozott d'Acquaronéval, akinek átadta az aláírt és elfogadott határozati javaslatot. A találkozó által teremtett alkalmat kihasználva Grandi hangsúlyozni igyekezett, hogy a diktatúra bukása lehetőséget teremt a háborúból történő kiugrásra és a németekkel való szövetség megszakítására, aminek sikerre vitele érdekében felajánlotta, hogy szívesen Madridba utazik az ország képviselőjeként, hogy ott a szövetséges angol és amerikai megbízottakkal tárgyaljon Olaszország szándékairól. Emellett azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy véleménye szerint Mussolini ideális utódja a kormányfői székben Enrico Caviglia lenne, mivel ő – ellentétben a király által pártfogolt Pietro Badoglióval – nem kompromittálta magát a fasiszta rezsim idején. Ezt a kérdést azonban – és ezt d'Acquarone tudatta is Grandival – III. Viktor Emánuel már eldöntötte,⁸³⁷ és az uralkodó még aznap délután, a 17 órakor kezdődő audiencián felszólította Mussoli-

835 *Magyarság*, 1943. július 29. 2. „A háború folytatódik – hangsúlyozza az olasz rádió.”

836 Zsindely 2021. 404–405.

837 Grandi 1983. 269–273.

nit a lemondásra, és közölte vele, hogy Badoglio tábornokot nevezi ki Olaszország új miniszterelnökévé egy katonai-szakértői kormány élén.⁸³⁸

A királlyal esedékes találkozót megelőzően Mussolini több alkalommal próbálta telefonon elérni Grandit, aminek oka főszereplőnk visszaemlékezései szerint az volt, hogy Mussolini, aki arra számított, hogy III. Viktor Emánuel ismét őt fogja felkérni kormányalakításra, Grandit akarta javasolni a külügyminiszteri tárcára.⁸³⁹ Az említett audiencián azonban a király amellelt, hogy tájékoztatta Mussolinit Badoglio kinevezéséről, elrendelte az egykori Duce letartóztatását, amit Grandi döbbenettel fogadott: *„Emlékszem, hogy nem csupán kellemetlenül érintett [az eset], de meglepetést és mély bosszúságot is éreztem. Nem, Felség, nem. Egy uralkodó nem tartóztathatja le a saját házában a miniszterelnököt, akivel húsz éven át minden alkalommal készséges és szolidáris volt. Ez egy olyan lépés, ami foltot hagy a Korona becsületén.*”⁸⁴⁰ Emilio Gentile szerint azonban Mussolini letartóztatását már napokkal a Fasiszta Nagytanács ülése előtt eldöntötték, mivel Ambrosio és d’Acquarone fő célja éppen ez volt. Eredetileg július 26-ára irányozták elő az egykori Duce őrizetbe vételét, de az események alakulásának köszönhetően előre tudták hozni azt egy nappal, arra az időpontra, amikor Mussolini kihallgatáson vett részt a királynál.⁸⁴¹

A fejleményeket a rádió késő este jelentette be az olaszoknak, akik – mivel azt hitték, hogy Mussolini leváltása a háború végét is elhozza majd – örömmámorban úszva ünnepelték a történeteket.⁸⁴² Az utcai ünneplésről Grandi is megemlékezett, kiegészítve elbeszélését azzal, hogy még aznap éjjel megjelent az újdonsült miniszterelnök, Badoglio nyilatkozata, amely bejelentette a háború folytatását és azt, hogy Olaszország kitart az addigi szövetségesei mellett. Grandi szinte sokkot kapott Badoglio szavaitól: *„... a háború folytatódik ... Olaszország hű marad az adott szóhoz. Badoglio kiáltványának e váratlan és súlyos szavai július 26-ának hajnalán egy csapásra jéggé dermedtettek minden olaszt. Nem volt olyan ember, aki ne érezte volna a végzetes súlyt. A kétségbeesés és a fájdalom meglepetés érzése hirtelen az általános lelkesedés helyébe lépett.*”⁸⁴³

Mindez a Fasiszta Nagytanács ülésén történtek megcsúfolásával ért fel Grandi számára, aki a határozati javaslatával a diktatúra eltörlése mellett a háborúból történő kiugrás lehetőségét akarta megadni a monarchiának.⁸⁴⁴ Azáltal, hogy a király és Badoglio a háború folytatása mellett döntöttek, az uralkodóház és az új kormány közös felelősséget vállaltak a németekkel való szövetség fő felelősével, Mussolinival.⁸⁴⁵ Emellett a napi sajtóban sokáig nem jelentek meg hírek arról, hogy mi történt a Fasiszta Nagytanács ülésén, mert bár Grandi július 25-én átadott egy közleményt a sajtó illetékes irányí-

838 Ormos 2019. 422.

839 Grandi 1983. 273.

840 Grandi 1983. 274.

841 Gentile 2018. 16–17.

842 Ormos 2019. 423.

843 Grandi 1983. 277–278.

844 Nello 1993. 407.

845 Grandi 1983. 280.

toinak, azok utasítást kaptak arra, hogy ne engedélyezzék a tudósítás megjelenését.⁸⁴⁶ Mindez Grandi meglátása szerint nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Mussolini letartóztatása után hirtelen felbukkanó antifasiszta csoportok a saját érdemükként állítsák be a fasiszmus bukását,⁸⁴⁷ ami meglehetősen felbőszítette Grandit.

Egy kis idő elteltével Grandinak végül sikerült eljuttatnia az ülésen történekről szóló közleményt a spanyol és a svájci olasz nagykövetségekre, ahol segítséget kapott ahhoz, hogy a tudósítás a külföldi sajtóban napvilágot láthasson. Az olaszok ezáltal kerülőúton, a külföldi híradásokból értesültek az eseményekről,⁸⁴⁸ de mint ismeretes, ez már nem változtatott azon a tényen, hogy az olaszok Badoglio kinevezésétől kezdve hosszú évekig az antifasiszták érdemeinek tudták be Mussolini bukását. Mindezt Ernst Nolte, a két világháború közötti szélsőjobboldal neves kutatója így értékelte: Mussolini „letartóztatása után a fasiszmus impozáns épülete kártyavárként omlott össze, még a milícia elitalakulatai sem mozdították kisujjukat sem, a régóta elszigetelt párt úgy tűnt el e nemzet életéből, mintha soha ott sem lett volna. Nem keletkezett szakadék; úgy tűnt, az élet – s persze Badoglio parancsára a háború is – töretlenül megy tovább.”⁸⁴⁹

Mindezekről függetlenül Grandi még egy ideig próbálta rábírní a királyt és Badogliót arra, hogy kezdjék meg a tárgyalásokat a szövetséges államokkal a fegyverszünetről. Ahogyan szó esett már róla, Grandi d'Acquaronétól kérte, hogy hivatalos megbízottként Madridba utazhasson, és ott felvehesse a kapcsolatot a szövetségesekkel, hogy előkészíthessék az általa eltervezett megbeszéléseket.⁸⁵⁰ Július 27-én Grandi audiencián járt az uralkodónál is, akit arról igyekezett meggyőzni, hogy a háborúból való egyedüli kiutat Olaszország számára a szövetségesek oldalára történő átállás jelentené. A király kérésére Grandi – Federzoni társaságában – felkereste Badogliót is, akinek szintén kifejtette a fentieket.⁸⁵¹

Az átállást Grandi a tervezett madridi látogatása alkalmával készítette volna elő, azonban d'Acquarone nem támogatta az utazást. Néhány nap múlva viszont hazaérkezett Olaszországba az újonnan kinevezett külügyminiszter, Raffaele Guariglia, akit az ankarai olasz nagyköveti tisztségéből hívtak haza, hogy átvehesse új megbízatását. Grandi állítása szerint Guariglia örömmel fogadta a madridi tárgyalások tervét, ezért beleegyezett abba, hogy Grandi a menetrend szerinti legelső repülőgéppel, hamis személyazonossággal és útlevéllel elutazzon a spanyol fővárosba. A hamis adatokat Guariglia azért tartotta fontosnak, mert a németek igyekeztek kézre keríteni Grandit.⁸⁵²

Grandi visszaemlékezésében azt állítja, hogy Guariglia támogatta őt abban, hogy Sir Samuel Hoare madridi brit nagykövettel egyeztessen a fegyverszünet lehetőségei-

846 Uo. 282.

847 Nello 1993. 408–409.

848 Uo. 645.

849 Nolte 2003. 370.

850 Nello 1993. 406.

851 Grandi 1983. 363–371.

852 Uo. 377.

ről,⁸⁵³ azonban Guariglia másképp emlékezett ezzel kapcsolatban: „Az első látogatók egyike, akit a Palazzo Chigiben fogadtam a Törökországból való hazatérésem után, Dino Grandi volt, aki a július 25-én történtek fő kiöltője volt. Azt kérte tőlem, hogy közvetítőként küldjem őt Madridba, ahol hasznos szolgálatot tehetett volna a Sir Samuel Hoare brit nagykövettel való személyes kapcsolatai révén.”⁸⁵⁴ Guariglia szerint Grandi az események miatt elveszítette az angolok bizalmát, ezért Guariglia az írásában leszögezte, hogy nem küldhette őt közvetítőként külföldre, amit Grandi előtt is kategorikusan kijelentett annak ellenére, hogy az egykori fasiszta külügyminiszter diplomáciai jártassága idővel minden bizonnyal Olaszország hasznára válhatott volna. Guariglia a fentiekhez azt is hozzáfűzte, hogy az esetleges német retorzióktól tartva ő maga úgy vélte, hogy Grandi élete veszélyben van Olaszországban, ezért a kormánynak felettébb kínos volt a jelenléte.⁸⁵⁵

Így Grandi végül hamis névvel, Domenico Galli ügyvédként indult el Spanyolországba augusztus 18-án a feleségével és két gyermekükkel.⁸⁵⁶ A család először Sevillába érkezett, majd innen utaztak tovább Madridba, augusztus 26-án pedig a portugál fővárosba, Lisszabonba, ahol Grandi végül is megkísérelte az angolokkal való kapcsolatfelvételt. Kísérlete negatív fogadtatásra talált, mivel időközben Giuseppe Castellano hivatalos kormány megbízottként már tárgyalásokat folytatott a szövetségesekkel. Grandi erről előzetesen nem tudott, ám ezt az angolok nem hitték el.⁸⁵⁷

Grandi, aki nem gondolta, hogy utazása valójában egy hosszú évtizedekig tartó száműzetés kezdete,⁸⁵⁸ „missziójának” kudarca után vissza akart térni Olaszországba, ezért Badoglio III. Viktor Emánuel felszólítására kérvényezte Dwight D. Eisenhower tábornoknál, hogy engedélyezze Grandi számára a hazatérést. A kérelemre az alábbi válasz érkezett: „A szövetségesek nem fogják jóváhagyni ezt a kérést, mivel a közvélemény szerint Grandi a fasiszmus második számú embere volt.”⁸⁵⁹

Az elutasítást követően Grandi Portugáliában maradt, az itt töltött időszakban írta meg a visszaemlékezéseinek nagy részét. Olaszország időközben kettészakadt, miután a németek északon létrehozták az Olasz Szociális (Salò-i) Köztársaságot, amelynek élére fasiszta bábkormányt állítottak az 1943. szeptember 12-én kiszabadított Mussolini vezetésével (a Déli Királyság miniszterelnöke Badoglio maradt). Az erőteljes náci befolyás alatt álló Mussolini-kormány a Grandi határozati javaslatát megszavazó, általuk árulóknak tartottak ellen pert indított, amely 1944. január 8-án kezdődött Veronában.

853 Uo.

854 Guariglia 1950. 742. Megjegyzendő, hogy a Guariglia által írt „ambasciatore” kifejezés nemcsak közvetítőt, hanem nagykövetet is jelent. A többi forrással összevetve feltételezhető, hogy Grandinak a Guarigliához intézett kérése nem nagyköveti kinevezésre, hanem alkalomhoz kötődő diplomáciai megbízásra – közvetítői szerepre – irányult.

855 Guariglia 1950. 742–744.

856 Nello 2003. 232.

857 Nello 1993. 410.

858 Grandi 1983. 443–447.

859 Nello 2003. 233–234.

A perben Tullio Cianettit – aki július 25-én visszavonta az aláírását – 30 év börtönre ítélték, Galeazzo Cianót, Emilio De Bonót, Luciano Gottardit, Giovanni Marinellit és Carlo Pareschit pedig január 11-én kivégezték. Grandit és Bottait, mint a Ciano melletti „legfőbb árulókat” a távollétükben ítélték halálra.⁸⁶⁰

Grandi nem értett egyet a váddal, miszerint elárulta volna Mussolinit. Ezt a Luigi Maglione bíboros államtitkárnak címzett levelében fejtette ki, amelyben részletezte azt is, hogy a határozati javaslatával célja az volt, hogy megfelelő politikai háttérrel teremtsen ahhoz, hogy Olaszország előmozdíthassa a szövetségesekkel kötendő fegyverszünet ügyét. Ehhez véleménye szerint olyan kormányra volt szükség, amely biztosította volna az alkotmányos kereteket, és véget vetett volna a diktatúrának: *„Szándékunk az volt, hogy megdöntsük a diktatúrát, de megmentjük a fasizmust”* – írta Grandi.⁸⁶¹

Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a fasizmus bukásában játszott szerepe miatt Grandit a náci németek és a Salò-i Köztársaság kormányában helyet foglaló fasiszták egyaránt célba vették, így Grandi számára az emigráció jelentette az egyedüli lehetőséget. Egy ideig még Portugáliában maradt, majd 1946-ban Brazíliába, São Paulo városába emigrált a családjával.⁸⁶² Ezzel együtt végleg szakított a politikával, és „civil” emberként élt tovább.

860 A részleteket magyarul lásd: Ormos 2019. 451–456.

861 SS.RR. AA.EE.SS. Periodo V. Italia. No. di prot. 5696/44. Dino Grandi e le sue vicissitudini, 1944. augusztus 8.

862 Nello 1993. 416.

HETEDIK FEJEZET: EPILOGUS

A Fasiszta Nagytanács nemcsak a fasizmus bukását hozta el, hanem a vezérek politikai pályafutásának végét is.⁸⁶³ Dino Grandi, miután elhagyta szeretett hazáját, tudatosan új életet kezdett, és szakított a múlttal, a politikai tevékenységgel.⁸⁶⁴ A Portugáliában töltött évek alatt vetette papírra a könyv lapjain sokat idézett visszaemlékezéseinek java részét, feltehetően azzal a szándékkal, hogy majd valamikor az utókor autentikus forrásból tájékozódhasson a politikai-diplomáciai pályafutásáról, és arról, hogy a fasizmus gyakorlati megvalósítását illetően léteztek alternatív elképzelések is.

A memoár csak az emigrálásig kíséri végig az eseményeket, mivel – ahogy Grandi fogalmazott – a „politikai pályája 1943. július 25-én véget ért”.⁸⁶⁵ Ennek megfelelően Grandi hétköznapi életre rendezkedett be, amiről kevés információ áll rendelkezésre.⁸⁶⁶

Portugáliát maga mögött hagyva Grandi Brazília felé vette az irányt, és családjával együtt São Paulo városában telepedett le. Itt nemzetközi ügyekért felelős ügyvédként tevékenykedett, majd a Techint nevű olasz–argentín vegyesvállalat alelnöke lett, ahol sikeres karriert futott be.⁸⁶⁷ Emellett földbirtokot is vásárolt, ahol a brazil ültetvények (fazendas) mintájára gazdálkodó tevékenységbe kezdett.

Szeretett hazájába az 1960-as években – egyes források szerint 1959-ben⁸⁶⁸ – térhetett haza. Eleinte Bologna belvárosában élt, ahol került a feltűnést, így a lakása bejárati ajtaján nem tüntette fel a nevét, és a telefonkönyvben sem szerepeltette az adatait. Később a Mordano közelében fekvő Albareto faluban vásárolt birtokot, amely 240 hektáron terült el. Itt Grandi mezőgazdasági vállalatot alapított,⁸⁶⁹ amely hamarosan mintagazdasággá nőtte ki magát, köszönhetően annak, hogy a modern gépek, amelyekkel felszerelték, újdonságnak számítottak Olaszországban. Annak ellenére, hogy soha többé nem foglalkozott politikával, mégis sorra keresték fel őt az újságírók, akik elsősorban a fasizmusról, a Fasiszta Nagytanács üléséről és Mussoliniról kérdezték őt.⁸⁷⁰

Egy autóbalesetet, majd a látását veszélyeztető probléma fellépését követően fogott hozzá az iratainak a rendezéséhez. Ahogy arról már szó esett, Grandi megismerkedett Renzo De Felice olasz történésszel, és úgy döntött, hogy őrá bízta a levéltárát,⁸⁷¹ aki

863 Azoknak a politikai karrierje, akik csatlakoztak Mussolinihoz a Salò-i Köztársaság kikiáltását követően, valamivel tovább, 1945-ig tartott.

864 Nello 1993. 416.

865 Grandi 1985.

866 A forrásokból, szakirodalomból fellelhető információk kiegészítését köszönöm Dino Grandi unokájának, Claudia Bufferlinek.

867 Nello 1993. 416.

868 Gazzetta di Modena, 2006. július 26. „La prigionie nel cuore dell’azienda del conte.”

869 Uo.

870 Az interjúk lelőhelye: ASMAE. Carte Grandi. Busta 166. és 167.

871 Inventario: Archivio De Felice, Carte Dino Grandi. A cura di Mario Missori. Roma, 1982.

az Olasz Külügyminisztérium Levéltárának adta azt. De Felice volt az is, aki biztatta Grandit az emlékiratainak a kiadására, vállalva azok sajtó alá rendezését. Így született meg előbb a *25 luglio. Quarant'anni dopo* című kötet 1983-ban, majd az *Il mio paese. Ricordi autobiografici* címet viselő visszaemlékezés 1985-ben.

Grandi megérhette a kötetek megjelenését, mivel 1988. május 21-én, 93 éves korában halt meg Bolognában. Itt temették el, katolikus szertartás szerint, hivatalos külsőségektől mentesen.⁸⁷²

Dino Grandi hosszú élete bővelkedett eseményekben és fordulatokban. Politikusként hű maradt elveihez, a fasizmus „másik arcát” képviselve, ahogyan a róla készült dokumentumfilm fogalmaz.⁸⁷³ Ennek megfelelően hibának tartotta a rendszer diktatúrává történő kiépítését és a király hatalmának csorbítását, még akkor is, ha nézetei miatt időnként összekülönbözött Mussolinival. A külügyminisztérium élén, majd diplomataként mindig a hazája érdekeit tartotta szem előtt, és igyekezett együttműködni a Népszövetséggel és a többi nagyhatalommal, amivel hamar nemzetközi tekintélyre tett szert. Személye nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy nagyjából az etiópiai háborúig a fasizmust úgy-ahogy elfogadták külföldön. Bár Grandi tudta, hogy a Fasiszta Nagytanács 1943. július 24–25-én tartott ülésére készített határozati javaslata magában rejtje azt a kockázatot, hogy nemcsak Mussolini, hanem a fasizmus is megbukik, ami többek között a saját politikai pályafutásának végét is jelenti, mégis meg merte tenni ezt a lépést. Képes volt arra is, hogy hátralévő életét a politikától teljesen visszavonultan élje le. Ehhez szükség volt arra a nagyfokú intelligenciára, amelynek meglétét a vele tárgyaló külföldi politikusok is gyakran hangsúlyozták.

Grandi nagy formátumú, a saját korát sok tekintetben meghaladó politikus és diplomata volt. A két világháború közötti időszakot alapvetően a nagyhatalmi törekvések jellemezték, aminek érdekében a nemzetközi élet szereplői az erőfitogtatástól, a fegyveres erődemonstrációtól, majd a háborútól sem riadtak vissza. Bár Grandi is reálpolitikus volt abban az értelemben, hogy tevékenysége során ő is az országa érdekeit helyezte előtérbe, azonban kortársainál jóval modernebb szemléletű, magas szintű tárgyalókészséggel rendelkező diplomatát ismerhettünk meg a személyében, aki felismerte azt, hogy a nemzetközi konfliktusok csak a diplomácia útján, az együttműködés révén oldhatók meg. Ezért tartotta fontosnak azt is, hogy Olaszország ne erőszakos úton, hanem inkább a Népszövetséggel egyeztetve érvényesítse az érdekeit. Diplomáciai tehetségét Mussolini is felismerte annak ellenére, hogy időnként felbőszítette őt Grandi úgynevezett „engedetlensége”, vagyis az, hogy nem feltétlenül követte vakon Mussolini utasításait abban az esetben, ha azok végrehajtása árthatott volna Olaszország érdekeinek.

Mindent egybevetve, Dino Grandi politikai-diplomáciai pályája méltó arra, hogy hazánkban is szélesebb körben megismerjék azt, amihez reményeim szerint ez a kötet hozzájárul.

872 La Repubblica, 1988. május 24.

873 Raiplay, 2017. „Passato e presente – Dino Grandi: l'altra faccia del fascismo”.

FÜGGELÉK

Dino Grandi határozati javaslata⁸⁷⁴

A Nagytanács, amely ezekben a hatalmas megpróbáltatásokkal teli napokban ülészik, mindenekelőtt a hősiessen küzdő katonákra gondol. Ők azok, akik a büszke szicíliaiakkal együtt felragyogtatják az olasz nép egységes hitét, megújítva dicsőséges hadseregünk nemes hagyományait, mint amilyen a bátorság és az önfeláldozásra kész, fékezhetetlen szellem.

Megvizsgálván a hazai és a nemzetközi helyzetet, valamint a háború politikai és katonai fejleményeit, kijelentjük, hogy minden olasznak kötelessége mindenáron megvédelmezni Hazánk egységét, függetlenségét és szabadságát, négy generációnak a Risorgimentótól napjainkig hozott áldozatának gyümölcsét, az olasz nép életét és jövőjét. Leszögezzük, hogy ebben a nehéz és döntő órában, amely Hazánk sorsát is eldönti, minden olasz erkölcsi és fizikai támogatására szükség van.

Kijelentjük, hogy ebből a célból szükséges, hogy az összes állami funkciót, a Korona, a Nagytanács, a Kormány, a Parlament, a Korporációk funkcióját, valamint az alapvető törvényeink és az alkotmányunk által meghatározott feladatokat és felelősséget visszaállítsuk.

Felszólítjuk a Kormányfőt, hogy kérje meg a Királyt – akihez az olasz nép egésze szívbeli hűséggel és bizalommal fordul –, hogy amennyiben kívánja, a Haza becsülete és megmentése érdekében vegye át a szárazföldi, a tengeri és a légi erők főparancsnokságát. A Királyság alaptörvényének ötödik cikkelye értelmében intézményeink vezetése őt illeti, és azok mindig, nemzeti történelmünk egésze során, a mi fenséges Savoyai-dinasztiánk dicső örökségét képezték.

Roberto Farinacci határozati javaslata⁸⁷⁵

A Fasiszta Nagytanács, szembeülve a hazai és a nemzetközi helyzettel, valamint a Tengely frontján vívott háború politikai és katonai fejleményeivel, büszke üdvözlettel fordul a hősi olasz haderőhöz és szövetségeseihez, akik erejüket és áldozatukat egyesítették az európai civilizáció védelmében. Üdvözli a megszállt Szicília polgárait, akik ma mindennél közelebb állnak szívünkhöz; a gyárak és a termőföldek munkásait, akik munkájukkal segítik a Haza haderejét; és Olaszország fekete inges fasisztáit, akik megingathatatlan hűséggel viseltetnek a rezsím iránt.

Kijelentjük, hogy minden olasznak szent kötelessége a végsőkig védelmezni a Haza szent földjét, kitartva a szövetségeseink mellett.

Kijelentjük, hogy e célból szükséges és sürgős, hogy az összes állami funkciót, a Király, a Nagytanács, a Kormány, a Parlament, a Párt és a Korporációk funkcióját, valamint a törvényeink által meghatározott feladatokat és felelősséget visszaállítsuk.

874 Az eredetit lásd: De Felice 1990. 1541. (Saját fordítás, a továbbiak is.)

875 Az eredetit lásd: De Felice 1990. 1541–1542.

Felszólítjuk a Kormányfőt, hogy kérdezze meg a Királyt – aki iránt az olasz nép egésze szívbeli hűséggel és bizalommal viseltetik –, hogy vajon hajlandó lenne-e átvenni a haderők főparancsnokságát, és így megmutatni az egész világnak, hogy népünk keményen, az ő rendelkezései szerint küzd Olaszország megmentéséért és méltóságáért.

Carlo Scorza határozati javaslata⁸⁷⁶

A Fasiszta Nagytanács, amelyet azalatt hívtak össze, mialatt a sikereitől megrészegült és a gazdagságától gőgössé vált ellenség ellepte Szicíliát és az egetől a tengerekig fenyegeti a félsziget épségét, kijelenti, hogy vitathatatlanul és elengedhetetlenül szükséges, hogy bármi áron ellenálljunk.

Bizonyára minden intézmény és állampolgár, felelőssége teljes tudatában, a végsőkig teljesíteni fogja a kötelességét. Felszólítunk mindenkit a nemzet szellemi és fizikai erőinek összefogására a Haza egységének, függetlenségének és szabadságának védelmében.

A Fasiszta Nagytanács

- üdvözlí a dühödt ellenségtől megkínzott városokat és azok polgárait, akik Rómában, a katolicizmus szülővárosában, a legmagasabb civilizáció bölcsőjében és letéteményesében megtalálják kitartásuk és fegyelmeük legnemesebb kifejeződését;
- büszke együttérzéssel fordul az elesettek emlékéhez és családjaikhoz, akik fájdalmukat az ellenállás és a küzdelem javára fordítják;
- üdvözlí Őfelségét, a Királyt és a Dinasztiát, amely a nemzeti kontinuitás szimbóluma és motorja, a Haderő virtusának kifejezője, amely, a kiváló német katonákkal együtt, a szárazföldön, a tengeren és a levegőben védi a Hazát; részvétben egyesül a papsággal, amiért olyan műemlékek pusztulnak el, amelyeket évszázadok óta a vallásnak és a kultúrának szenteltek.

A Fasiszta Nagytanács meg van győződve arról, hogy a háborús események által kialakított új helyzettel új módszerekhez és eszközökhöz folyamodva szállhatunk szembe.

Ezért kijelentjük, hogy sürgősen szükséges azoknak a reformoknak és újításoknak a bevezetése a kormányban, a főparancsnokságban, az ország életében, amelyek a rezsim alkotmányos szerveinek működtetése mellett győzelemre vihetik az olasz nép egyesült erőfeszítéseit.

⁸⁷⁶ Az eredetit lásd: De Felice 1990. 1542.

BIBLIOGRÁFIA

A szerzőnek a témakörben korábban megjelent tanulmányai⁸⁷⁷

- Hamerli 2017a: Hamerli Petra: Az abesszíniai háború a magyar–olasz kapcsolatokban. In: Bene Krisztián–Dávid Ferenc–Sarlós István (szerk.): Fejezetek a hadtörténelemből 5: Válogatás a Hadtörténeti Esték előadássorozat 2017-ben elhangzott előadásaiából. Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest–Pécs, 2017. 59–72.
- Hamerli 2017b: Hamerli Petra: Magyar–olasz együttműködés a horvát szeparatisták támogatásában 1927–1934. Századok, 2017/4. 879–904.
- Hamerli 2018: Hamerli Petra: Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai, 1927–1934. Fakultás, Budapest 2018.
- Hamerli Petra: Dino Grandi elképzelései a fasiszta mozgalom elveiről és céljairól. Közép-Európai Közlemények, 2020/1–2. 257–266.
- Hamerli Petra: A Marcia su Roma Dino Grandi naplójában. In: Hamerli, Petra; Varga, Tímea; Rab, Virág (szerk.) XIII. Nemzetközi és XX. Országos Grastyán Interdiszciplináris konferencia előadásai. PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 2020. 24–39.
- Hamerli Petra: Dino Grandi külügyi államtitkársága (1925–1929). In: Dubniczky, Zsolt; Hermann, Róbert; Kocsis, Annamária; Ligeti, Dávid; Orosz, László (szerk.) „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá”: Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára. Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 379–389.

Levéltári dokumentumok

- ASMAE. Carte Grandi: Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. Archivio personale di Dino Grandi.
- S.RR.SS. AA.EE.SS: Archivio Storico della Sezione per i Rapporto con gli Stato della Segreteria di Stato della Santa Sede. Affari Ecclesiastici Straordinari – Periodo IV (Papa Pio XI, 1922–1939).
- MNL OL. K 63: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. K 63 – Politikai Osztály iratai.
- MNL OL. K 64: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. K 63 – Politikai Osztály rezervált iratai.
- MNL OL. K 99: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. K 99 – Római Követség iratai.

---

877 A tanulmányok alfejezetekként – némileg átdolgozva – a jelen könyvben is helyet kaptak.

Dino Grandi írásai

- Grandi 1965: Grandi, Dino: Ecco Mussolini. Epoca, n. 760. 1965. 04. 18.
- Grandi 1983: Grandi, Dino: 25 luglio. Quarant'anni dopo. A cura di Renzo De Felice. Mulino, Bologna, 1983.
- Grandi 1985: Grandi, Dino: Il mio paese. Ricordi autobiografici. A cura di Renzo De Felice. Mulino, Bologna, 1985.
- Grandi 1985a: Grandi, Dino: La politica estera dell'Italia dal 1929 al 1932. Volume I. Bonacci, Roma, 1985.
- Grandi 1985b: Grandi, Dino: La politica estera dell'Italia dal 1929 al 1932. Volume II. Bonacci, Roma, 1985.

Kortárs naplók, visszaemlékezések

- Bottai 1989: Bottai, Giuseppe: Diario 1935–1944. A cura di Giordano Bruno Guerri. Rizzoli, Milano, 1989.
- Ciano 2014: Ciano, Galeazzo: Diario 1937–1943. A cura di Stefano Poma. L'Universale, Roma, 2014. E-könyv.
- De Marsico 1983: De Marsico, Alfredo: 25 luglio 1943, memorie per la storia. Laterza, Bari, 1983.
- Farinacci 1947: Farinacci, Roberto: Diario 1943. Rizzi, Milano, 1947.
- Federzoni 2013: Federzoni, Luigi: Memorie di un condannato a morte. Le Lettere, Firenze, 2013.
- Guariglia 1950: Guariglia, Raffaele: Ricordi: 1922–1946. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1950.
- Harvey 2018: Harvey, Elena: Black Pasta. A Young Woman's Journey from Nazi-occupied Rome via liberated Paris to post-war Bohemian Britain. Matador, Leichester, 2018.
- Horthy 2019: Horthy Miklós: Emlékirataim. Európa, Budapest, 2019.
- Mussolini 1944: Mussolini, Benito: Storia di un anno. Il tempo del bastone e della carota. In: Opera Omnia di Benito Mussolini. Vol. 34. A cura di Edoardo e Duilio Susmel. Le Fenice, Firenze, 1961. 301–474.
- Rachele Mussolini 1948: Mussolini, Rachele: La mia vita con Benito. Mondadori, Milano, 1948.
- Rothermere 1939: Rothermere, Harold Sydney Harmsworth: My Campaign for Hungary. Eyre and Spottiswoode, London, 1939.
- Scorza 1968: Scorza, Carlo: La notte del Gran Consiglio. Palazzi, Milano, 1968.
- Suvich 1984: Suvich, Fulvio: Memorie 1932–1936. A cura di Gianfranco Bianchi. Rizzoli, Milano, 1984.

Forráskiadványok

- DBFP. 2. Series, vol. I: Documents on British Foreign Policy, 1919–1939. 2nd Series, vol. I. Ed. Rohan Butler. HMSO, London, 1946.
- DDI. Sesta serie, vol. 3: I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta serie, Volume 3. A cura di Rodolfo Mosca. Libreria dello Stato, Roma, 1953.
- DDI. Settima serie, vol. 4–15: I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 4–15. A cura di Rodolfo Mosca. Libreria dello Stato, Roma, 1953.
- Gömbös 2004: Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk.: Vonyó József. Budapest, Osiris 2004.
- Halmosy 1983: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat, Budapest, 1983.
- Il primo e secondo libro del fascista: Il primo e secondo libro del fascista. PNF, 1941.
- Mussolini 2000: Mussolini, Benito: A fasizmus doktrínája. Gede Testvérek Bt, Budapest, 2000.
- Opera Omnia. Vol. 1–44: Opera Omnia di Benito Mussolini. A cura di Edoardo e Duilio Susmel. Vol. 1–44. Le Fenice, Firenze, 1951–1980.
- Ultima seduta: L'ultima seduta del Gran Consiglio del fascismo nelle carte Federzoni acquistate dall'Archivio Centrale dello Stato. Ministero per i beni e le attività culturali e per il turismo, Roma, 2020.
- Zsindely 2021: Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerk. Székér Nóra. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2021.

Korabeli sajtó

- 8 Órai Újság
 Budapesti Hírlap
 L'Assalto
 Magyarország
 Magyarság
 Pesti hírlap

Szakirodalom

- Adriano–Cingolani 2011: Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio: La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda. Mursia, Milano, 2011.

- Andreides 2019: Andreides Gábor: Mussolini és a fasiszta vezérek. Világtörténet, 2019/4. 499–512.
- Bálint 2017: Bálint Ágnes: A pszichobiográfia hozzájárulása az életrajzírás elméleti kérdéseihöz. „Nagyfelbontású” vs. „kisfelbontású” életrajz. In: Vonyó József (szerk.): Személyiség és történelem – A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2017. 92–110.
- Bucarelli 2006: Bucarelli, Massimo: Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. B. A. Graphis, Bari, 2006.
- Burgwyn 1979: Burgwyn, Henry James: Il revisionismo fascista. Feltrinelli, Firenze, 1979.
- Candeloro 1984: Candeloro, Giorgio: Storia dell’Italia moderna. Vol. 8. La prima guerra mondiale, il dopoguerra, l’avvento del fascismo (1914–1922). La Feltrinelli, Milano, 2014.
- Candeloro 2014: Candeloro, Giorgio: Storia dell’Italia moderna. Vol. 9. Il fascismo e le sue guerre 1922–1939. La Feltrinelli, Milano, 2014.
- De Felice 1966: De Felice, Renzo: Mussolini il fascista. Vol. I. La conquista del potere. Einaudi, Torino, 1966.
- De Felice 1968: De Felice, Renzo: Mussolini il fascista. Vol. II. L’Organizzazione dello Stato fascista, 1925–1929. Einaudi, Torino, 1968.
- De Felice 1974: De Felice, Renzo: Mussolini il duce. Vol. I. Gli anni del consenso 1929–1936. Einaudi, Torino, 1974.
- De Felice 1981: De Felice, Renzo: Mussolini il duce. Vol. II. Lo stato totalitario 1936–1940. Einaudi, Torino, 1981.
- De Felice 1990: De Felice, Renzo: Mussolini l’alleato. Vol. I. L’Italia in guerra. Tomo secondo: Crisi e agonia del regime. Einaudi, Torino, 1990.
- Di Nolfo 1960: Di Nolfo, Ennio: Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933). Cedam, Padova, 1960.
- Di Nolfo 2015: Di Nolfo, Ennio: Storia delle relazioni internazionali. I. Dalla pace di Versailles alla conferenza di Potsdam 1919–1945. Laterza, Bari, 2015.
- Diószegi 1994: Diószegi László: A Tardieu-terv.Francia válságmenedzselési kísérlet Közép-Európában. Rubicon, 1994/8. 13.
- Ferrara 2008: Ferrara, Massimiliano: Ante Pavelić: il duce croato. Kappa Vu, Udine, 2008.
- Festorazzi 2004: Festorazzi, Roberto: Farinacci
- Garai 2003: Garai Ildikó: A fasiszta hatalomra jutást megelőző és azt követő külpolitika összehasonlítása. Külügyi Szemle, 2003/3. 153–183.
- Gentile 2008: Gentile, Emilio: La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato

- nel regime fascista. Carocci, Roma, 2008.
- Gentile 2018: Gentile, Emilio: 25 luglio 1943. Laterza, Bari, 2018.
- Gobetti 2001: Gobetti, Eric: Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo, Napoli, 2001.
- Guasco 2013: Guasco, Alberto: Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925). Il Mulino, Bologna, 2013.
- Guerri 2019: Guerri, Giordano Bruno: Giuseppe Bottai. Mondadori, Milano, 2019. E-könyv.
- Gulyás 2012: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2012.
- Gulyás 2013: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2013
- Gulyás 2015: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2015.
- Gulyás 2016: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és a Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2016
- Gulyás 2017: Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája 5. A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2017.
- Gulyás 2019: Gulyás László (2019): A Horthy-korszak külpolitikája 6. kötet: A Délvidék visszatérése 1940–1941. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 2019.
- Hornják 2004: Hornják Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum, Újvidék, 2004.
- Iuso 1998: Iuso, Pasquale: Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia. Roma, Gangemi 1998.
- Jelavich 1996: Jelavich Barbara: A Balkán története II. 20. század. Budapest, Osiris 1996.
- Jelić-Butić 1978: Jelić-Butić, Fikreta: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. Zagreb, 1977.
- Jelinek 1990: Jelinek Vera: The Hungarian factor in Italian foreign policy, 1918–1927. Ann Arbor, Michigan, 1990.
- Katona 2011: Katona Eszter: Mussolini és a spanyol polgárháború. Múltunk, 2011/4. 226–243.
- Kershaw 2021: Kershaw, Ian: A pokolba és vissza – Európa 1914–1949. Kossuth, Budapest, 2021.
- Kövér 2017: Kövér György: Az élet sokfélesége, a rajz egysége? In: Vonyó József (szerk.): Személyiség és történelem – A történelmi személyiség. A törté-

- neti életrajz módszertani kérdései. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2017. 25–45.
- Krizman 1978: Krizman, Bogdan: Pavelić i ustaše. Zagreb, Globus 1978.
- Lefebvre D’ovidio 2016a: Lefebvre D’ovidio, Francesco: L’Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. I. Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2016.
- Lefebvre D’ovidio 2016b: Lefebvre D’ovidio, Francesco: L’Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. II. Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2016.
- Mazzetti 2019: Mazzetti, Alessandro: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében. Világtörténet, 2019/4. 543–556.
- Murber 2010: Murber Ibolya: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. 129–172
- Murber 2019: Murber Ibolya: A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei: Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929. Világtörténet, 2019/4. 599–614.
- Nello 1987: Nello, Paolo: Dino Grandi. La formazione di un leader fascista. Il Mulino, Bologna, 1987.
- Nello 1993: Nello, Paolo: Un fedele disubbidiente. Dino Grandi da Palazzo Chigi a 25 luglio. Il Mulino, Bologna, 1993.
- Nello 2003: Nello, Paolo: Dino Grandi. Il Mulino, Bologna, 2003.
- Németh 2017: Németh István: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Válság és kiút (1930–1934). Valóság, 2017 8. 18–49.
- Nicolosi 2005: Nicolosi, Simona: La politique étrangère italienne en Europe Danubienne: le projet Brocchi. In: Specimina nova dissertationum ex Institutio Historico Universitas Quinqueecclesiensis, 2005/2. 283.
- Nolte 2003: Nolte, Ernst: A fasizmus korszaka. Kairosz, Budapest, 2003.
- Ormos 1969: Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Budapest, Akadémiai 1969.
- Ormos 1970: Ormos Mária: Háború Etiópia földjén. Kossuth, Budapest, 1970.
- Ormos 1971: Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. 133–156.
- Ormos 1973: Ormos Mária: A Matteotti-ügy. Kossuth, Budapest, 1973.
- Ormos 1984: Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Kossuth, Budapest, 1984.
- Ormos 1987: Ormos Mária: Nácizmus-fasizmus. Magvető, Budapest, 1987.
- Ormos 1992: Ormos Mária: Italia e Ungheria tra le due guerre mondiali 1918–1943. Il Veltro, 1992/ 5–6. sz. 133–145.
- Ormos 2019: Ormos Mária: Mussolini. Kossuth, Budapest, 2019.

- Ormos–Majoros 2003: Ormos Mária–Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris, Budapest, 2003.
- Ránki 1981: Ránki György: Gazdaság és külpolitika: a nagyhatalmak harca a dél-kelet-európai hegemoniáért (1919–1939). Budapest, Magvető 1981.
- Rochat 1986: Rochat, Giorgio: Italo Balbo. Unione Tipografico, Torino, 1986.
- Rochat 2008: Rochat, Giorgio: Le guerre italiane 1935–1943: dall'impero d'Etiopia alla disfatta. Einaudi, Torino, 2008.
- Roselli 2006: Roselli, Alessandro: Italy and Albania: Financial Relations in the Fascist Period. I. B. Tauris, London, 2006.
- Santarelli 1967: Santarelli, Enzo: Storia del movimento e del regime fascista. Editori Riuniti, Roma, 1967.
- Sokcsevits 2011: Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Budapest, 2011.
- Spinosa 1989: Spinosa, Antonio: Mussolini: il fascino di un dittatore. Mondadori, Milano, 1989.
- Tanács-Mandák – Nuber 2017: Tanács-Mandák Fanni – Nuber István: Az olasz képviseleti demokrácia. Dialóg Campus, Budapest, 2017.
- Veneruso 1981: Veneruso, Danilo: L'Italia fascista (1922–1945). Storia d'Italia dall'unità alla repubblica, vol. 5. Il Mulino, Bologna, 1981.
- Zeidler 2009: Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009.

Internetes források

- Bologna ultimo rifugio di Dino Grandi, l'uomo che 70 anni fa liquidò il fascismo. Il Resto del Carlino Bologna, 2013. július 24. <https://www.ilrestodelcarlino.it/bologna/cultura/2013/07/24/924562-dino-grand-i-caduta-fascismo-mordano-ultimi-anni-villanova-castenaso.shtml> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 05.)
- Croce 1940: Croce, Benedetto: Történelem és szabadság. Századunk, Budapest, 1940. Innen: http://mtdaportal.extra.hu/books_kulf/croce_benedetto_tortenelem_es_szabadsag.pdf (Letöltve: 2019. 03. 17.)
- Fascismo in „Enciclopedia Italiana”. http://www.treccani.it/enciclopedia/fascismo_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (Utolsó letöltés: 2022. 06. 26.)
- Grandi, un addio senza ufficialità ignorato dal MSI. La Repubblica, 1988. május 24. <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1988/05/24/grandi-un-addio-senza-ufficialita-ignorato-dal.html> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 05.)
- La prigionie nel cuore dell'azienda del conte. Gazzetta di Modena, 2006. 07. 26. https://ricerca.gelocal.it/gazzettadimodena/archivio/gazzettadimodena/2006/07/26/DC6PO_DC601.html (Utolsó letöltés: 2021. 09. 05.)
- Messina 2003: Messina, Dino: „Il viaggio di mio padre al termine del fascismo.”

Intervista con Franco Grandi. Il Corriere della Sera, 2003. július 5. <http://archivio.corriere.it/Archivio/interface/> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 05.)

Rizzi 2012: Rizzi, Filippo: La confessione del „fascista disubbidiente”. L'Avvenire, 2012. július 25. <https://www.avvenire.it/agora/pagine/la-confessione-del-fascista-disubbidiente> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 05.)

Dokumentumfilmek

Dino Grandi, il diplomatico. La grande storia. <https://www.raiplay.it/video/2020/10/La-Grande-Storia-Doc---Dino-Grandi-il-diplomatico-a55011f0-2d3f-4516-87f3-6c5351f4c886.html> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 01.)

Dino Grandi, un fedele disubbidiente. Daniele Cini, Storia Festival. <https://www.youtube.com/watch?v=4CZXF5IVYS0> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 01.)

Passato e presente – Dino Grandi: l'altra faccia del fascismo. <https://www.raiplay.it/video/2017/12/Passato-e-presente-DINO-GRANDI-laltra-faccia-del-fascismo-1bd9a021-f9da-4273-bcf9-a0b2dd605c77.html> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 01.)

NÉVMUTATÓ

A

Acerbo, Giacomo 46, 169
 Aitken, William Maxwell (Lord Beaverbrook) 132
 Albert főherceg (Habsburg-Lotharingiai) 115
 Albini, Umberto 169
 Alfieri, Dino Edoardo 169
 Alfieri, Vittorio 20
 Aloisi, Pompeo 130
 Ambrosio, Vittorio 155, 157, 159, 163, 178
 Arangio Ruiz, Vittorio 56–57
 Arlotta, Mario 117
 Arpinati, Leandro 36, 42, 56–57
 Attolico, Bernardo 150

B

Baccolini, Umberto 56–57
 Badoglio, Pietro 139, 153, 157, 159–160, 168, 177–180
 Balbo, Italo 21, 44, 46–49, 52, 56–58, 172–173
 Balella, Giovanni 169
 Bárdossy László 154
 Baroncini, Gino 36, 40, 42, 54–57
 Bastianini, Giuseppe 169
 Benini, Zenone 162
 Bertelli, Luigi („Vamba”) 20–21
 Bethlen István 76–80, 112–116
 Bethlen Margit 115
 Biagi, Bruno 56–57
 Bianchi, Michele 45–50, 54
 Biggini, Carlo Alberto 169
 Bignardi, Annio 169
 Borelli, Giovanni 24
 Borisz cár (Szász-Coburg) 75
 Bottai, Giuseppe 52, 153, 158–170, 173, 181
 Botticelli, Sandro 132
 Brambilla, Giulia 68
 Brambilla, Giuseppe 68
 Briand, Aristide 69, 89, 96–98, 105
 Brizzi (Grandi), Antonietta 14, 58, 67, 124

Brocchi, Iginio 95, 97, 103–108, 116–117, 142
 Brüning, Heinrich 120
 Buffarini Guidi, Guido 168–169
 Bufferli, Claudia 14
 Burgwyn, Henry James 101

C

Candeloro, Giorgio 129
 Carnazza, Gabriele 52
 Caroncini, Alberto 24, 27
 Castellano, Giuseppe 180
 Cavazzoni, Stefano 52
 Caviglia, Enrico 159, 177
 Chamberlain, Arthur Neville 143–146, 149
 Chamberlain, Austen 69–70
 Chigi, Pellegrino 66, 125
 Churchill, Winston 71, 131
 Cianetti, Tullio 169, 181
 Ciano, Costanzo 49, 51
 Ciano, Galeazzo 49, 140–146, 149–151, 161–162, 166, 168–169, 173, 181
 Cittadini, Arturo 51–52
 Colonna di Cesarò, Giovanni 52
 Colonna, Isabella 67
 Contarini, Salvatore 61–66, 74, 76
 Costa, Andrea 19, 23
 Croce, Benedetto 24–25
 Curtius, Julius 85, 96, 103–104
 Curtopassi (Harvey), Elena 153
 Csáky Károly 80

D

d’Acquarone, Pietro 157, 159, 163, 175, 177–179
 D’Annunzio, Gabriele 30, 35, 37–38, 44–45
 De Beaumarchais, Maurice 102
 De Bono, Emilio 46, 48, 134, 138, 164, 169, 181
 De Capitani d’Arzago, Giuseppe 52
 De Felice, Renzo 13, 81, 129, 171, 183–184
 De Marsico, Alfredo 166, 169–170

De Stefani, Alberto 52, 169
 De Vecchi, Cesare 46, 48–52, 164, 169
 Dello Sbarba, Arnaldo 48
 Di Nolfo, Ennio 64
 Diaz, Armando 52
 Dollfuss, Engelbert 140
 Drummond, James Eric 145
 Durini di Monza, Ercole 80

E

Eden, Robert Anthony 135, 141, 143
 Eisenhower, Dwight D. 180

F

Facta, Luigi 46, 48–52
 Farinacci, Roberto 9, 43–44, 46, 54, 58,
 60, 159, 161, 164, 166–167, 169–170,
 172–173, 185
 Federzoni, Luigi 52, 54, 59–61, 159–163,
 165, 167, 169, 179
 Ferenc Ferdinánd trónörökös (Habsburg-Lot-
 haringiai) 25
 Frattari, Ettore 169

G

Gaetani, Gelasio 71
 Galbiati, Enzo 169
 Galli, Domenico (= Dino Grandi) 180
 Galliani, Zeno 19–20
 Garrett, John W. 121
 Gasparri, Pietro 73
 Gayda, Virginio 126
 Gentile, Emilio 152, 157, 161, 165, 173–
 174, 178
 Gentile, Giovanni 25, 33, 52
 Gentilini (Grandi), Domenica 17–19
 Gentilini, Don Bernardo 19
 Giolitti, Giovanni 26, 41–42, 46, 50
 Giordani, Giulio 32
 Giovanna hercegnő (Savoyai, majd Szász-
 Coburg) 75
 Giovannini, Alberto 29
 Giuriati, Giovanni 52
 Gottardi, Luciano 169, 181
 Gömbös Gyula 109, 136, 142
 Grandi, Dino végig

Grandi, Franco 14, 124
 Grandi, Lino 17–18, 27
 Grandi, Pina 18
 Grandi, Simonetta 14, 124, 153
 Gualino, Riccardo 131
 Guariglia, Raffaele 61–62, 66, 99, 102, 116,
 129, 179–180
 Guerri, Giordano Bruno 159, 162
 Guidi (Mussolini), Rachele 174

H

Hailé Szelasszié császár (Tafari Makonnen)
 134
 Henderson, Arthur 87, 114
 Hitler, Adolf 106, 126, 129, 135, 138–143,
 145–146, 149, 151, 154–155, 160,
 165–166, 177
 Hoare, Sir Samuel 137–138, 179–180
 Hoover, Herbert 89, 119–125
 Horthy Miklós 80, 136, 154
 Hory András 77–78, 110–112, 117–118, 128

J

József főherceg (Habsburg-Lotharingiai) 80

K

Károlyi Gyula 105, 116
 Kellogg, Frank B. 70, 89
 Kershaw, Ian 138
 Khuen-Héderváry Sándor 79, 117
 Kipling, John Rudyard 66
 Klebelsberg Kuno 18, 80

L

Laval, Pierre 121–123, 134, 137–138
 Lefebvre D'Ovidio, Francesco 60
 Litvinov, Makszim Makszimovics 98
 Loraine, Sir Percy 150
 Loucheur, Louis 114

M

MacDonald, Ramsay 84, 89–92, 114
 Maglione, Luigi 181
 Malagola Cappi, Guido 101
 Manaresi, Aurelio 55–56
 Marinelli, Giovanni 169, 181

Marinković, Vojislav 99, 101
 Matteotti, Giacomo 58–60
 Mavroudis, Nicolaos 72
 Mazzini, Giuseppe 18, 20
 Meli Lupi di Soragna, Antonio 100
 Menotti Serrati, Giacinto 25
 Miceti, Giulio 31
 Mignani, Biagio 19
 Missiroli, Mario 38–40, 56
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 149
 Mosley, Oswald 132
 Murri, Romolo 23
 Mussolini (Ciano), Edda 140
 Mussolini, Benito 9, 11, 13, 15–16, 19,
 21, 25–27, 33–36, 39, 41–55, 57–74,
 76–83, 86, 88–89, 92, 94–95, 99–102,
 106, 108–113, 116, 118–122, 125–130,
 132–147, 150–184

N

Nello, Paolo 60, 68, 127, 162, 172–174
 Nitti, Francesco Saverio 38
 Nolte, Ernst 179

O

Oriani, Alfredo 20, 85
 Ottó főherceg (Habsburg-Lotharingiai) 115
 Oviglio, Aldo 42, 52
 Oxilia, Giovanni 80

P

Pareschi, Carlo 169, 181
 Pavelić, Ante 75, 109
 Piłsudski, Józef 99, 114
 Pirelli, Alberto 71
 Pisacane, Carlo 20
 Plutarkhosz 20
 Polverelli, Gaetano 51, 169
 Prezzolini, Giuseppe 23

Q

Quilici, Nello 25

R

Radić, Stjepan 75
 Ribbentrop, Joachim von 141, 145, 149–151

Rochat, Giorgio 150, 154, 173
 Rossi di Montelera, Teofilo 52
 Rossi, Vittorio Emanuele 28
 Rosso, Augusto 66
 Rossoni, Edmondo 169
 Rothermere, Lord Harold Sydney
     Harmsworth 109–110, 132
 Rotigliano, Edoardo 57
 Rüştü Aras, Ahmet Tevfik 72

S

Salandra, Antonio 26, 35, 43, 49–51
 Santarelli, Enzo 160
 Schober, Johannes 95, 102–104
 Scialoja, Vittorio 70, 126
 Scorza, Carlo 9, 160–163, 166–170,
 173–174, 186
 Serédi Jusztinián 80
 Serra, Renato 24
 Shakespeare, William 66
 Sinigaglia, Duilio 44
 Sonnino, Sidney 28
 Sorel, Georges 23, 34
 Spinosa, Antonio 129
 Steidle, Richard 95
 Stimson, Henry Lewis 119–122, 124
 Stresemann, Gustav 85, 96
 Suad bej, Ali 72
 Suardo, Giacomo 169
 Suvich, Fulvio 129–130

T

Tangorra, Vincenzo 52
 Tardieu, André 106–107, 127
 Thaon di Revel, Paolo 52
 Tomalewski, Naum 75
 Torre, Edoardo 59
 Tringali Casanuova, Antonio 169

U

Umberto trónörökös (Savoyai) 156–157

V

Vansittart, Robert 137
 Vass József 80
 Villani Frigyes 136, 145

W

Walko Lajos 77–80, 111, 113

Werth Henrik 154

Wilde, Oscar 66

Wodianer Andor 118

Z

Zaleski, August 99

I. II. III. ...

I. Sándor (Karadorđević) 74–75, 100–101,
109

I. Zogu király (Amet Muthar Zogolli) 100

III. Viktor Emánuel király (Savoyai) 51–52,
59, 82, 124, 139, 147, 153, 157, 162–
163, 168, 177–178, 180

IV. Károly király (Habsburg-Lotharingiai)
115

XI. Piusz pápa 74

